

P. M. PO'LATOVA MAXSUS PEDAGOGIKA

P. M. PO'LATOVA

MAXSUS
PEDAGOGIKA

OLIGOFRENOPEDAGOGIKA

TOSHKENT - 2005

Vfc6a.

Q^ ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
r\ (\q ORTA MAXSUS TALIM VAZIRLIGI

P.M. P LATOVA

MAXSUS PEDAGOGIKA

OLIGOFRENOPEDAGOGIKA

*O 'zbekiston Respublikasi Oliy va o 'rta maxsus ta 'lim vazirligi
tomonidan (5141800 - defektologiya) bakalavr ta 'lim y 'nalishli
talabalari uchun darslik sifatida ruxsat etilgan*

• t M U flj

>*&*...:i^V.~

afur ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent - 2005

743
P99

T a q r i z c h i l a n

L.R.M minova - pedagogika fanlari doktori, professor; **K.Q.Mamedov** - pedagogika fanlari doktori, professor; **ALSoatov** - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent; **RShomahmudova** — pedagogika fanlari nomzodi, **dotsent**

P latova P.M.

^99 Maxsus pedagogika: Oligofrenopedagogika /P.M.P latova.-T.:
C ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, **2005. 224** b.

Muallif ushbu darslikda oligofrenopedagogika fanini qitish uslubiyat, tarbiyaviy ahamiyati, maqsad va vazifalari, uni qitishning ziga xosligi haqida fikr yuritadi. Darslikdu ajdodlarimizdan meros b lib qolgan tarbiya an'analari va aqidalari, metod va usullari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ayniqsa, unga mustaqillik mafkurasi g'oyalari singdirilgan.

Mazkur darslik yordamchi maktab qituvchilari va defektologiya fakulteti talabulari uchun m ljallangan.

BBK 74.3 ya 7

4303000000 - 101 ... . ^ ....
p— qat'iy buyurtma 2005
M352 (04) - 2005

*

ISBN 5-635-02416-5

© **P.M.P latova.** afir ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005-y.

SO'Z BOSHI i

Rivojlanishida nuqsoni b lgan bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shu ullanadigan muassasalar tarmoqlari sobiq sho'ro hududida, ayniqsa, 1920-yillardan keyin jadat sur'atlar biian rivojlandi. K rlar, karlar, aqli zaiflar, nutqi buzilganlar uchun maxsus, alohida maktablar ochila boshlandi. Maxsus o'quv rejalari, dasturlar, darsliklar, uslubiy adabiyotlar yaratildi. Aqliy va jismoniy rivojlanishda kamchiliklari b lgan bolalarni qitish, tarbiyalash va ishga joylashtirish haqidagi (1975) Qarordan keyin turli nuqsonli bolalarga b lgan munosabat birmuncha kuchaydi. Buning natijasida ancha mukammallashtirilgan darsliklar yaratila boshlandi.

Biroq, yordamchi maktab, uning maqsadi, vazifalari, bu maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish, dars, uning tuzilishi, ta'lim tamoyillarining q Uanilish xususiyatlari, ta'lim usullari, uning ziga xos tomonlari, aqli zaif bolalarni tarbiyalash masalalarini va boshqa qator muammolarni ochib beruvchi oligofrenopedagogika fanidan zbek tilida birorta q llanmaning y qligi qilinayotgan ishlarimizning yanada samarali b lishiga t sqinlik qilib kelgan. Mustaqillik sharofati bilan yangi darsliklar, quv q llanmalar zbek tilida yaratilishiga va nashr etilishiga keng imkon yaratildi. Shularni inobatga olgan holda mazkur darslik yaratildi. Darslik birinchi bor yaratilayotganligi bois kamchiliklardan xoli b lmasligi mumkin. Maorif xodimlari va mutaxassislar darslik haqida z fikr-mulohazalarini bildiradilar degan umiddamiz. Ular tomonidan bildirilgan fikr kelajakda darslikni takomillashtirishga yordam beradi, deb ylaymiz.

1-BOB. OLIGOFRENOPEDAGOGIKANING UMUMIY MASALALARI

1.1. Defektologiya fani taraqqiyoti haqida

Tarixga, aniqro i, z tariximizga nazar solish har taraflama foydadan xoli emas. 1920-yillarga qadar bizning oikalarda defektologiya sohasida aytarli ishlar qilinmagan. Shu bois bu sohada ma'lum yutuqlarga erishgan rus va chet el defektologlarining maxsus ta'lim-tarbiya sohasidagi ishlaridan foydalandik va foydalanishga zimizda ehtiyoj sezdik. Markaziy Osiyoda 1920-yillarda birorta turdagi maxsus muassasalar y q edi. Chor Rossiyasi davrida esa nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shu-g'ullanadigan xususiy sinflar, xayriya jamiyatlari mavjud b lib, 5—6 foizgina nuqsonli bolalar davlat tomonidan tashkil etilgan maxsus ta'lim-tarbiyaga jalb etilgan edi.

Mamlakatda avj olib ketgan yuqumli kasalliklar, ochlik, tozalikka rioya qilmaslik, har xil shikastlanishlar va boshqa bir qancha sabablar keltirib chiqargan bolalardagi nuqsonlilik yuqori darajada edi.

1929-yilda zbekiston Respublikasi markaziy ijroiya q mitasi raisi Yoidosh Oxunboboyev tashabbusi bilan nuqsonli bolalar uchun Toshkentda alohida maktab ochildi.

K r bolalar uchun moijallangan binoda dastlab maktab yoshidan tgan 20 bola taiim oldi. Undan s ng bu maktabga maktabgacha yoshdagi bolalar qabul qilindi. 1931-yildan e'tiboran Y.Oxunboboyev nomli maktabda maktabgacha tarbiya guruhi ishlay boshladiki, bu bolalar orasida uchraydigan nuqsonlilikka qarshi olib borilgan kurash samarasi edi. 1930—31- quv yilida taiim zbek tilida olib boriladigan k r bolalar 1-sinfning ochilishi muhim siyosiy ahamiyat kasb etgan voqea boidi. 30-yillarning oxirlariga kelib Q qon va Buxoroda ham xuddi shunday maktablar ochildi. 1931-yilda nuqsonli bolalarni majburiy taiimga jalb etish haqida qaror qabul qilindi. Moskva va Leningrad pedagogika oliy quv yurtlarida hamda Toshkentdagi 3-pedagogika bilim yurtida zbek tilida maxsus mutaxassislar tayyorlana boshlandi.

1941—1945-yillarda ham respublika xalq maorifi rahbariyati, mahalliy xalq maorifi organlari nuqsonli bolalarning, jumladan, urush ketayotgan joylardan k chirib keltirilgan bolalarning ahvolini va ularga xizmat k rsatishni yaxshilash, hamma joylarda nuqsonli bolalarni taiimga tortish ishini davom ettirdilar. Nuqsonli bolalarga taiim-tarbiya berish vazifalari

ijtimoiy foydali mehnat bilan uzviy bo'lgan holda hal etila boshlandi. Maxsus maktab quvchilari front uchun ma'lum miqdorda asbob-uskunalar tayyorlab berdilar.

Urushdan keyingi davrda Respublika Maorif vazirligi «Kar, soqov va k r bolalarning umumiy majburiy ta'limini ta'minlash choralari t g'risida» Qaror qabul qilganligi munosabati bilan bu toifa nuqsonlilar uchun, shuningdek, katta yoshdagi nuqsonli bolalar uchun maxsus maktab-internatlar soni ancha k paydi. Shu bilan bir qatorda respublikaning turli viloyat va shaharlarida aqliy rivojlanishdan qrqada qolgan bolalar uchun maktab, maktab-internatlar tashkil etila boshlandi. K rilgan tadbirlar oqibatida ruhiy va jismoniy nuqsoni b lgan anchagina bolalarni maxsus ta'lim bilan qamrab olish imkoni tug'ildi. Agar 1960—1961- quv yilida zbekistonda 20 ta maxsus muassasalar boigan b lsa, 1973—1974- quv yilida bunday muassasalar 43 taga yetib, tarbiyalanuvchilar soni 9000 dan ortib ketdi. 1991—1992- quv yiliga kelib esa bunday maxsus muassasalarning 77 tasi ish olib bordi. Taiim-tarbiyaga jalb etilgan nuqsonlilar soni 20000 ga yaqinlashib qoldi. Odatda oliy defektologik maiumotli mutaxassislar Moskva, Leningrad, Kiyev, Kishinyov va boshqa shaharlarda tayyorlanar edi. Hozir tayanch harakat sistemasi buzilgan bolalar maktabi faoliyat k rsatmoqda. Keyingi yillarda ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar ham alohida maxsus taiim-tarbiya olmoqda.

Maxsus maktablar uchun oliy maiumotli defektologlar tayyorlash ishi Markaziy Osiyoda birinchi boiib 1967-yilda boshlangan edi. Dastlab Toshkentdagi Nizomiy nomli pedagogika institutining pedagogika va psixologiya fakulteti qoshida, hozir esa boshlang'ich taiim va defektologiya fakulteti sifatida faoliyat k rsatib kelmoqda. Defektologiya fakulteti tarixiga nazar solsak, dastlab 4 yillik kunduzgi boiim tashkil etilib, 1968—1969- quv yilidan kechki boiim ham faoliyat k rsata boshladi. 1973-yildan boshlab esa kar va zaif eshituvchilar maktablari uchun surdopedagoglar tayyorlash boshlandi.

zbekiston aholisining aksariyatini 14 yoshgacha b lgan yoshlar tashkil qiladi. Shular ichidagi nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarning hammasi hisobda. Nogiron, kasalmand bolalar uchun maxsus maktab-internatlar tashkil qilingan. Yosh avlodni har tomonlama sogiom kamol toptirish ishi davlatimiz g'amx rligi va nazoratida boiib kelayotir.

«Sogiom avlod uchun» dasturini amalga oshirish barchamizni e'tiqod va qat'iyat bilan faoliyat k rsatishga undaydi.

tgan davrda zbekiston Respublikasining defektologiya sohasidagi birinchi olimasi — pedagogika fanlari nomzodi, dotsent S.Sh.Aytmetovadir. Sh.Aytmetova defektologiya fakultetining mustaqil fakultet sifatida tashkil etilishida va dastlabki defektolog mutaxassislarni yetishtirib berishda katta xizmat qildi.

1971-yilda oligofrenopedagog va logoped mutaxassisligining birinchi qaldirg'ochlari uchirma qilindi. Defektologiya bo'limida ana shu birinchi qaldirg'ochlardan boigan V.S.Rahmonova mutaxassis sifatida ish boshladi. Keyin shu fakultetning iqtidorli yosh mutaxassislaridan B.Shoumarov, K.Mamedov, H.Poiatovalar kafedraga qituvchilikka qabul qilindi. Kafedraning iqtidorli mutaxassisi .B.Shoumarov defektologiya fanini rivojlantirishda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Hozirda pedagogika fanlari doktori, professor .B. Shoumarov bir necha shogirdlar yetishtirgan. Uning umumiy psixologiya va maxsus psixologiya faniga oid e'tiborga molik tavsiyalari, o'quv qo'llanmalari va darsliklari mavjud. Olimning «Ming bir savolga ming bir javob» nomli kitobi, «Oila va muhabbat», «Oila etikasi va psixologiyasi» ilmiy-ommabop o'quv qo'llanmasi, .Shoumarov, K.Mamedov bilan hammualliflikda yozgan «Rivojlanishi sustlashgan bolalar diagnostikasi» (1998) kabi qo'llanmalari muhim ahamiyat kasb etadi.

K.Mamedov ham defektologiya fakultetining ravnaq topishida z hissalarini qo'llanmalardan hisoblanadi. K.Mamedov yordamchi maktab qituvchilari psixologiyasini qitish uslubiyatini zbek tilida ishiab chiqdi va oligofrenopsixologiya fanidan bir qator qo'llanmalari yozdi. Jumladan, «Aqli zaif qituvchilar psixologiyasi», «Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasi», A.Soatov, P.M.Poiatova bilan hammualliflikda «Oligofrenopedagogika asoslari» qitish metodik qo'llanmalarini yaratdi.

1974-yili defektologiya b'limi ikkita: oligofrenopedagogika va logopediya kafedrasini hamda surdopedagogika va klinika asoslari kafedralariga b'limi lindi. Surdopedagogika va klinika asoslari kafedrasini tibbiyot fanlari doktori M.G.Mirzakarimova boshqardi. M.G.Mirzakarimova eshitishda nuqsoni boigan bolalar (lorpatologiya), aqli zaif bolalar klinikasi va boshqa tibbiyotga oid fanlarni zbek tilida talabalarga yetkazishda va respublikamizda defektolog kadrlarni tayyorlashga z hissalarini qo'llanmalardan zahmatkash olimlardan biridir. Ulardan s'ng R.M.Qoriyeva boshqargan bu kafedrada ham I.A.Alimova, N.Sh.Bekmurodov, X.M.Gaynutdinov va boshqalar surdopedagogika fanining rivojlanishida dastlabki qadamlarni qo'llanib yishgan. Oligofrenopedagogika va logopediya kafedrasini pedagogika fanlari nomzodi dotsent A.I.Soatov boshqardi. A.I.Soatov birinchi marta zbek tilida «Yordamchi maktab qituvchilariga matematika qitish metodikasi» qitish metodik qo'llanmasini yaratgan.

1984-yildan defektologiya fakulteti mustaqil faoliyat k'rsata boshladi. Fakultetni S.Sh.Aytmetova bir yil boshqargan. 1986-yildan fakultetni pedagogika fanlari doktori, professor L.R.M. Minova boshqara boshladi. 1988-yil mustaqil defektologiya fakultetining sirtqi bo'limi tashkil etilib, unga V.S.Rahmonova boshchilik qilgan. L.R.M. Minova defektologiya

fakultetini boshqargan 1986— 1999-yillar ilmiy sohada eng jadal sur'atlarda rivojlangan davr bo'ldi. L.R.M minova defektologiya fakultetini boshqarish davrida ikki kafedraning ilmiy salohiyatini oshirishga ukan hissa q shdi. Shu davrda L.R.M minova yetuk mutaxassislarni yetishtirib chiqishda ziga xos maktab yaratdi. M.Yu.Ayupova, P.M.P latova, H.M.P latova, U.Yu.Fayziyeva, N.X.Dadax jayeva, D.M.Nurkeldiyeva, M.P.Hamidova, ShAmirsaidova, Z.Ahmedova, L.Nurmuhamedova, F.A.Mirboboyeva, Ya.Chicherina shunday shogirdlar jumlasidanjlir.

L.R.M minova defektologiya faniga oid 100 ga yaqin ilmiy maqolalar, quv-metodik q llanmalar,metodik tavsiyalar va darsliklar yaratgan. Ayniqsa, maktabgacha tarbiya yoshidagi nutqi t liq rivojlanmagan bolalar nutq nuqsonlarini bartaraf etishga oid zbek tilidagi ilmiy-ommabop quv q llanmalari, nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarni tarbiyalash borasidagi ota-onalar uchun metodik tavsiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, «Logopediya» (hammualliflikda yozilgan) quv q llanmasi hozirgacha zaruriy quv q llanma sifatida foydalanib kelinmoqda.

L.R.M minova 1991-yildan defektologiya fakulteti qchshida «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi talablar asosida maxsus pedagogika ta'limining quv-metodik majmuasini ishlab chiqish» mavzuida iimiy-tadqiqot ishlarini olib bordi.

L.R.M minova maxsus pedagogika aspirantura b limini ochishda va uni rivojlantirishda ham sa'y-harakat qilgan.

1.2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi va uslublari

1920-yillardan respublikamizda turli nuqsonlilar ta'lim-tarbiyasi. ziga xos mazmun kasb eta boshladi. Kishilik jamiyati tarixida birinchi marta rivojlanishida turli nuqsonlari b lgan bolalar umumjamiyat e'tiboriga olindi. Ular uchun barcha qulayliklarga ega b lgan maxsus maktablar ochildi. Yordamchi maktablardagi pedagogik jarayonlarning nazariy asosini maxsus fan — oigofrenopedagogika tashkil etadi (grek tilida «oli-gos» — kam, «fren» — aql degani).

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalarni tarbiyalash va qitish haqidagi fan b lib, defektologiyaning bir qismi hisoblanadi. Pedagogikaning umumpedagogik va didaktik tamoyillarini q llash aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida ziga xos xususiyatlar kasb etadi. Ta'limiy materiallarni tanlash, mehnat tayyorgarligini aniqlash, aqli zaif bolalarni jismoniy rivojlantirish ishlari tuzatish mazmunini kasb etishi kerak. Tuzatish (korreksiya) deganda aqli zaif bolalarning jismoniy va ruhiy nuqsonlarini t g'rilash, yumshatish, hayotga moslashtirish tushuniladi. Tuzatish ishlarida nuqsonli bolaning rivojlanish imkoniyatlariga asoslaniladi.

Aqli zaif bola deganda bosh miyasining organik buzilishi natijasida bilish faoliyatlarining turg'un pasayishini tushunamiz. Aqli zaif bolalarni qitish, tarbiyalash va ularni rrganishning nazariy masalalari qator fanlarning yutuqlariga asoslanadi. Oligofrenopedagogikaumumiypsixologiya, maxsus psixologiya, oligofreniya Idinikasi, logopediya, pediatriya, nevropatologiya, anatomiya, fiziologiya, genetika, bioximiya va boshqa fanlar bilan bog'liq b lib, ularning yutuqlaridan keng foydalanadi.

Oligofrenopedagogika maorif xodimlarini, onalarni, defektologiya fakulteti talabalarini yordamchi maktablardagi ta'lim-tarbiya ishining ziga xos tomonlari, aqli zaif bolalarning bilim egallash xususiyatlari haqidagi tegishli ma'lumotlar bilan qurollantiradi. Har bir fanda b Iganidek, oligofrenopedagogika ham ziga xos rivojlanish, shakllanish tarixiga ega.

Aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalari bilan shug'ullanish ishlari boshlanganiga 200 yildan oshgan b lsa-da, bir tizimda atroflicha, bir butun, tugallangan ishlar XX asr boshlariga t g'ri keladi. Kuzatish va qidiruv ishlarining uzoq muddatliliigi, tajribalarning sekin-astat planganJigi, ayrim nazariy xulosalarga kelish uchun uzoq vaqt talab qilinganligi sababli oligofrenopedagogika fanining izchil tarixi nisbatan qisqargan.

Oligofrenopedagogika fanining dastlabki, boshlang'ich davri aqli zaiflikning mohiyatini aniqlash bilan xarakterlanadi. Birinchi marta psixiatr *F. Platter* (1537—1614) ruhiy kasalliklar orasidan aqli zaif bolalarni ajratib berdi. Aqli zaif bolalarni tasniflash, ularga klinik tavsifnoma berish ishlari *F. Pinel* (1775-1838), / *Eskiro*l (1772-1840) tomonidan bajarildi. J. Eskiro l birinchi marta «aqli zaiflik» atamasinj fanga kiritadi.

XIX asr mobaynida jamiyatda r y bergan ijtimoiy-iqtisodiy zgarishlar tufayli nuqsonli bolalarga alohida e'tibor berish zarurligi haqida jamoatchilik fikri yuzaga keldi. Shu jarayon asosida aqli zaiflikni davolash, diagnostika qilish, tasniflashga oid qator materiallar matbuotda e'lon qilina boshladi. Ularga pedagogik yordam k rsatish haqida ham turli fikrlar yuzaga kela boshladi.

Aqli zaif bolaJarni qitish va tarbiyalash nazariyasining shakllanishida *KSegen* (1812—1880)ning pedagogik va ilmiy faoliyati katta o'r in egaJladi. Ayniqsa, uning 1846-yilda yozilgan «Aqliy normal b limgan bolalarning tarbiyasi, gigiyenasi va axloqiy davosi» asari oligofrenopedagogika fanida katta yutuq b ldi.

E.Segen tomonidan aqli zaif bolalar tarbiyasi nazariy asoslarining chuqur ishlab chiqilishi bu y nalishdagi ilmiy ishlarning yanada jonlanishiga sabab b ldi. Maxsus pedagogikaning yuzaga kelguniga qadar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi masalalari davolash pedagogikasidagi bahsli mavzu edi.

Davolash pedagogikasining asosiy g'oyalari «ruhiy ortopediya» va «sensomotor madaniyat» tushunchalari asosida berilar edi.

Bu yonalish tarafdorlari (B.Mennel, A.Fuks, R.Vays, J.Filipp, Pol Bonkur, J. Demor, O. Dekroli, M. Montessori va boshqalar) shaxsning shakllanishida irsiy omillarga ko'proq e'tibor berishgan. Isalar-da, nuqsonlilar ta'lim-tarbiyasida pedagogika bilan tibbiyotni bir-birlariga yaqinlashtirishga katta hissa qo'shdilar.

O.Dekroli va J. Demorlaming ayrim ishlarida aqli zaiflarga pedagogik yordamning ijobiy tomonlari ochib berilgan. XIX asr oxirlari, XX asr boshlarida Yevropa va Amerikada aqliy nuqsonning yengil turlariga e'tibor kuchaya bordi. Shu asosda shunday bolalar bilan ishlaydiganlar faoliyatida pedagogik yonalish asosiy rinni egallay boshladi. Rus pedagoglari, psixologlari, shifokorlari - *Ye.K.Grachyova* (1866-1934), *VRKashenko* (1870-1943), *GLRossolimo* (1860-1926), *M.P.Postavskaya* (1865-1953), *A.N. Graborov* (1885—1949) va boshqalarning amaliy pedagogik faoliyatlarida bu fikrlar aksini topdi. Rossiyada aqliy nuqsonli bolalarga ijtimoiy tarbiya berish masalalari *K.D.Ushinskiy* va *PRLesgaftning pedago&k* ishlarida, ilg'or rus shifokorlari, fiziologlari va psixologlari - *V.M.Bexterev*, *I.M.Sechenov*, *I.P.Pavlov*, *I. V.Malyarevskiy*, *G. Ya. Troshin*, *A.RLazurskiy*, *A. V. Vladimirskiy* ishlarida rivojlantirildi. Ilg'or rus ziyolilari chor hukumati bilan keskin kurashlar asosida ularning zamonaviy, qimmatli fikrlarini olg'a surdilar. Aqliy nuqsonlilikni tashlash, tasniflash, ta'lim-tarbiya nazariyalarini ishlab chiqish, nuqsonlilikni tashlash borasida juda ko'p yutuqlarga erishdilar.

1920-yillardan e'tiboran sobiq ittifoqda kurashlar, karlar, aqli zaiflar va boshqa nuqsonlilarga sifat jihatidan yangi ijtimoiy tarbiya tizimi tashkil etildi. Shular asosida maxsus maktablardagi quv-tarbiya jarayonlarining nazariy asoslari ishlab chiqila boshlandi. Bu ishlarga pedagogika, psixologiya, fiziologiya, tibbiyot sohasi vakillari, ijtimoiy ta'minot organlari, jamoat tashkilotlari jalb etildi. Rus olimlari A.N.Graborov, L.S. Vigotskiy va boshqalarning ma'ruza va chiqishlarida aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining muhim yetakchi tamoyillari ochib berildi. Jamoat harakat qilish asosida nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasining yangi maqsadlari, vazifalari va asosiy tamoyillari aniqlandi. Maxsus pedagogikaning nazariy asoslari A.N.Graborov tomonidan tayyorlangan va Xarkovda bosmadan chiqqan «Defektologiya» quv qo'llanmasida ochib berildi. Keyinchalik kurashlar, karlar, aqli zaiflar ta'lim-tarbiyasi, diagnostikasi, differentsiatsiya qilinishi asosida defektologiyaning yangi tarmoqlari: surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediya shakllana boshladi. A.N.Graborov, N.F.Kuzmina, F.M. Novik tomonidan yozilgan «Oligofrenopedagogika asoslari» quv qo'llanmasi chop etildi. Bu quv qo'llanmada birinchi marta sistemalashtirilgan holda aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining nazariy asoslari ochib berildi.

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalar ta'limi, tarbiyasi hamda ular taraqqiyotidagi ruhiy, jismoniy nuqsonlarni t rilovchi fan sifatida yuzaga keldi.

1.3. Oligofrenopedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi

Oligofrenopedagogika inson haqidagi fanlarning taraqqiyoti bilan, ayniqsa, pedagogika fanlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning qonuniyatlariga tayanadi. Bu fanlarning maqsadi, vazifalari ham birdir. Shu bilan birga, oligofrenopedagogika umumiy pedagogikaning bir qismigina bo'lib qolmasdan, balki mustaqil fandır. U umumiy pedagogikaning maqsad va tamoyillariga b ysungan holda zining maxsus maqsad, vazifalarini amalga oshiradigan usul va tamoyillarni ishlab chiqadi (1-chizma).

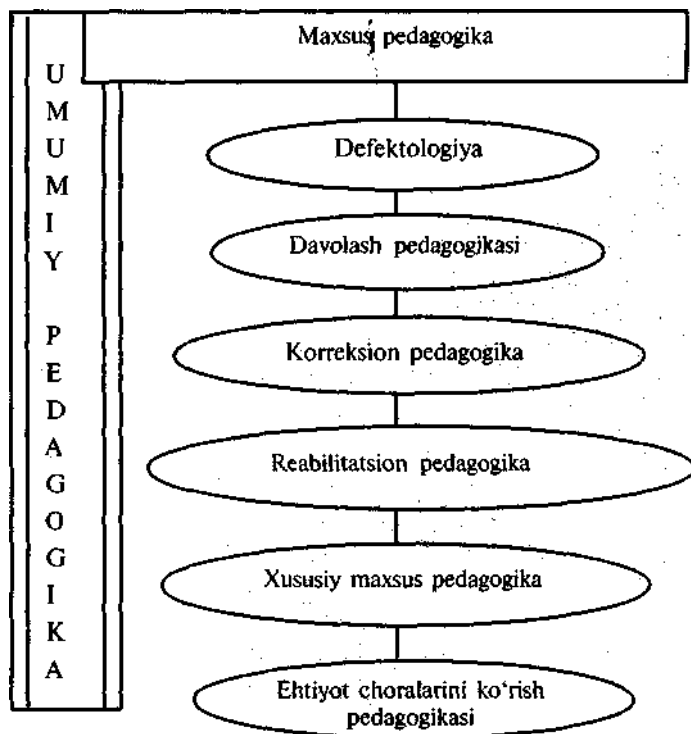
Oligofrenopedagogika pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasi bilan uzviy bog'liq. Tarbiya va ta'limning k pgina masalalarini hal qilishda qituvchi pedagogik psixologiya va yosh psixologiyasiga oid k pgina bilimlardan foydalanishi kerak. YOSH psixologiyasi ta'lim ta'sirida kishi ma'naviy qiyofasining shakllanish qonuniyatlarini, turli yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini, shuningdek, bolalarning bilim va malakalarini zlashtirishning psixologik qonuniyatlarini, ularning mustaqilliklari va ijodlarining rivojlanishini, quvchilar shaxsining kamol topish qonuniyatlarini rganadi. Bu korreksion quv-tarbiya ishini tashkil qilishda katta ahamiyatga ega.

Oligofrenopedagogika ta'limning boshqa uslubiyatlari (yordamchi maktablarda qitiladigan hamma fanlar uslubiyati) bilan bog'liq. Predmetlararo bog'lanishni t g'ri amalga oshirish uchun qituvchi buni hisobga olishi juda muhim. Yuqori sinflarda predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish qiyinlashadi, chunki har qaysi predmetni ma'lum bir qituvchi olib boradi, buning ustiga predmet qituvchilari-ning ishlashida yaqindan aloqa bo'lmasa, predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish masalasi ancha murakkablashib ketadi. Boshlang'ich sinflarda bunday emas. Hamma fanlarni bir qituvchi olib boradi va shu sababli uning oldida predmetlararo bog'lanishni amalga oshirish imkoniyatlari ochiladi.

Oligofrenopedagogika — aqli zaif bolalar ishtirok etadigan pedagogik jarayon bilan bog'liq. Bu holat nuqsonli bolaning ilk yoshidagi anatomik, fiziologik, ruhiy ma'umotlarning zarurligini taqozo etadi. Ayniqsa, aqli zaiflikning sabablari, rivojlanishida bolalar klinikasiga oid materiallar talab etiladi. Shu sababli oligofrenopedagogika aqli zaif bolalar ta'im-tarbiyasi masalalarini ishlab chiqishda anatomopatologik, patofiziologik, patopsixologik ma'umotlarga tayanishi lozim. Ayniqsa, asab kasalliklari,

ruhiy kasallar, bolalar psixonevrologiyasi, aqli zaiflik klinikasi, genetika, maxsus psixologiya ma'lumotlariga asoslanishi kerak. Bu ma'lumotlar aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida, ularni hayotga tayyorlashda birmuncha samarali usul va vositalarni qidirib topishga yordam beradi.

1-chizma

Tarbiya falsafasi
Pedagogika tarixi
Xalq pedagogikasi

Nuqsonli shaxsning rivojida tabiiy va ijtimoiy omillarning o'zaro munosabati, yordamchi maktab quvchilari bilish faoliyatlaridagi umumiylik va xususiylik, ichki va tashqi omillar, ta'lim-tarbiya va rivojlanish, korreksiyalash, ta'lim-tarbiyada umumpedagogik va maxsus usullar va boshqalar oligofrenopedagogika fanining umumiy masalalarini tashkil etadi.

Oligofrenopedagogikaning mavzu bahsi — nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi va rivojlanishidir. Bu esa har doim g'oyaviy kurashlar uchun manba b lib kelgan.

Aqli zaif bolalarning rivojlanish imkoniyatlari va ularning ijtimoiy mehnatga moslashish masalalari ham tikir munozaralarga sabab bo'lgan.

Chet el «defektologlarining» ta'kidlashicha, aqli zaif bolalar ongi tashqi olamni aks ettirish sifatida emas, balki ularning ichki nuqsonli holatining aks etishidir. Shu asosda ular aqli zaif bolalarga «axloqiy nuqsonlilik», «axloqsizlik» xosdir, deb tushuntirishga urinadilar. G yoki aqli zaif bolalar tug'ma yolg'onchilik, egoizm, qaysarlik kabi xislatlar bilan dunyoga kelar ekanlar. Ularning ta'kidlashicha, aqli zaif bolalar rivojlanishga, tuzatilishga imkoniyatlari bo'lmagan nuqsonlilardir.

Bunga xshash qarama-qarshiliklar, ayniqsa, sobiq tuzumning bolalarning aqJiy qobiJiyatlarini aniqlash vaqtlarida testlardan not g'ri foydalanish natijasida normal bo'lgan bolalarning k pchiligi asossiz ravishda yordamchi maktablarga yuborildi. Bu narsa haqiqiy aqli zaif bolalarning ta'lim-tarbiya usullarini, tamoyillarini ishJab chiqishga juda katta salbiy ta'sir etdi.

Oligofrenopedagogika nuqsonli shaxs rivojida irsiy omillarga alohida e'tibor beradi. Ammo irsiy, nasliy belgilar shaxsning ijtimoiy mohiyatini belgilamaydi. Bilimlar, axloqiy moyillik, k nikma va malakalar xromosomlar orqali nasliy y l bilan avloddan avlodga berilmaydi. Balki bular hayot jarayonida orttirilib boriladi. Inson tug'ma tabiiy belgilar bilan unga ta'sir etuvchi holatlarning zaro mahsulidir.

Inson jamiyatda moddiy va ma'naviy hayot jarayonida shakllanib boradi.

Rivojlanishida nuqsoni bo'lgan shaxsning rivojlanishi normal shaxs rivojlanishi singari irsiy va ijtimoiy dastur asosida yuz beradi. Ammo bu yerda aqli zaif bolaning ijtimoiy rivojlanishi nuqson asosida rivojlanishini unutmashimiz kerak. Bu narsa aqli zaif bolaning bilish imkoniyatlarini toraytiradi. Bosh miya yarim sharlarida organik buzilishlar borligi oqibatida aqli zaif bolalar atrof-muhitni buzilgan holda qabul qiladilar.

Hozirgi zamon defektologiyasi bosh miyadagi organik buzilishlar ma'lum nuqsonlarga olib keladi, ammo bu nuqson zgarmas holat emas, deb tushuntiradi. Bunday hollarda organizmning himoyaviy kuchlari z ta'sirini tkazib, organizmning keyingi sharoitlarga moslashishiga yordam beradi. Bunda organizmning rivojlanish imkoniyatlari ishga solinadi. Rivojlanishi nuqson asosida davom etadi.

Ta'lim-tarbiya ta'siri ostida ayrim nuqsonlar t g'rilansa (korreksiya qilinsa), ayrimlari yumshatiladi, ayrimlari kompensatsiya qilinadi. Shu asosda barcha sohalarda oldinga qarab harakat qilinadi. Mana shu ishonchli g'oya nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasining mohiyatini belgilovchi nazariy ishlarning uslubiy asosini belgilab beradi.

1.4. Oligofrenopedagogikada foydalaniladigan tadqiqot uslublari

Tarbiyaga oid barcha ish tajribalarini ranganmay va umumlashtirmay, pedagogik jarayonni chuqur tadqiq qilmay turib pedagogika fanini rivojlantirib b lmaydi. Dialektik materializm pedagogikani ilmiy bilishning umumiy usuli bilan qurollantiradi, ammo hoshqa har qanday fan kabi oligofrenopedagogika fanining ham xususiy d'ziga xos tadqiqot uslublari mavjud. Ilmiy-tadqiqot uslublari — bu qonuniy bogianishlarni, immosabatlami, aloqalami rganish va ilmiy nazariyalarni tuzish maqsadida ilmiy axborotlarni olish yoilaridir. Kuzatish, eksperiment, maktab hujjatlarini rganish, quvchilar ishlarini rganish, suhbat va anketalar tkazish ilmiy-pedagogik tadqiqot uslublari jumlasiga kiradi.

Ilmiy tekshirish y nalishlari quyidagilardan iborat:

a) quvchilarni pedagogik rganish, nuqson tuzilishining kelib chiqish sabablarini aniqlash, ziga xos shaxsiy sifatlarini, bilish imkoniyatlarining rivojlanish darajasini rganish;

b) aqliy taraqqiyotdagi nuqsonlarni korreksiyalashning samarali y llarini, sharoitlarini aniqlash;

d) quvchilarga pedagogik ta'sir etishning ilg'or usullarini ishlab chiqish va takomillashtirish;

e) rivojlanishida nuqsoni boigan bolalar ta'lim tizimi va ularning ijtimoiy mehnatga moslashishini yanada rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash.

Uslublar tizimida quvchilarni rganishga bag'ishJanganlari alohida ahamiyatga ega. Chunki oligofrenopedagog amalda ruhiy rivojlanishning individual mazmuni talab etgan murakkab k rinishlarga duch keladi. Maktab hayotida quvchilarni rganish uchun kichik darajadagi axborot materiallari yig'iladi. Bularga quvchilar bilish faoliyatlarining ongliligi, Jardagi umumlashtirish va abstraksiyalashning rivojlanganlik darajasi, bilisl: jarayonlarining dinamikligi, mustaqillik darajasi, uquvchanligi, quv ish qobiliyatlari va boshqalar kiradi. Pedagogik holatlarni tekshirishda oligofrenopedagogika umumpedagogik, psixologik, klinik uslublardan foydalanadi. Kuzatish, suhbat, psixologopedagogik tajribaning turli variantlari, klinik tekshirish, quvchilar faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish, ijtimoiy uslublar (s rash, savol-javob, anketa, z- ziga baho berishlar)dan keng foydalaniladi.

Bu uslublarning qoilanilish xususiyatlari pedagogik adabiyotlarda yetarli ochib berilgan. Bu uslubdan foydalanganda normal va nuqsonli bolalar taraqqiyoti taqqoslanadi. Turli klinik shakllardagi aqli zaifiik natijalari nisbiy rganiladi. Ayniqsa, aqli zaif bolalarni rganishga katta e'tibor beriladi. Bu dinamik xarakter kasb etib, z ichiga quyidagi davrlarni oladi:

1. Bolaning rivojlanishida chetga chiqishlar aniqlangach, uni oilada ranganish.
2. Bola sog'lig'ini nazorat qilish, davolash uchun nazorat qilish.
3. Yordamchi maktab davrida bola sog'lig'ining nazorati uchun ularni izchil k riklardan tkazib turish.
4. Bolani yordamchi maktab ta'limiga yuborish uchun uni ruhiy-tibbiy-pedagogik komissiyada ranganish.
5. Maktabga kelish oididan bolani takroriy maktab tibbiy-pedagogik komissiyada ranganish.
6. qituvchi va tarbiyachi tomonidan bolani izchil ravishda, butun maktab ta'limi davomida ranganish.
7. Bolani maktab ta'limidan keyingi katamnestik ranganish.

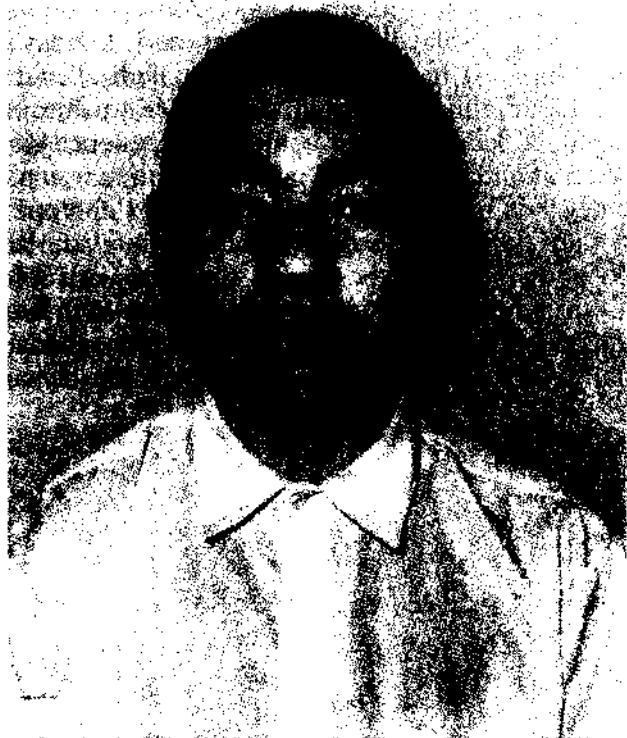
Bolani bunday muntazam, uzluksiz tekshirish, ranganish barcha taraqqiyot davrlaridagi materiallar bilan obyektiv ravishda tanishtiradi. Har bir tekshirilayotgan k rsatkich asosiy aqli zaiflikning asosiy k rsatkichi b lgan umumlashtirishning rivojlanmaganligi bilan bog'liqligi e'tiborga olinishi lozim. Shaxsning ayrim sifatleri tekshirilayotganda bir butunlik tamoyiliga alohida e'tibor beriladi. Shaxsga bunday munosabatda b b'sh bolaga ijobiy va salbiy xislatlar yig'indisi deb qarash emas, balki uni ziga xos butunlik deb tushunmog'imiz darkor. Shu asosda asosiy nuqson va ikkilamchi hosilalarni t g'ri aniqlashimiz mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Oligofrenopedagogikaning umumpedagogik va maxsus vazifalari nimalardan iborat?
2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi nimadan iborat?
3. Oligofrenopedagogikaning asosiy metodologik asoslarini k rsating.
4. Oligofrenopedagogika qayti ilmiy fanlar bilan yaqin aloqada va bu aloqalar nimalarda namoyon bo'ladi?

1.5. Aqli zaif bolalar - rgaiiish, tarbiya va ta'Jim manbai

Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi, ulardagi nuqsonni tuzatish defektologiya fanining alohida e'tibor berib kelgan sohasidir. Aqli zaiflikning yengil darajalarida bu nuqsdn tashqaridan qaraganda uncha k zga tashlanmaydi (1,2,3,4,5-rasmlar). Bunday bolalardagi odatdagi nuqsonni tengqurlaridan ajratib olish ham, k p hollarda, qiyinchilik tug'diradi. Ba'zi hoiirda tegishli ta'lim-tarbiya amalga oshirilmasa, bunday bolalar pedagogik qarovsiz bolalar safiga kirib qoladilar. K p hollarda yengil darajadagi aqli zaiflik hollari ilk yoshlarda aniqlab olinmasligi natijasida rivojlanishi orqada

1-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif il bola.

qolgan, sustlashgan bolalarga aralashtirib yuboriladi. Nuqsonli bolalarni diagnostika qilish ishlaridagi xatoliklar ba'zi hollarda k ngilsiz natijalarga olib kelishi mumkin. Masalan, ommaviy maktabga tushib qolgan aqli zaif bola nuqsonsiz tengqurlari singari ular bilan birga quv materiallarini zlashtira olmaydi. z vaqtida malakali yordam olmagandan keyin borgan sari bunday bolalarning bilim saviyalari pasayib, surunkali zlashtirmovchilar qatoriga kirib qoladilar. Xuddi shu tarzda aqli zaiflar qatoriga not g'ri q shib q yilgan nuqsonsiz bola sun'iy ravishda z rivojlanishida orqada qola boshlaydi. Chunki nuqsonli bolalar ta'limi materiallari unga yengillik qiladi, u z ong-bilim doirasiga mos bilim olmasligi natijasida uning aqliy rivojlanishi sekinlashadi. Yordamchi maktab dasturi materiallari elementar, sodda mazmunda tuzilganligi uchun nuqsonsiz bolalarning bilishga b lgan

talablarini qondira olmaydi. Bolaning aqliy rivojlanishigina emas, balki umumiy rivojlanishi ham orqada qoladi. Ayniqsa, shaxsiy sifatlari not g'ri shakllana boshlaydi. Bulardan tashqari, bunday bolalarning ota-onalariga ham og'ir ruhiy ta'sir yetkaziladi. Bunday noxush, k ngilsiz holatlar aqli zaiflikning mohiyatini tushunib yetmaslik natijasida sodir b ladi. Shuning uchun oligofrenopedagogikada aqli zaiflik masalasi alohida rganishni talab etadigan mavzulardan biridir. Aqli zaiflik deganda me'yoriy ruhiy rivojlanishdan chetlashib, haqiqiy, aynan aqliy nuqsonlikka olib keluvchi holat tushuniladi. Bunday holat «aqli zaiflik» nomi bilan atala boshlandi. Bu yerda «aqli qoloqlik» bilan «aqli zaiflik» tushunchasi orasida hech qanday farq y q. Ammo keyingi yillarda «aqli qoloqlik» tushunchasiga e'tibor kuchaymoqda. Qandaydir ilmiy asoslar yetarli b lmasa-da, turli manbalarda ba'zan bir-birini

2-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif g'il bola.

t Idiruvchi fikrlar uchrab turadi. «Aqli zaif» yoki «aqli kam» tushunchalarida aqlning yetarli emasligi qayd etiladi. «Aqli qoloq»likda esa aqlning yetarli emasligini e'tirof etish bilan birga, aqlning rivojlanish imkoniyatlarini inkor etmaydi. Chunki sekinlashish, orqada qolish deganda rivojlanish t xtagan degan ma'no kelib chiqmaydi.

S nggi yillarda aqli zaiflik mohiyatini tushuntirishda ma'lum ruhiy kasalliklar emas, balki qobiliyatlarining rivojlanmasligi asosida kelib chiqadigan xulqning buzilishidir, deb k rsatislj odat tusiga kirib qolmoqda. Shular asosida not g'ri holda «aqliy qoloqlik* tushunchasi kengaytirilib, unga pedagogik qarovsiz bolalar, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, huquq-tartib normalarini buzuvchi bolalar ham kiritilmoqda.

Aqli zaiflikning mohiyatini nuqsonning moddiy asosi bilan bog'lab, bunga bosh miyaning organik buzilishini k rsatadilar. Boshqacha

3-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif g'il bola.

4-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif qiz bola.

aytganda, aqli zaiflikning moddiy asosi sifatida kasallangan bosh miya e'tirof etiladi. Bu kasallik natijasida bolaning bilish faoliyatlari keng ma'noda buzilib, aqliy rivojlanish tezligi, samaradoriigi pasayadi. Bosh miya kasalliklari sababini kelib chiqishiga k ra ichki (endogen) va tashqi (ekzogen) sabablarga bo'lishimiz mumkin. Aqli zaiflikni keltirib chiqaruvchi sabablar turli ilmiy, uslubiy, psixologopedagogik va tibbiy adabiyotlarda turlicha bayon etiladi. Bu sabablarni qisqacha quyidagi tarzda ifc<ialashimiz mumkin:

- a) homila davrida turli salbiy ta'sir etuvchi infeksiya, intoksikatsiya va jarohatlar;
- b) tug'ilish vaqtidagi jarohat va asfiksiya;
- d) chaqaloqning ilk yoshida salbiy ta'sir etuvchi yuqumli intoksikatsiya, ovqatlanishning buzilishi va boshqalar;
- e) turli irsiy y l bilan avloddan avlodga tadigan gen, xromosoma kasalliklari.

5-rasm. Debil darajasidagi aqli zaif qiz bola.

Aqli zaif bolalar bosh miyasi chuqur zararianganligi sababli barcha oliy asab faoliyatlari buzilgan bo'ladir. Patologik bajarilmas shartsiz reflekslarning hosil bo'lishida ham aamoyon boladi. Bu buzilishlar bosh miyaning qo'zg'atish va tormozlanish jarayonlarida ham aksini topadi. Hatto ikki signal sistemalarining o'zaro aloqalarida buzilishlar kuzatilgan tashlanadi. Rus defektolog va psixologlaridan L.S.Vigotskiy, L.V.Zankov, G.Ye.Suxareva, TAVlasova, G.M.Dulnev, N.G.Morozova, S.Ya.Rubinshteyn, M.S.Pevzner, G.I.Rossolimo, V.G.Petrova, LLNamozboyeva, shuningdek, G'.B.Shoumarov, K.Q.Mamedov, P.M.Platova, V.S.Rahmonova va boshqalarning tadqiqotlarida kuzatilishicha, «aqli qoloq»likda ruhiy nuqson murakkab tuzilishga ega ekan. Ularning kuzatilishicha, bir tomondan, birlamchi nuqson ta'sirida oddiy aqliy jarayonlar buzilsa, ikkilamchi nuqson sifatida ruhiyatning oliy shakllari, xotira, xarakter belgilari buzilar ekan.

Oligofrenopedagogikaning maxsus markazida turadigan manba nuqsonning zi emas, balki u bilan bog'langan buzilgan ruhiy holatlardir. Shu bilan birga, biz aqli zaif deb bu holatning turg'unligini ham tushunamiz. Mana shu mezonning bor yoki yoqligiga qarab aqli qoloqlikni boshqa unga xshash turlardan farqlashimiz lozim. Aqli qoloqlikning asosiy belgilari:

- a) bosh miyada organik buzilishning mavjudligi;
- b) bilish faoliyatlarining umumiy, chuqur buzilganligi;
- d) bilish faoliyatlari buzilganligining turg'un xarakterdaligi.

Aqli zaif bolalar guruhiga quyidagi bolalar kirmaydi:

- a) aqliy rivojlanmaganlik bosh miyaning organik buzilishlari bilan bog'liq b limgan pedagogik qarovsizlar;
- b) ruhiy rivojlanishi orqada qolgan bolalar;
- d) aqliy jihatdan saqlangan b lib, chuqur nutq kamchiliklari b lgan bolalar.

Amaliyotda ba'zan bosh miyasi zararlangan bolalami aqli zaiflar qatoriga q sha olmamiz. Bunday hoflarda bosh miya zararlanishi bilish faoliyatining buzilishiga olib keymaydi.

Oligofrenopedagoglar biologik omillarga katta e'tibor beribgina qolmay, balki ta'lim-tarbiya, atrof-muhitga ham alohida e'tibor beradilar. Yordamchi maktablarning boshlang'ich sinflaridagi (korreksiyalovchi) tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim ta'sirida aqli zaif bolalar ruhiy jarayonlarida juda katta siljishlar yuz beradi.

Hozirda yordamchi maktablarimizda asosan aqli zaiflikning yengil darajasi — debil bolalar ta'lim oladilar. Bular bir toifaga kirmaydigan sohalardir. Bular orasida amalda kasalliklari davom etuvchi bolalar ham uchraydi.

Amalda sog' bolalar toifasiga aqliy nuqsonlar ilk rivojlanish davrida kasallikka chalinib, kasalliklarining rivojlanishi t xtagan bolalar kiradi. Dunday bolalarning keyingi aqliy rivojlanishi nuqsoni asosida davom etadi. Ammo bular amaldagi SO bolalardir. Oligofren bolalar bu toifaiing asosiy, tipik vakillaridir. Bu bolalar yordamchi maktab quvchilarining asosiy qismini tashkil etadi. Yordamchi maktab quvchikrining ikkinchi toifasini aqliy nuqsonlilikni keltirib chiqargan kasalliklari davom etadigan bolalar tashkil etadi. Bunday bolalar ma'lum rivojlanish davrigacha me'yorida rivojlanib, keyinchalik kasallikka chalinganlardan iborat. S nggi yillarda tabiiy fanlarning rivojlanishi asosida oligofreniyaning etiologiyasi va patogenezi haqidagi ma'lumotlar yanada kengaydi.

G.Ye.Suxarevaning (1965,1972) tasnifhomasi birmuncba keng tarqalgan b lib, u tomonidan o%ofreniyaning quyidagi shakllari ajratilgan:

- I. Endogen xarakterdagi oHgofreniya (daun, mikrocefaliya).
- II. Embrio va fetopatiya (yuqumli kasalliklar, zaxm, garmonal buzilishlar).

III. Turli zararli ta'sirlar oqibatida kelib chiqadigan oligofreniya.

Qator oligofreniya tasnifnomalari klinik-patogenetik tamoyil asosida tuzilgan. Bularga rus psixolog, defektologlardan M.S. Pevzner (1959, 1965, 1979), S. S. Mnuxin (1961), O. Ye. Freyerov (1964), D.Ye.Melexov (1965), G.Ye.Suxareva (1965), D.N.Isayev (1970) fikrlarini k rsatish mumkin.

M.S.Pevzner tasnifnomasida asosiy nuqson tuzilishi bilan birga neyrodinamik, psixopatologik va boshqa jbzuzilishlarni ajrata olish imkoniyatlari berilgan. Oligofreniyani bunday tasniflash ular bilan olib boriladigan psixologopedagogik tuzatish usullarini belgilashga yaxshi yordam beradi. M.S.Pevzner oligofreniyaning quyidagi asosiy turlarini ajratib k rsatadi:

1. Oligofreniyaning murakkablashmagan turi.
2. Neyrodinamik jarayonlari buzilgan oligofreniya. -
3. Xulqi psixopat xarakter kasb etuvchi oligofreniya.
4. Turli analizatorlari buzilgan oligofreniya.
5. Peshona qism yetishmovchiliklari yaqqol k rinib turuvchi oligofreniya.

Oligofreniyaning murakkablashmagan turida q pol ruhiy, jismoniy buzilishlar deyarli uchramaydi. Bunday bolalar, odatda, mehnatsevar, intizomli b ladilar, ularning asab sistemalari turg'undir. Biror ish bajarganda ular yetarli darajada diqqatlarini bir joyga yig'a oladilar. Hissiyotlari ham nisbatan saqlangan. Maktabda, oilada turli yumushlarga yordam beradilar, yordamchi maktab dastur materiallarini muvaffaqiyatli zlashtiradilar. Murakkablashmagan oligofreniyada nevrologik buzilishlar, tana tuzilishidagi nomutanosibliklar juda kam uchraydi.

Neyrodinamik jarayonlari buzilgan oligofrenlarda aqliy nuqson q zg'aluvchanlik yoki tormozlanuvchanlik bilan birga keladi. Aqliy faoliyat diqqatning tarqoqligi, impulsivligi, harakat tizimlarining buzilganligi natijasida yanada k proq buziladi.

Tez-tez b lib turadigan bosh og'rig'i, vegetativ distoniya, nevroz xarakterdagi buzilishlar aqliy faoliyat jarayonlariga zining salbiy ta'sirini tkazadi. Bu toifaga apatik-dinamik buzilishlari boigan oligofrenlarni ham kiritish mumkin. Xulqi psixopat mazmun kasb etuvchi oligofrenlarda jinsiy intilishlarning buzilishi, daydib yurishga moyillik, g'rilikka ruju q yish holatlari k rinib turadi. Bunday nuqsonlar asosan meningoensefalit, meningit, bosh miyasi jarohat olgan oligofrenlarga xosdir.

Bosh miya organik buzilishlari natijasida kelib chiquvchi aqliy nuqson bilan birga maium analizatorlarning jarohatlanishi ham yuz berishi mumkin. Aqliy nuqson k rish, eshitish, nutq va harakat tizimidagi nuqsonlar bilan birga keladi. Ba'zi hollarda aqliy nuqson markaziy falajlar

bilan q shilib ham kelishi mumkin. Buning sabablari turli-tuman b lishi mumkin. Organizmda modda almashinuvining buzilishi, rezus faktor, genetik nuqsonlar ham bunday turdagi oligofreniyaning kelib chiqishiga sabab b lishi mumkin.

Aqliy nuqson peshona qism kamchiliklari bilan birga kelganda bilish faoliyatining maqsadga muvofiqligi q pol buzilgan b ladi. Ayrimlarida b shanglik, s zsis b ysunish k zga tashlansa, boshqalarida uyatsizlik, kayfiyatning sababsiz ustunJigi, tez-tez diqqatning tarqalib turish hoJlari uchrashi mumkin. Bunday bolalar nutqi tashqi tomondan juda "boy, sermazmun" b lib tuyulsa-da, aslida uJarga zJarining gaplarini tushunmaslik, birovlarining fikrlarini qaytarish, zlariga tanqidiy qaramaslik xislatlari xosdir. Salbiy ta'sirlarning boJa organizmiga ikki yosJiidan keyingi ta'siridan kelib chiqadigan oligofreniya *demensiya* deb yuritiladi. Demensiyani keltirib chiqargan sababJar, uning kechish xususiyatlari, asoratlariga qarab *organik, epileptik va shizofrenik demensiya* kabi turlarga ajratiladi.

Barcha yordamchi maktab quvchilarini amaliy maqsadda ikki guruhga boiish mumkin.

Birinchi guruhga rivojlanish davrining maium bosqichlarida bosh miyasi zararlanib, nuqson asosida rivojlanayotgan amaJdagi sog' bolalar kirs, ikkinchi guruhga maktab taiimi davrida ham kasalliklari davom etib boruvchi bolalar kiradi.

Birinchi guruhga kiruvchi bolalarni yana ikkita tipikguruhlarga boiamiz. Birinchi kichik guruhni shartli ravishda A deb belgiJasak, ikkinchi kichik guruhni B deb belgilaymiz. A guruhga bosh miyasi homila yoki ilk chaqaloqlik davrida zararlangan bolalar (oligofrenlar) kirs, B guruhga bosh miyasi zararlangan bog'cha yoki kichik maktab yoshidagi bolalar kiradi.

Ikkinchi guruhga hayotda, taiim-tarbiya jarayonida kasaUiklari davom etuvchi aqliy nuqsonlilar kiradi. Bunday kasalliklarga misol qilib asab sistemasining revmatizmi, bosh miya zaxmi, epilepsiya (tutqanoq), shizofreniya, gidrosefaliya va boshqalar kiradi.

Aqliy nuqsonning chuqurligiga qarab oligofreniya uch darajaga ajratiladi: **debillik, imbetsillik va idiotlik**. Har qaysi daraja haqida qisqacha t xtaJib tamiz.

Debillik birmuncha yengil daraja boiib, oligofreniyaning eng k p tarqalgan turidir. Yordamchi maktabga bolalarni saralash vaqtlarida asosan shu bolalar bilan ish olib boriladi. Yordamchi maktab quvchiJarining asosiy qismini ham debil bolalar tashkil qiladi. Bu bolalami saralash vaqtida ham maium qiyinchiliklarga duch kelinadi. Buning asosiy sababi shuki, aqliy nuqson u darajada chuqur emas. Bu bolalar umumlashtira oladilar. Bog'cha yoshi davrida primitiv, sodda mazmunli yinlarni tashkiJ

qila oladi. Maktab yoshi davrida esa ma'lum muayyan holatlarni baholay oladi, amaliy masalalarni yechishda t g'ri ish tutadi. Nutqi asosan saqlangan bo'lib, mexanik xotirasi nisbatan yaxshi natijalar beradi. Bularning barchasi yordamchi maktab dasturi hajmidagi materiallarini muvaffaqiyatli zlashtirishga yordam beradi. Debil bolalarda yetarli harakatchanlik, ish qobiliyatlari saqlangan bo'adi. Bu bolalarda nisbatan hissiyot-iroda sifatleri yaxshi saqlangani natijasida zlarini nazorat qilish imkoniyatlari mavjud. Yordamchi maktabning maxsus sharoitlari tufayli debil bolalar 9 yil davomida ommaviy maktablar boshlang'ich sinf hajmidagi o'quv materiallarini egallab, ma'lum ishlab chiqarish, kasb-hunar tayyorgarligini oladilar.

Qator ijobiy xislatlariga qaramay, ma'lum darajada aqliy rivojlanmaganlik bu bolalarga ham xosdir. Bu bolalarning tafakkurlari k rgazma-obraz mazmunini kasb etadi. Tushunchalarning shakllanishi juda qiyin amalga oshadi. Umumlashtirish, taqqoslash jarayonlari juda zaif kechadi. qilgan muayyan mazmunni qiyinchilik bilan o'zlashtiradilar. Fanlarni t g'ri idrok qila turib, ularning ichki bogianishlarini tushunmaydilar. Bunday xislatlar debil bolalar bilan mazmunli rasmlar, izchil voqealarni tasnifiash tajribalari tkazilganda yaqqol k rinadi, hisoblash malakalari ham qiyin shakllanadi. Sonlar, suratli arifmetik belgilar mohiyatini yetarli tushunib yetmaydilar. Ular sodda masalalarning shartlarini dastlabki tushuntirishlarda bila olmaydilar. Uni yechishda oldingi ishlagan y llarni q llaydilar. T g'ri yozish malakalarini qiyinchilik bilan egallaydilar. Ularning nutqi sodda, grammatik tomoni buzilgan, tili chuchuk b lishi mumkin. S zli tushuntirishlar muayyan holatlar bilan bog'liq b lmasa materialni juda qiyin idrok etadilar. Debil bolalarning yetarli aqliy taraqqiy etmaganligi ular shaxsining shakllanmaganligi bilan birga q shilib keladi. Bu xislat fikr yuritish va qarashlarning mustaqil emasligida, bilimga intilishlarning yetishmasligida, tashabbuskorlikning b shligida, mehnat faoliyatlarida namoyon b ladi. Hissiyot-iroda sohalari yetarli saqlangan holda, ayrim qayg'urish, xursand boiish vaqtlarida zlarini yetarli, nuqsonsiz tengdoshJaridek tuta olmaydilar. Ayrim nozik differensiyalashgan harakatlar, yuzlardagi ifodalilik yetishmaydi. Ba'zan nevrologik belgilar, tana displaziyasi, endokrin buzilishlar uchraydi. z vaqtidagi t g'ri taiim-tarbiya, mehnat malakalarini berish, aqliy nuqsonni murakkablashtiruvchi asab-ruhiy taassurotlarni y q qilish orqali debil bolalarni muvaffaqiyatli ravishda hayotga moslashtirish mumldn. Bu bolalar tashabbus, mustaqilJik, bir ish turidan boshqa ish turiga tez tish talab etilmaydigan ish jarayonlarida yetarli unum bilan mehnat qiladilar. Bu bolalardagi amaliy intilishlarning borligi kelajakda jamiyatda z rinlariga ega boiishlarini bilishlari asosida mehnat malakalarini egallashlariga yordam beradi.

Imbetsillik debil darajadan biimuncha o'ir darajadir. Aqliy nuqsonning imbetsillik darajasida oligofreniyaning o'ziga xos xususiyatlari va namoyon b'ir lishi birmuncha yaqqol k'iriradi. Birinchi navbatda, bu muayyan hoJatlarda umumlashtira olmaslik, hatto oddiy tushunchalarni hosil qila olmasligi bilan ajralib turadi. Imbetsil bolalarning mantiqiy fikrlash jarayonlari juda past darajada b'ir ladi. qigan materialning mazmunini ilg'ab ololmaydilar. Yordamchi savollar orqaligina qisman mazmunini tushunishlari mumkin. K'irish va eshitish analizatorlari qabul qilgan axborotlarni tahlil qila olmasligi natijasida harflarni eslab qolishda qiynaladilar, xshash tovushJarni bir-biri ariga aralashtirib yuboradilar. Kitobdagi matnlarni mexanik ravishda q'irib, mazmunini tushuntira olmaydilar. ngacha sanash, n'ing ichida hisob-kitob qilishiari mumkin. Lekin ularda *murakkab son* haqidagi tushunchalar y'iq. Ularning s'iz boyligi kam b'ir Jib, nutqi ifodasiz, jumJalari qisqadir.

Ularning harakati deyarli differensiyalashmagan. Sekin harakat qilish, b'ir shanglik yozuv va mehnat malakalarini egallasJiJariga xalaqit beradi. Ular faoliyatlarida tashabbuskorlik, mustaqillikka intilish kabi shaxsiy xislatlarb'ir lmaydi. zlarining mustaqiJ ishlarini aqJiyjihatchdan tushuntirib bera olmaydilar. rgangan ish uslubi, malakalar zgartirilsa bu bolalar shoshib qoladilar. Shu sababli ularni hayotga moslashtirishda muntazam nazoratga, rahbarlikka va yordamga muhtojlik sezadilar. Ayrim ma'lumotlarni zlashtirish qobiliyatlarini k'irish mumkin. Ba'zan sodda jumalarni tushuna oladilar, narsalarning sodda, umumiy belgilariga qarab ularning farqlarini bilishJari mumkin. UJarni q'irish, yozish va tartibli sanash elementlariga rgatish mumkin. zlariga xizmat k'irsatishning elementar malakalari bor. Elementar hissiyotlari nisbatan saqlangan b'ir lib, hamdardlik, yordam berishga intilish, rag'batlantirish va tanqidga t'g'ri munosabatda b'ir lish nisbatan saqlangan. z'imkoniyatlariga t'g'ri baho berish, zlarining ruhiy va jismoniy nuqsonlari uchun qayg'urish ham uchraydi. Harakat tizimlari q'irish bilan ajralib turadi. Murakkablashmagan oligofreniyaning yengil va rta darajasidagi imbetsillar jismoniy mehnatning oddiy turlarini egaUashlari mumkin. Imbetsillikning og'ir darajalarida ularni eng sodda ish turlariga ham rgatish mumkin emas. Imbetsillikda aqliy nuqson turli xilda namoyon b'ir ladi. Imbetsillikning yengil turlarini debillikning og'ir turlaridan ajratish birmuncha qiyn diagnostik ishdir. Bunday hollarda, yaxshisi, yengil darajadagi imbetsillarni yordamchi maktablardagi diagnostik sinflarga yuborish maqsadga muvofiqdir. Imbetsil darajadagi oligofrenlarda reflekslarning buzilishlari ham k'iriga tashlanishi mumkin. Ba'zan tutqanoqlar b'ir lishi mumkin. Bosh miya tuzilishining displaziyasi — mikrosefal va gidrosefal holatlar uchraydi. Ularning tana tuzilishida jismoniy buzilishlar, serebral endokrin buzilishlari k'iriga tashJanadi.

Oligofreniyaning eng og'ir darajasi idiotlik b lib, ular idroklarida qo'pol rivojlanmaganlik k rinadi. Atrof-muhitga b lgan munosabati mos emas. z shaxsini aniq bilmaydi. Ularning tafakkuri deyarli y q. Ular zlariga qarab gapirilgan gapdan k ra mimika va yuz harakatlarini nisbatan ilg'ab oladilar. Idiotlar nutqi aqliy nuqson chuqurligiga bog'liq. Ular nutqi ma'nosiz tovushlardan, ba'zan alohida s zlar yig'indisidan iborat b lishi mumkin. Hissiyotlari haddan tashqari sodda b lib, fiziologik xohishlar bilan bog'liqdir. Xursandchiliklarf, qoniqishlarining asosida zlarining t qligi, turarjoyining issiqligi, patologik intilishlarini qondirish b lishi mumkin (jinsiy z- zini qondirish, barmoqlarini s rish, yeb b lmaydigan narsalarni chaynash). Xafagarchiliklari esa sovuq, ochlik, og'riqdan b lishi mumkin. zlarining xursandchiliklarini harakat, qichqirish, mimika harakatlari bilan namoyon etsalar, xafagarchiliklarini esa qaysarlik, z tana organlarini jarohatlash bilan k rsatishlari mumkin. Idiotlarning nisbatan yengilroq turlarida ijtimoiy hisslarning saqlanganligini k rish mumkin. Bunday xislatlarni ularni boqadigan kishilarga birmuncha bog'ianib qolganliklarida, maqtagamda ularning xursand b lishlarida k rish mumkin. Ularning umumiy kayfiyatlar goh befarq, goh b shanglik va xursandchilik bilan ifodalanishi mumkin. Harakat tizimlarining haddan tashqari kambag'alligi natijasida hatto yurish va tik turish malakalari ham buzilgan b ladi. Faoliyatlari deyarli k zga tashlanmaydi. zlariga xizmat qilish malakalari shakllanmagan. Xulqlari asosan ularning z talablarini qondirish bilan bog'liq. Ba'zilari bir xildagi stereotip harakatlar qiladilar. Ritmikravishdatanaharakati, bir xildagi bosh, b g'inlar harakatini kuzatish mumkin. Idiot darajadagi aqliy nuqsonlilikda turii tutqanoqlar, ba'zan jismoniy rivojlanishida q pol nuqsonlar u:hraydi — teri nuqsonlari, ichki organ kamchiliklari, endokrin va modda almashinuvining buzilishini k rish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. E. Segen fikrlarini qanday tushunasiz?
2. Ye. Suxareva tasnifini aytib bering.
3. Aqli zaif bolalarni rganish manbai deganda nimani tushunasiz?

2-BOB. MAXSUS TA'LIM TIZIMI

2.1. Maxsus muassasalar

Maxsus ta'lim tizimi deganda jismoniy va ruhiy kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarga (ko'zi ojiz, kar-soqov, aqli zaif, tayanch harakati apparatida nuqsoni bo'lgan, nutq nuqsoni bo'lgan bolalar) aniq maqsadni ko'zlab «korreksiya», «kompensatsiya», «reabilitatsiya» ishlarini amalga oshiradigan maxsus ta'lim muassasalari: ko'zi ojiz bolalar uchun, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun, aqli zaif bolalar uchun maktab-internatlar tushuniladi.

Har bir mamlakat xalq ta'limi tizimining taraqqiyoti shu mamlakatda ishlab chiqarish kuchlarining, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojiga va jamiyat taraqqiyotiga bog'liq bo'ladi.

Mamlakatimiz istiqbolga erishgandan keyin xalq maorifini rivojlantirish masalalariga, yetuk defektolog mutaxassis kadrlar tayyorlashga katta e'tibor berilmoqda.

Uzbekiston Konstitutsiyasiga asoslangan holda fuqarolarning millatidan, dirudan, jinsidan, ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar, ta'lim olishga huquqliligi tamoyili qaror topgan, Nogironlarni ijtimoiy-huquqiy himoya qilishni davlat zimmasiga o'tkazish zaruriydir.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan boshlab nogiron bolalarga maxsus ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, yangi milliylik va madaniyatni anglash ruhida tarbiyalash, ta'lim berish, qitish, yangi darsliklar, quruv qo'llanmalari tayyoriishga katta e'tibor bermoqda, bundah tashqari nogironlarni himoya qilish bo'yicha bir qancha buyruqlar va qarorlar tayyorlangan. Xalqimizning, shu jumladan, nogironlar va nogiron bolalar, ularning jismoniy, aqliy, psixik rivojlanishini yaxshilash, hayotga moslashtirish yollarini ishlab chiqish ko'rsatilgan.

Nogironlikning oldini olish va nogironlarni tibbiy-gijimoiy ieabilitatsiya qilish yuzasidan Vaziriah mahkamasining 1995-yil 11 -noyabrda qabul qilingan 433-sonli « Uzbekiston Respublikasining nogironlarni ieabilitatsiya qilish bo'yicha 1996—2000-yillarga mo'ljallangan davlat dasturi», 2000—2005-yilga mo'ljallangan davlat dasturi qabul qilingan va qator tadbirlar ishlab chiqilgan. Eng awalo, nogironlikning oldini olish, nogironlarni tibbiy va ijtimoiy reabilitatsiya qilish, ularning mhiyatini yaxshilash va so'zlashni o'rnatish, nogironlikni ilk bor aniqlash, saralash, maxsus ta'lim-tarbiya berish va koneksion-pedagogik ishlar orqali korreksiyalash, kasbga tayyorlash, hayotga moslashtirish, jismoniy tarbiyalash, nogironlar bilan ishlash uchun kadrlar tayyorlash masalalariga oid qonun va buyruqlar mavjuddir.

Kirinib turibdiki, nqgiron, alohida yordamga muhtoj bolalar ham zamon talabigajavob beradigan ilmiy bilimlarning elementarasoslarini egallashi, hayotda zmini topa olishlari haqida davlatimiz mustaqillikning dastlabki yillaridayoq g'amx riik qila boshlagan. zbekiston Respublikasida barcha maxsus ta'lim-tarbiya muassasalari davlat ixtiyorida ekanligi, bu tashkilotlarni davlat mablag' bilan ta'minlashi nazarda tutiladi. Maxsus ta'lim-tarbiya muassasalarining faoliyati davlat tomonidan boshqarilib boriladi. Shu kabi tadbiriir maxsus ta'lim ustidan davlatning siyosatini amalga oshirish, quv reja va di^turlarining yagona b lishini ta'minlash imkoniyatini beradi. Nogiron bolalamingbarcha turlari uchun maxsus maktab, maktab-intematlar, sog'lomlashtirish sanatoriyalarida ta'limning bepul ekanligini ta'kidlash mumkin.

Shuni aytish zarurki, maxsus ta'lim tizimining ziga xos b lgan tomoni — uch vazirlik: Xalq ta'limi vazirligi, Sog'liqni saqlash vazirligij, Ijtimoiy ta'minot vazirligi tasarrufida ekanligidir.

Yordamchi maktabda quvchilar nazoratsiz qolmasligi uchun moddiy imkoni b lgan maktablarda kuni uzaytirilganguhlar tuzilgan, yetim bolalar uchun bolalar uylari, maxsus maktab-internatlar tashkil etilgan:

— maktabgacha tarbiya — aqli zaif bolaning ilk yoshidan 7—8 yoshigacha;

— boshlang'ich ta'lim — 1—4-sinflar;

— rta maxsus ta'lim — 5—9-sinflar;

— kollej — aqli zaif quvchilarning qobUiyatli va kasb-hunarga qiziqqan hamda qishni davom ettirishga layoqatli b lgan bolalami maxsus guruhlarda (kollejlarda integratsiya usulda) qitishi kasb-hunar ta'limi bandlarigina taalluqlidir. Chunki aqli zaif quvchilar boshqa yuqori darajada ta'lim olishlariga ularning aqliy nuqsonlari imkon bermaydi. Lekin kasb-hunar kollejarida aqli zaif quvchilarning nuqson darajalari inobatga olingan holda ta'lim olishlari mumkin.

Maxsus ta'lim tizimida birinchi bosqich — maxsus maktabgacha tarbiya

Maxsus maktabgacha tarbiyaning asosiy vazifasi maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalarni sog'lom va aqliy darajalarini mumkin qadar yuqori darajada korreksion rivojlantirishga qaratilgan boiadi. Ularning shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirish, sogiom va yetuk qilib tarbiyalash, nutqini korreksion rivojlantirishga alohida ahamiyat beriladi. Gohida 6—7 yoshgacha bolaning maktabga tayyor emasligiga asos b lganda 8 yoshgacha ham maxsus bog'chada qoldiriladi. Ba'zan maktabgacha yoshdagi aqli zaif bolalar bog'chalarda ham tarbiyalanadilar, lekin ular bilan logopedning jiddiy shug'ullanishiga t g'ri keladi. Ota-onalar bilan birgalikda korreksion ish olib boriladi.

Maxsus ta'limda maktabgacha oligofrenopedagogika oligofrenopedagogika fanining muhim sohasi b lib, korreksion tarbiyaning maktabgacha tarbiya

yoshi va aqliy nuqson bilan bo'liq bo'lgan jihatlarini ochib beradi. Aqli zaif bolalarning ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitlarida ilk yoshdagi va maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va korreksion-pedagogika fanining umumiy nazariy qoidalariga tayanadi. Maktabgacha oligofrenopedagogikasining asosiy qoidalari quyidagilardir: maxsus maktabgacha tarbiya berish masalalariga va awalo axloqiy tarbiya masalasiga milliy, sharqona tarbiya berish, milliy va mafkuraviy tarbiya berish tamoyili z- ziga xizmat qilishga r'g'atish asos qilib olinishi kerak. Maxsus ta'lim tizimida dastlabki ta'lim bo'lgan maktabgacha tarbiya oligofrenopedagogikasi aqli zaif bolalarni tarbiyalashda eng muhim bo'lgan tarbiya maskani va binobarin mafkuraviy muassasadir. Shu munosabat bilan milliy-mafkuraviy va tarixiy bog'langanligi tufayli ham mamlakatimizda mustaqillikka erishilgandan keyin isloh etilgan maxsus xalq ta'limi tizimining prinsiplial xususiyatlariga amal qilinadi:

1. Maxsus maktabgacha tarbiyaning (oligofrenopedagogikaning) maqsadi — aqli zaif bolalar shaxsini har tomonlama garmonik rivojlantirishdir. Maktabgacha oligofrenopedagogika ilk yoshdagi, maktabgacha tarbiya yoshidagi aqli zaif bolalarni korreksion tarbiyalash vazifalarini ishlab chiqishga asos qilib olingan. Kelajagimiz egalari bo'lgan yosh avlodni milliy, mafkuraviy ruhda tarbiyalash vazifalari faqat jamiyatimiz sharoitlarida ijtimoiy tarbiya bilan oila tarbiyasining birligida amalga oshiriladi.

2. Oligofrenopedagog (logoped) rahbarligida tevarak-atrofdagi bor haq haqidagi bilimlar tizimida berilgan ijtimoiy-tarixiy tajribani, xilma-xil faoliyat turlaridagi, shuningdek, milliy, mafkuraviy tarbiya mezonlari va axloq-odob qoidalarida tevarak-atrofdagilarga va z- ziga bo'lgan munosabatlardagi malaka va k'nikmalarni mumkin qadar yuqori darajada zlashtirib olish aqli zaif bola shaxsini korreksion rivojlantirishning asosini tashkil etadi, maktabgacha oligofrenopedagogika (jismoniy, aqliy, axloqiy, g'zallik tarbiyasi, ekologik tarbiya, mehnat tarbiyasi) tufayli ijtimoiy-tarixiy tajribalar q'ullanilib, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning elementar bilimlarni zlashtirib olishi mumkin bo'ladi.

3. Maktabgacha oligofrenopedagogikaning maqsadi hamda vazifalarini korreksion tarbiya va korreksion rivojlantirish muammolarini qarab chiqish vaqtida aqli zaif bolalar shaxsining bundan keyingi qaror topishini belgilovchi bosqich sifatida ilk va maktabgacha yoshdagi bolalik bosqichlari ajratib k'rsatiladi. Bunday yondashish korreksion tarbiya va korreksion rivojlantirish jarayonlarining bosqichma-bosqich vorisiyligi yuqoriga qarab boradigan oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga qarab boradigan tusda deb tushunishini ta'minlaydi.

4. Maxsus maktabgacha oligofrenopedagogika maxsus tarbiya, korreksion rivojlanish va aqli zaif bolalarning ijtimoiy-tarixiy tajribani zlashtirish jarayoni ularning faol ishi davomida amalga oshiriladi. Mana

shu uslubiy qoidaga tayangan holda tarbiya jarayoni aqli zaif bola faoliyatining asosiy turlarida (predmetlar bilan shug'ullanish, yin va mehnat faoliyatida) amalga oshirib boriladi.

5. Aqli zaif bolalarni korreksion tarbiyalash va kamol topdirish muammolariga ulaming individual xususiyatlarini, aqliy nuqson buzilishi darajalarini inobatga olgan holda uzluksiz yondashish — ularga korreksion tarbiya berish jarayonlarining birligi, o'ziga xosligi va zaro bofe'liqligini amalga oshirishga yordamberadi. Bundatarbiyaasosiyetakchirolp'ynaydi. Buesakorreksion ta'lim-tarbiyaning vazifalarini belgilashga, uriing mazmuni, vositalari, uslublarini hamda tashkil etishni talab qilish imkonini beradi. Shunday qilib, maktabgacha oligofrenopedagogikada maxsus maktabgacha muassasalarda aqli zaif bolalarning korreksion masalalarini qarab chiqishga yaxlit psixologik-pedagogik nuqtai nazardan yondashiladi. Bu oligofrenopedagogika, oligofrenopsixolQgiya va aqli zaif bolaning korreksion rivojlanishi haqida boshqa fanlar bilan bog'liq holda olib boriladi. Shu bilan bir paytda maktabgacha oligofrenopedagogikaning ilmiy asoslarini kengaytirib boradi.

Boshlang'ich ta'im

(1—4-sinflar)

zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan s ng xalq ta'limi sohasini tubdan isloh qilish masalasi k tarildi. «Ta'lim t g'risida»gi Qonunni hayotga tatbiq qilish boshlanib, maxsus ta'lim tizimida ham yangi qoidalarning bajarilishi shart qilib q yildi.

Bular:

1. Ta'lim va tarbiyaning insonparvarligi hamda demokratligi. Buning mohiyati shundaki, bareha maxsus ta'lim tizimiga kiruvchi muassasalarda berilayotgan korreksion ta'lim-tarbiya quvchilaming moddiy va ma'naviy kamolotini, aql-zakovatini zigaxos, imkon qadar sishini (L.S.Vigotskiy ta'limotiga asosan), insoniy faoliyati normal insonlar orasida, hayotga moslashib barq urishini va nihoyat, zligini anglashini va z haq-huquqlari uchun kurashadigan vatanparvar, mehnatsevar, e'tiqodli bo'lib yetishishlarini maqsad qilib q yadi.

2. Ta'lim tiziniining uzluksizligi va izchilligi. Bu normal bolalarga ta'lim berish tizimidan farq qiladi. Lekin maxsus ta'lim-tarbiya ham uzluksiz, zaro bogiiqlik va izchiUik qoidasiga amal qiladi. Maxsus maktabgacha yoshdagilar tarbiyasi (oligofrenopedagogikasi) har bir boshlang'ieh ta'limning quv reja va dasturlari asosida, keyingi bosqichlar oldingilarining davomi sifatida amalda davom etadi. Maxsus taiimda korreksion taiim berish maxsus quv reja va dastur asosida tizimli, izchil amalga oshirilib boriladi.

3. Davlat ta'limi tizimining ilmiyligi va dunyoviyligi. Respublikamizning barcha maxsus ta'limga oid aqli zaif bolalar uchun ta'lim-tarbiya muassasalarida dunyoviy bilimlardan elementar bilimlar beriladi.

Bu bilimlar aqli zaif o'quvchilarning obyektiv dunyoni bevosita bilishi, sabab va oqibat qonuniyatlarini anglashi, tegishli xulosalar chiqarishi, o'zining jamiyatda tutgan rni, burchi va vazifalarini anglab yetishi, biror-bir ziga mos kasb-hunarni ongli egallashiga y naltirilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

4. Davlat ta'lim standartlari qoidasida hammaning ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratilganligi. «Ta'lim t g'risida»gi Qonunning 4-moddasida ta'kidlab tilganidek, O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy kelib chiqishi, jinsi, tili, yoshi, irqi, millati, turarjoyi, Respublika hududida qachondan beri yashayotganligidan qat'i nazar, barchaning ta'lim olishi teng kafolatlanadi. Shundan kelib chiqqan holda aqli zaif bolalarni ham erta tashxis qilish, ularning uyda qolib ketishiga y l q ymaslik, albatta maxsus ta'lim maskanlariga jalb etilishini ta'minlash, tegishli korreksion ta'lim-tarbiya berishni z vaqtida hal etilishi taqozo etiladi.

5. Tayanch ta'limning majburiyligi. Aqli zaif quvchilarga korreksion ta'lim-tarbiya berishda mustaqillikka erishgunga qadar barcha yordamchi maktablarda 8 yillik ta'lim joriy etilgan edi. Bunda aqli zaif quvchilarni oilaga tayyorlash, huquqiy, ekologik, iqtisodiy ta'lim-tarbiya berish masalalariga keng rin berilmasdi. Aqli zaif quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash ham chegaralangan edi. Shu bois yordamchi maktab quvchilari maktabni tugatgandan keyin k p qiyinchiliklarga, ishsizlikka duch kelar edilar. Natijada k cha ta'siriga tushib qolib, k p hollarda huquqbuzarlik hodisalari r y berar edi. Mustaqillik sharofati bilan maxsus ta'lim islohoti tufayli maktabda 9 yillik tayanch ta'limi majburiy qilindi. quvchilarga 9-sinfda kasb-hunar turlarini kengaytirish, oilaga tayyorlash, huquqiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa tarbiya turlariga oid bilimlarni yanada kengroq berish imkoni yaratildi. Hozirgi davrda maxsus dastur ya reja asosida kollejlarda maxsus guruhlar tashkil etilib, korreksion ta'limhing y lga q yiMii davr taqozosidir.

6. Maxsus ta'lim yordamchi maktab quvchilari uchun ma'naviy va jismoniy tarbiya dasturlarini tanlashning yagona va maxsus o'quv rejasi hamda dasturlarni tasdiqlaydi. Ularning z vaqtida bajarilishi nazorat qilinadi. Maxsus ta'limda olib boriladigan korreksion ta'lim-tarbiyaviy ishlar yordamchi maktab quvchilarini hayotda z rinlarini topishga, ma'naviy yuksak, ruhan tetik, jismonan baquwat, axloqan pok, insonparvar, mehr-muruwatli, mehnatsevar, z Vataniga sadoqatli, vatanparvar, e'tiqodli b lib yetishishi uchun barcha moddiy va ma'naviy sharoit yaratib beradi. «Korreksiya»\ «kompensatsiya», «reabilitatsiya» ishlarini amalga oshirishda zaruriy va majburiy sa'y-harakatlarni amalga oshiradi.

7. Bilimdonlik va iste'dodni ra batlantirish. Yordamchi maktabda rasm chizishga, san'atning ba'zi turlariga, ma'lum kasb-korga qobiliyatli quvchilarni rag'batlantirish uchun turli k rinishdagi maqto'v yorliqlari, moddiy yordam, mehnat bayramida zi yasagan buyumlarni k rgazmaga q yish va sotish kabi shaklda tashkil etish, yordamchi maktab quvchilarini ziga xos boigan qobiliyatini namoyon etish va korreksion rivojlantirish ishlari t g'ri y lga q yiladi.

8. Ta'lim muassasalarida chet tilini o'Jganish, din tarixi va jahon madaniyati sohasida bilim olish uchun sharoitlar yaratish. Maxsus taiim tizimi va «Taiim t g'risida»gi Qonun asosida quvchilarning bilimlarini, vatanparvarlik sifatlarini shakllantirish uchun barcha shart-sharoitlar yaratilmoqda. Yordamchi maktab rejalariga din va madaniyat tarixi b yicha yangi fanlar kiritilgan (odobnoma darslari, «Vatan tuyg'usi», ma'naviyat va ma'rifat asoslari).

9. Ta'lim muassasalarining siyosiy partiyalar va ijtimoiy - siyosiy harakatlarning ta'siridan xoli boiishi. Maxsus maktab quvchilarining aqli zaifligidan foydalanib, ularni not g'ri yoiga da'vat qilish, ulardan huquqbuzarlik maqsadlari uchun foydalanish, jamiyatimizga zarar keltirishda yomon niyatli kishilar ta'siriga tushib qolmasliklari uchun ularga dunyoviy elementar bilim asoslarini berish — hayotga, turmushga, mehnatga tayyorlash asosida ukrda turg'un milliy mafkuraviy ongni shakllantirish, z Vataniga sadoqat va e'tiqodni mustahkamlash va bu yoida adashmasligi, chalgimasligi uchun doimo ogoh b lish maxsus taiim zimmasiga yuklatilgan.

10. Maxsus maktablarda tarbiyalovchi va taiim oluvchilarni hurmatlash. Maxsus taiim tizimida barcha oligofrenopedagoglar yordamchi maktab quvchilarini davlat talabi darajasida qitish majburiy hisoblangan maxsus reja va maxsus dasturlar asosida olib boriladi va maxsus taiim tizimida tarbiyalanuvchi va taiim oluvchilarning insoniy qadr-qimmatlarini hurmat qilish, Konstitutsion haq-huquqlarini poymol qilmaslik, ularga hurmat bilan qarash mas'uliyati yuklatiladi.

Aqli zaif quvchilarni o'qitishda maxsus yordamchi maktab taiimida boshlangich maktabning ahamiyati ta muhimdir. Chunki maxsus maktab birinchi sinfiga yoshlari har xil, aqliy faoliyatlarining nuqsonlari turli darajadagi quvchilar qabul qilinadi. Ba'zilar maxsus maktabgacha taiim muassasalarida maktabga tayyorlangan, ba'zilari esa uydan, tayyorgarliksiz keladilar. Shu bois ham maxsus yordamchi maktablarda boshlang'ich taiim asoslarinigina olish uchun ham zarur bilim, quv k nikmalari bilan qurollantiradi. Shuning uchun ham maxsus yordamchi maktabda korreksion taiim-tarbiya berish, rivojlantirish ziga xos xususiyat kasb etadi.

Maxsus ta'lim maktablari **(5-9-sinflar)**

Maxsus yordamchi maktablar umumiy o'rta ta'lim maktablaridan keskin farq qiladi. Maxsus rta ta'limda aqli zaif quvchilarga fizika, kimyo, algebra va boshqa aqliy kuch k p talab etiladigan predmetlar tilmaydi, qolgan fanlarning esa faqat asoslari va quvchilar aqliy faoliyatiga mos tuzilgan quv dasturlari asosida ta'lim beriladi. Maxsus maktablarning asosiy maqsadi quvchilarni kasb-hunarga tayyorlash va hayotga moslashtirish b Iganligi uchun mehnat darslari asosiy fan hisoblanadi. Maxsus maktab zining korreksion rivojlantiruvchi, ta'lim-tarbiya beruvchi vazifalarini aynan ana shu mehnat ta'limi, mehnat tarbiyasi orqali amalga oshiradi. Shu bois ham maxsus maktablarda quvchilarda mehnatga munosabatni t g'ri shakUantirish taqozo etiladi. Ular hayotida mehnat asosiy rol ynaydi. Shu bilan birga, mehnatga oid zamonaviy bilimlar beriladi. quvchilarning fikrlash qobiliyatini stirib, olgan nazariy bilimlarini amalda q llashga, hayotga tatbiq qilishga rगतadi. Bu esa z navbatida kasb tanlashga y naltiradi, biror-bir ziga mos kasbni egallash imkoniyatini beradi. Ularni kelgusi hayotga tayyorlashda maxsus ta'lim markazlari mavjud. Jumladan, Toshkent shahrida «L.M minova markazi» aynan ruhiy va jismoniy kamchilikka ega b Igan bolalarni reabilitatsiya qilish masalalari ustida ish olib bormoqda.

Maxsus kasb-hunar ta'limi

zbekiston Respublikasida kasb-hunar ta'limining asosiy maqsadi yoshlarni mehnat va kasb-hunar k nikmalariga, kasbiy madaniyatga rगतish, ishchi xodimlar tayyorlash, ular malakasini, oshirish va qayta tayyorgarlikdan tkazishdir. Hunar-texnika ta'limi, malakali ishchilar tayyorlash Respublikaning rta maxsus kasb-hunar ta'limi quv yurtlari, quv ishlab chiqarish, quv kurs korxonalari, markazlari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog'liq b Igan o'quv muassasalarida amalga oshiriladi. Lekin aqli zaif quvchilar uchun maxsus rta kasb-hunar ta'limini tashkil etish maxsus dastur asosida, defektolog- qituvchilar tomonidan amaiga oshirilishi shart b ladi. Chunki maxsus yondashuv maxsus korreksion ta'lim-tarbiyaviy ishlarni aqli zaif quvchilar shaxsini yaxshi bilgan yetuk mutaxassislargina samarali amalga oshira oladi.

Maktabdan tashqari ta'lim zbekiston Respublikasi «Ta'lim t g'risida»gi Qonunning 10—23-moddasiga asoslangan bolalar va o'smirlarning ehtiyojlarini, xohish-istaklarini t laroq r yobga chiqarish, ularning b sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish maqsadida davlat muassasalari, turli mulk shakllariga ega b Igan korxonalar, jamoat tashkilotlari, ilmiy-badiiy, ilmiy-tibbiy, texnik,

sport va boshqa yalishdagi maktabdan tashqari ta'lim muassasalarini tashkil etishlari mumkin.

zbekiston Respublikasida shunday maktabdan tashqari tarbiya muassasalari faoliyati davlat tomonidan qillab-quwatlanadi, xalq ta'limi birlimlari tomonidan ular ishi nazorat qilinadi.

Maktabdan tashqari muassasalarning asosiy vazifasi maxsus yordamchi maktab va mutaxassis-defektolog bilan hamkorlikda yordamchi maktab quvchilarining birlsh vaqtini mazmunli tashkij etish, ularning mayl va xohishlariga qarab turli tgarak ishlariga jalb etishda'n, bor qobiliyatini mumkin qadar maksimal rivojlantirishdan, olgan nazariy bilimlarini amalda qilashga va hayotga tatbiq etishga rगतishdan iboratdir.

2.2. Yordamchi maktabni boshqarish va unga rahbarlik qilish

zbekiston Respublikasining «Ta'lim t g'risida»gi Qonunida (1997-yil 29-avgust), jumladan, maxsus ta'lim xususidagi 23-moddasida nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarga ta'lim-tarbiya berish borasida tegishli k rsatmalar belgilab qilgan.

zbekiston Respublikasi maxsus ta'lim sohasida (aqli zaif, kar-soqov, k ziqjiz, tayanch harakati apparati buzilgan bolalar maxsus ta'limi) rtaga tashlanayotgan vazifalarni bajarish k p jihatdan qituvchi-defektologga bog'liq. Yangi iqtisodiy siyosatga tish sharoitida maxsus maktablarda korreksion ta'lim-tarbiyadan k zlangan maqsadga erishish vazifasi asosan qituvchi-oligofrenopedagog zimmasiga yuklatilgan. Bu esa, z navbatida, yordamchi maktabni boshqarish bilan bog'liq. Shu sababli ham maxsus maktablarni boshqarish nizomida maxsus maktab direktori mutaxassis-defektolog b lishi shart deyilgan. Qaysi maxsus maktab direktori mutaxassis b lsa, sha yerda ichki va tashqi nazorat ishlari, korreksion ta'lim-tarbiya ishlari ham izchil va samarali b ladi. Pedagog-defektologlar jamoasi ishini sistemali nazorat qilish, bir tomondan, har bir oligofrenopedagogning z ishi uchun mas'uliyatini oshiradi hamda z ishida kamchiliklarni z vaqtida aniqlash va tuzatish imkonini beradi.

Yordamchi maktab ichki nazoratining bir qancha k rsatmalari mavjud: yordamchi maktab rahbari va uning ilmiy ishlari b yicha muovini darslarga kirishlari, turli mashg'ulotlar shakllarini tahlil qilishlari, darslarga muntazam kirib turishlari shart. Buning uchun yil davomida darslarga kirish rejalarini kuzatadilar hamda yosh mutaxassis-oligofrenopedagoglarga metodik yordam k rsatib boradilar.

Yordamchi maktabda darslarga kirish va uni kuzatish ma'lum maqsadga qaratilgan. Bunday darslarga kirish va kuzatishlar quvchilarning aqliy faoliyatlari haqida xulosalar chiqarish imkonini beradi. Ba'zan yordamchi maktab qituvchilari quvchilaridan biri yordamchi maktab quv

dasturini zlashtira olmayotganligi uchun uni maktabdan chiqarishlarini so'rab ariza beradi. Ana shunday hollarda muammoli hodisalar ota-onalarf bilan yoki qituvchi bilan yuz bermasligining oldini olishda ham q l keladi.;

Yordamchi maktab rahbari va uning quv ishlari b yicha muovini darsni tekshirishda quyidagilarga e'tibor berishi kerak:

— darsning korreksion maqsadi qanchalik t g'ri, aniq va tushunarli qiJib ifodalanganligi;

— darsning bosqichlari qanchalik ylab olinganligi, darsning korreksion tarbiyalovchi ahamiyati;

— maqsad yuzasidan uning mazmuni bayon etilganligi;

— materialning ilmiy-nazariy saviyasi qandayligi;

— qituvchi-defektolog q Uagan uslublar qanchalik samarali hamda zamonaviy b lishi;

— darsda qituvchi-oligofrenopedagogning didaktik qoidalarga rioya qilishi;

— qituvchi-oligofrenopedagogning har bir darsda har bir quvchi bilan individual shug'ullanib, ularning korreksion aqliy sishiga qanchalik erishishi, maxsus ta'limning k rsatma va texnik vositalaridan qanchalik malakali foydalanishiga e'tiborni qaratish lozim.

Darsning boshi va oxiriga, tashkiliy tomoniga, darsning bir bosqichdan ikkinchi bosqichga tilishiga, ularning mantiqiy bog'lanishiga, darsdagi jamoa ishining birga q shib olib borilishiga,

quvchilardan s rash va ularning bilimlarini baholashga hamda uyga beriladigan topshiriqlar sistemasiga e'tibor berish nihoyat muhimdir. Shu bilan birga darsga ketgan vaqtni belgilash zarur. Bular dars vaqtini obyektiv baholash imkonini beradi. Darsning tarbiyaviy tomoniga ham alohida e'tibor qaratiladi.

Darsning tuzilishi mazmuni, uslublari, qituvchining darsdagi xatti-harakatlari tarbiyaviy nuqtai nazardan baholanadi. Yordamchi maktab rahbari har bir darsni kuzatib b lgandan s ng qituvchi bilan suhbatlashib, uning yutuq va kamchiliklari t g'risida madaniyatli qilib aytib tishi va uning kelgusi faoliyati uchun muvafTaqqiyat tilashi lozim.

Yordamchi maktab rahbari va uning muovinlari aqli zaif quvchilar bilan olib boriladigan quv va sinfdan tashqari ishlarning barcha shakllariga rahbarlik qiladilar va ularni tekshirib turadilar.

Yordamchi maktab rahbari va uning muovinlari tadbirlarning g'oyaviy y nalishini tashkil etishning ilmiy-uslubiy darajasi aqli zaif bolalarning qiziqishlari va uning faolliqi, mashg'ulotning quv- tarbiyaviy qimmatiga alohida e'tibor qaratadilar. Yordamchi maktabda oligofrenopedagoglar, sinf rahbarlari, direktor va uning muovinlari zlarining ishlari haqida hisobot beradilar. Hisobot berish oligofrenopedagoglar yordamchi maktab rahbarlariga z isWaring natijalarini tahlil qilishga, aqli zaif quvchilarga ta'lim berishda ba'zi

kimehiliklarning sabablarini oehishga, ularni bartaraf etish y llarini belgilashga te'maklashadi. Yordamchi maktabda har bir quvchi jiddiy hisobga olib boriladi: O'quvcMarni kuzatish daftari va shaxsiy papkalari b ladi. Yordamchi maktab quvchisiga berilgan psixonevrologning xulosasi, tashxisi, aqli zaif quvchining qabul qilingan vaqti, sanasi, qayerdan kelganligi haqidagi ma'lumotlar b ladi. Shaxsiy hujjatlarda yordamchi maktab quvchisining yordamchi maktab dasturini zlashtirishi va xulqining ahvoli haqidagi urnumiy ma'lumotlar b ladi. Bu hujjatlar quvchi yordamchi maktabni tugaigandan s ng yordamchi maktab arxivida saqlanadi.

Yordamchi maktab ishini har jihatdan t g'ri tashkil qilish, uning samaradorligi natijasi garovidir, bu esa jamoa mehnati jarayonlarini oqilona y lga q yishni taqozo etadi.

Yordamchi maktab quvchilarini korreksion tarbiyalash k plab kishilarning g'amx rligi, umumiy mehnati jarayonida rial qilin ar ekan, demak, bu mehnatning muvaffaqiyati k p jihatdan ularning kuchlari qanchalik t g'ri y naltirilganligiga, maqsadlar birligi va harakatlar muvofiqligi qanday ta'minlanayotganligiga bog'liq.

Nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shu ullanuvchi muassasalar

Nuqsonli bolalarning atroflicha rivojlanishida ijtimoiy ta'lim-tarbiya nihoyatda katta ahamiyatga ega. YUNESKO ma'lumotlariga k ra, nuqsonlilarning uchdan bir qismigina maxsus ta'lim-tarbiyaga jalb qilingan. Chili, Gretsiya, Italiya, Peru, Turkiya, Gonduras va boshqa ayrim mamlakatlarda aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasi majburiy emas. Aqli zaiflar bilan shu ullanish qonuniy yo'l bilan belgilangan mamlakatlardan hisoblangan: AQSHda—20—25 foiz, Kanadada—40 foiz, Fransiyada—25 foiz, Yaponiyada—3,2 foizgina bolalar maxsus ta'lim bilan qamrab olingan.

Nuqsonli bolalarning ta'lim-tarbiyasidagi asosiy qiyinchilik nuqsonni aniqlashdan iborat. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, 0—2 yoshda 15,2 foiz, maktabgacha yoshda 17,7 foiz, kichik maktab yoshida esa 49,6 foiz nuqsonli bolalar aniqlan ar ekan (Goldovskaya T. I., Timofeyeva L. I., 1970). Shundan k rinib turibdiki, n yoshli bolalar orasida ham 20 foizga yaqin nuqsonlilar uchr ar ekan. Buning sabablaridan biri tashxis ishlarining takomillashmaganligi, yetarli, ishonchlipsixologik-pedagogikuslubiyotlarning yetishmaslipidir.

Nuqsoni' bolalarga ijtimoiy ta'lim-tarbiya berish ishlari respublikamizda keyingi 20 yJ ichida birmuncha takomillashdi. Xalq maorifi qonunida ta'kidlanishicha, « zlarining jismoniy va ruhiy nuqsonlari asosida umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya olishga qodir b lmag an bolalar uchun maxsus umumta'lim maktablari va maktab-internatlari tashkil etiladi. Bu muassasalarda

Maxsus maktab va maktab-internetlar

#

amli maxsus maktab-internetlar

e M

§ 1

§ 1

ai

█

tarbiyalanuvchilar

o

& i

III

M'§

1 i

i

11

ed

m i e, y e

< n >

— < N — < N¹ — , m — , (N j , t n *

T h C ! t f o o x i g b y p i 8 00 E . E . . . * * r :
< A > ! : — : T r ^ — t-MVT-OO JN

* * o o i n < i n i - o o m - 2 2 | v i i *

z → 00 r o v s t o o o
z z . * z o r e t t t T T < N < N

y ^ — < ^ q > t t — ' — ^ D O V O * * — *
T - J 00 i n — o i — i o 00 r ^ — r i r ^ * - ' ^ *

f o i f 5 r N t o o r - \ o o < m ^ *
— c s \ o o o \ o o \ M N f m * - . INOOtSrM

< N — t < N → — < N → — m → → 2.

— v s m T f 00 — HO \
(z \ M f ^ (NO ^ O

- 1. Qoraqal-pog'iston
  - 2. Andijon
  - 3. Buxoro
  - 4. Jizzax
  - Qashqadaryo
  - Nawoiy
  - Namangan
  - Samarqand
  - Surxandaryo
  - Sirdaryo
  - Toshkent sh.
  - Farg'ona
  - Xorazm
- es. bo'yicha ^

ftUQSonli bolalar ta'lim-tarbiya olish va davolanish bilan birga ijtimoiy-**(bydali** mehnatda qatnashishlari uchun ham imkoniyat yaratiladi».

! Hozirgacha maxsus muassasalar o'zlarining yuzaga kelish, rivojlanish, Htomillashishida ma'lum tarixiy yo'lni bosib tdi. 1841 - yilda fransuz shifokor-**pedagogi** E.Segen tashkil qilgan «maktab-priyut» maxsus maktabning **dvtlabki** k rinishi edi. 1882-yilda Peterburgda shifokor I. V. Malyarevskiyning •Davolash, tarbiyalash muassasalari», Ye.K.Grachyovaning 1894-yilda aqli **ttflar** uchun ochgan xususiy maktabi, 1908-yilda V.P.Kashenko tomonidan Ochilgan «Nuqsonli bolalar maktab-sanatoriysi» Rossiyada maxsus muassasalar rivojida boshlang'ich bosqich vazifasini o'tadi. 1915-yilda Peterburgda A. N. Graborov tomonidan ochilgan aqli zaif bolalar maktabi birinchi yordamchi maktab edi.

Respublikamizda nuqsonlilarga yordam 3 y nalistda: xalq ta'limi, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot vazirliklari orqali olib borilmoqda.

Xalq ta'limi vazirligi qoshida k r, zaif k ruvchi bolalar maktab-internatlar va ular qoshida maktabgacha yoshdagi bolalar uchun guruhlar: kar, qulog'i yaxshi eshitmaydigan boJalar uchun maktabgacha tarbiya muassasalari, maktab yoshidagilar uchun esa ular ta'lim-tarbiya oladigan maktab-internatlar; aqli zaif bolalar uchun maktabgacha muassasalar va quv kuni uzaytirilgan maktablar: maktab-internatlar; murakkab nuqsonlilar uchun maxsus ta'lim-tarbiya muassasalari; rta umumta'lim maktablari qoshida nutq sinflari; ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar uchun maktab-internatlar va tenglashtirish sinflari; harakat-tayanch sistemalari buzilgan bolalar uchun maktab-internatlar; rta umumta'lim maktablar, poliklinikalar qoshida logopedik punktlar ishlab turibdi (l-jadval).

Sog'liqni saqlash vazirligi qoshida esa nuqsonlilarga tibbiy yordam k rsatadigan maxsus psixonevrologiya sanatoriyalari, ruhiy shifoxonalar, chuqur aqliy va jismoniy nuqsonlUar saqlanadigan muassasalar mavjud. Aqliy jihatdan og'ir nuqsonlilar (imbetsil va idiot darajada) uchun Ijtimoiy ta'minot vazirligiga qarashli bolalar uylari mavjud. Ularga 4 yoshdan 16 yoshgacha b lgan bolalar qabul qilinib, 18 yoshgacha tarbiyalanadilar, 18 yoshdan oshganlar nogironlar uylariga tkaziladi yoki ular ota-onalari bilan birga yashaydilar.

Xalq ta'limi tizimi hamma yoshdagi nuqsonli bolalarni ta'lim-tarbiya olishga jalb qiladi. 4 yoshdan 7 yoshgacha b lgan bolalar maxsus maktabgacha tarbiya muassasalarida tarbiyalanadilar. K rish qobiliyati zaiflashgan aqli zaif bolalar uchun maxsus maktab-internat qoshida yordamchi sinflar tashkil etilgan. Ushbu sinflarda tibbiy, oftologik hamda korreksion-pedagogik kuzatish ishlari olib boriladi. K rlar maktabida umumiy ta'lim maktablarining Brayl sistemasi b yicha nashr etilgan darslik va q ilanmalar ishlatiladi. K zi xira k radigan bolalar maktablarida umumiy ta'lim maktablarining yirik harflar bilan nashr etilgan darsliklari asosida ish olib

boriladi, maxsus chiziqli daftarlar ishlatiladi. K r bolalar uchun tashkfy etilgan maktab-intematda bolalar 12 yil ichida 9 yillik umumiy ta'lim maktab|| dasturini zlashtiradilar. S ngra kechki maxsus maktablarda o'qishni davom ettirishlari mumkin. Ushbu maktablarda xalq x jaligi uchun malakali ishchilar tayyorlash, hunar-ta'lim ishlari olib boriladi. Mehnat darslarida 5—7 quvchi, umumiy ta'lim darslarida 8—12 bola qatnashishi mumkin.

Debil darajali kar bolalar esa maxsus tashki] etilgan yordamchi sinflarda ta'lim oladilar. Bu sinflarda bolalar 7—8 kishidan oshmasligi kerak. Qulo i og'ir bolalar uchun tashkil etilgan maktab-internat ikki b limdan iborat b lib, amaliy nutqqa ega b lgan bolalar, ya'ni gapira oladigan bolalar birinchi b limda, juda katta qiyinchiliklar bilan noaniq gapiradigan bolalar ikkinchi b limda ta'lim-tarbiya oladilar. Birinchi b limda qish muddati 10 yil, ikkinchi b limda esa 11—12 yil. Har bir sinfda 12 nafardan bola qishi lozim. Aqli zaif, qulo i og'ir bolalar 7—8 kishidan iborat b lgan maxsus sinfda ta'lim oladilar. Og'ir nutq nuqsonlari bor bolalar uchun Xalq maorifi vazirligi qoshida maktabgacha yoshdagi bolalarga m ljallab nutq bog'chalari yoki bolalar bog'chalari qoshida nutq guruhlari tashkil etilgan. Bu turdagi maxsus bo chalarning asosiy vazifasi nutq kamchiliklarini iloji boricha barvaqt aniqlab, ularni bartaraf etish va shu y l bilan nutq nuqsonlarining o irlashib ketishiga yoi q ymaslikdir.

Maktab yoshidagi logoped, ya'ni nutqida kamehiliklari boigan bolalar uchun ommaviy taiim maktablarida logopedik punktlar tashkil etilgan. Logopedik punktga tumandagi bir necha maktabdan 25 ta sinf birlashtiriladi.

Logoped shu sinf quvchilarini tekshirib, logopedik yordamga muhtoj bolalarni saralab oladi. Ular bilan guruhli va yakka mash ulotlar olib boriladi. Bolalar bunday mash ulotlarga kunora, haftada 3 martadan — nuqson bartaraf etilguncha qatnaydilar. O ir turdagi nutq nuqsonlari tufayli rta maktab dasturini zlashtira olmaydigan bolalar maxsus maktablarda ta'lim olish uchun yuboriladi.

Xalq taiimi vazirligi qoshida aqli zaif bolalar uchun maxsus bo chalar tashkil etilgan boiib, bu yerga bolalar 4 yoshdan qabul qilinadi. 7 yoshga t lganda esa ular yordamchi maktablarga yuboriladi. Y llanma aqli zaif bolalarga tegishli b lganligi sababli, quyida yordamchi maktablar haqida batafsil maiumotlar beramiz.

Savol va topshiriqlar

1. Nuqsonli bolalar tarbiyasi bilan shu ullanuvchi muassasalarga q yilgan hoziigi kun talablari haqida s zlab bering.
2. Nuqsonli bolalar bilan shu ullanuvchi muassasalar qaysi vazirlikdarga qarashli?
3. Nuqsonli bolalar tarbiyasi va ulami hayotga tayyirlash masalalariga davlatimiz e'tibori haqida s zlab bering.

2.3. Yordamchi maktab, uning maqsad va vazifalari

Oligofrenopedagoglar qituvchi, tasbiyachi, ilmiy bo'lim mudiri, tarbiyaviy ishlar b yicha direktor rinbosari, direktor vazifalarida ishlashi mumkin. Oligofrenopedagog ishi Xalq maorifi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan nizom asosida belgilanib, yosh avlodga tarbiya, umumta'lim fanlaridan bilim berish hamda mehnat tayyorgarligidan tishni k zda tutadi. Oligofrenopedagog quvchilarni atroflicha pedagogik nuqtai nazardan rganish asosida butun ta'lim-tarbiya ishlarini rfjalashtiradi, aqli zaif quvchilarning jismoniy va ruhiy nuqsonlarini tuzatadi, ularning harakat sistemalarini t g'rilab boradi, bUish faoliyatlarini shakllantiradi va shular asosida quvchilarda xarakter va madaniy xulq-atvor mezonlarini tarbiyalab boradi. U aqli zaif bolalarning ota-onalari, jamoatchilik bilan ham tarbiyaviy ishlarni amalga oshiradi.

Maktabni bitirib ketgan hamma quvchilar bilan muntazam aloqa bog'lab, katamnesik ma'lumotlar yig'ib boradi. Ularning ishga joylashishlariga yordam beradi. Ilg'or pedagogik tajribalarni rganib, ommalashtirib boradi.

Oligofrenopedagoglar maorif tizimida ishlayotgan barcha pedagoglar foydalanadigan huquqlardan foydalanadilar. Nuqsonli bolalar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarining birmuncha murakkabligi, turli-tumanligini hukumatimiz e'tiborga olib, oligofrenopedagoglarning maoshlarini birmuncha yuqori qilib belgilagan.

Oligofrenopedagog aqli zaif bolalar bilan ishlaydigan pedagog b lsa, aqli zaif bolalarni tarbiyalash, qitish haqidagi fan oligofrenopedagogika fani deb yuritiladi.

Oligofrenopedagogika fan sifatida quyidagi masalalarni hal qiladi: aqli zaiflikni pedagogik tahlil qilish; aqli zaiflik sabablarini rganish; aqli zaif bolalarning rivojlanishini pedagogik va psixologik rganish y llari va vositalarini aniqlash; yordamchi maktablarda turli xarakterli bolalarga individual munosabatni ta'minlash; aqli zaif bolalami tarbiyalash tamoyillari va usullarini ishlab chiqish; aqli zaif quvchilarga umumiy bilim va mehnat tayyorgarligi berish; quv fanlarining xususiy uslubiyotlarini ishlab chiqish; aqli zaif bolalarga maxsus muassasalar tizimi va tuzilmasini belgUash.

Aqli zaif bolalar yordamchi maktabda barcha umumta'lim fanlari asoslari borasida ma'lum hajmda nazariy, amaliy bilimlar oladilar, kasbiy mehnat malakalarini egaUaydUar. Yordamchi maktab va maktabgacha muassasalarda ta'lim jarayonida tuzatish ishlari tizimini amalga oshiradi. Bu ishlar bolalardagi rivojlanishning potensial imkoniyatlariga asoslanib, aqli zaif bola shaxsini atroflicha shakUantirish, bilish faoliyatlarini takomiUashtirishni nazarda tutadi.

Bolalar orasida uchrab turuvchi nuqsonlilUcni (karlik, k rlik, aqli zaiflikni) bartaraf etish ijtimoiy masalalardan biri b lib, bu ishni

muvaffaqiyatli amalga oshirish davlatning umumiy ishlari orqali r yob[^] chiqarilishi mumkin.

L. S. Vigotskiyning 1924-yilda aytgan optimistik bashorati naqada_{T1} haqiqiy ekanligini hozir defektologiya sohasida erishilgan, erf^{*} shilayotgan yutuqlar ham k rsatib turibdi. «EhtimoJ, insoniyat ertami,; kechmi k rlik, karlik, aqli zaifiikni yengadi. Ammo ularni biologik va tibbiyot tomonidan k ra, ijtimoiy va pedagogik tomondan ancha ilgari yengadi», — deb ta'kidlaydi L. S. Vigotskiy. Turli nuqsonli bolalarga ta'lim-tarbiya berish maktablarining, davolash muassasalarining keng tizimi olim fikrining dalili emasmi? Fan yutuqlarini hayotga tatbiq etish tufayli turli xil yuqumli kasalliklar umuman tugatildi. Bilim egallashi mumkin b lgan nuqsonli boialar uchun majburiy ta'lim joriy etildi. Barcha maxsus maktablar, maktab-internatlar, maxsus bog'chalar butunlay davlat ta'minotiga tkazilgan.

Ayrim chet mamlakatlarda nuqsonli bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan xususiy muassasalar, diniy tashkilotlar, nuqsonlilarga yordam berish jamiyatlari hamda ayrim maxsus maktablar shug'ullanadi. Ulardagi ta'lim-tarbiya ishlari qat'iy tizim asosida olib borilmaydi. Bizdagi yordamchi maktablar ommaviy maktablar singari yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularni jamiyatning foydali kishisi qilib yetishtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, yordamchi maktablarning maxsus, xususiy vazifalari ham mavjud. Bularga aqli zaif quvchilarning psixofizik xususiyatlarini hisobga olgan holda, ularga alohida yondashgan holda bilim berish orqali bilish jarayonlarini tuzatib borish vazifasi kiradi. Yordamchi maktablar aqli zaif bolalar uchun dastlabki va oxirgi quv yurti b lganligi sababli, quvchiir maktabni bitirgandan s ng bevosita hayotga y llanma olishJarini hisobga olib, ularga maktabda turli xil kasbiy mehnat k nikmalari, maJakalari beriladi. Yordamchi maktablarda davolash ishlari umumiy ta'lim-tarbiya isbJari bilan birgalikda q shib olib boriladi.

Yordamchi maktablar tajribasini ilmiyjihatdan umumlashtirish asosida ta'lim-tarbiya nazariyasini ishJab chiqish oligofrenopedagogika fanining bosh mavzuini tashkiJ qiJadi. Ta'limning didaktik asoslari, darsning umumiy tizimi, maktabda o'quv ishJarini tashldl etish, xususiy uslubiyotlarning umumiy masalalari kabi pedagogik masalalar umumiy pedagogik talablarga suyanadi.

Oligofrenopedagogika fani qator umumiy va maxsus fanlar bilan chambarchas bog'liq holda rganiladi. Aqli zaif boJalar oliy asab faoliyatlari, ularning rivojlanish xususiyatlari, kasalliklari, kechishi, davolash ishlarini nevropatologiyadan, aqli zaif bolalar rubiy jarayonlarining xususiyatlari, ularning taraqqiy etish xususiyatlari oligofrenopsixologiyadan, yordamchi maktabda davolash-sog'lomlashtirish ishlarini tashkil etish uchun ma'lumotlar oligofreniya kJinikasidan olib rganiJadi. Yordamchi

maktablarda ta'lim 9 yil olib boriladi. quv rejasiga kiradigan fanlar haqida qisqacha t xtalib tamiz:

1. zbek tili. quv rejasidagi asosiy fanlardan biri zbek tili b lib, quyidagi maqsad, vazifalarni hal qiladi:

a) quvchilarni t g'ri, ifodali qishga rgatish, sodda badiiy va gazeta-jurnal materiallarini qishga rgatish;

b) quvchilarda aniq, ozoda, tushunarli, savodli yozish malakalarini shakllantirish hamda ularni grammatik jihatdan to'g'ri yozishning boshlang'ich tushunchalarini egallashga rgatish;

d) quvchilarni z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda t g'ri, izchil bayon qilishga rgatish. Matn yuzasidan berilgan savolga javob qaytarish.

Yordamchi maktabning 1-sinfiga qabul qilingan bolalarning k pchiligida talafuz kamchiliklari b lganligi sababli, alifbegacha b lgan davrda talaffuzdagi kamchiliklar, fonematik malakalarni rivojlantirish, baholanishli yozma va og'zaki nutq ustida ish olib boriladi. 1— 4-sinflarda rivojlantirish davom etadi.

2. Matematika. Yordamchi maktab quv fanlari ichida zining ilmiy, tuzatish imkoniyatlari jihatidan matematika fani barcha fanlardan ajralib turadi.

Yordamchi maktabning 1—4-sinflarida aqli zaif quvchilar matematikadan quyidagi bilim, malaka va k nikmalarni egaUashlari lozim:

a) natural son haqida tushuncha, nol haqida, natural sonlar qatori t g'risida, ularning xususiyatlari, oddiy va nli kasrlar haqidagi tushunchalarni;

b) k p xonali sonJar va kasrlar ishtirokida t rt arifmetik amalni bajarish;

d) uzunlik va vaqt lchov tizimi haqidagi bilimlarga ega b lish hamda ulardan amaliy foydalanish;

e) chizg'ich, tarozi, soat va boshqa asboblardan foydalana olish;

f) sodda va murakkab (3—4 amalli) matematik masalalarni yecha olish;

g) geometrik figuralarni ajrata bilish, ularning xususiyatlarini farqlash, bu figuralarni chizg'ich, sirkul, transportir yordamida chizish, lchash asboblari yordamida yasay olish.

Matematika fani aqli zaif bolalar uchun nihoyatda murakkab fan hisoblanadi. T g'ri tashkil qilingan, uslubiy talablarga javob bera oladigan darslar orqali aqli zaif quvchilarda yuqorida aytib tilgan bilimlarni shakllantirish mumkin.

3. Tabiatshunoslik. Tabiatshunoslik fani ham yordamchi maktabda alohida rinni egallaydi. Tabiatshunoslik darslarida aqli zaif quvchilar quyidagi bilimlarni egallaydilar:

— quvchilar tirik va jonsiz tabiat — suv, havo, foydali qazilmalar hamda simlik, hayvon, odam tanasining tuzilishi va hayoti t g'risidagi bilimlar;

— tabiiy hodisalan yomg'ir, qor, shamol, bulut, tuman, fasllar haqida¹ aqli zaif bolalarda to'ri tushunchalar shakllantirish;

— tabiatga to'ri, ongli munosabatda bo'lish hislarini tarbiyalash;

— aqli zaif bolalarda simliklar, hayvonlarni parvarish qilish malakalarini shakllantirish;

— so'liqni saqlash, mustahkamlashga oid odatlarni tarkib toptirish.

Tabiatshunoslik darslari keng ko'rgazmali qurollar, rasmi materiallar, rangli va rangsiz jadvallardan foydalangan holda olib boriladi.

4. Geografiya. Yordamchi maktablarning V, VIII sinflarida geografiya fani qitiladi. Geografiya darslari orqali ilmiy, tarbiyaviy ishlar va tuzatish ishlari amalga oshiriladi. Aqli zaif quvchilarga yer yuzining tuzilish shakllari, xarita, yerdagi suv, iqlim, simliklar va hayvonot dunyosi, kishilarning yaratuvchanlik mehnatiga oid ma'lumotlar beriladi. To'ri tashkil qilingan darslar orqali bolalarda qiziquvchanlikni, tabiat hodisalarini kuzatish odatlarini, taqqoslash malakalarini, tabiat hodisalarini rganish ko'nikmalarini shakllantirish mumkin.

5. Tarix. Yordamchi maktablarda tarix darslarini qitishdan asosiy maqsad quvchilarda Vatanni sevish va vatanparvarlik hislarini tarbiyalashdan iborat.

Yordamchi maktablarda mamlakat tarixidan chuqur, keng bilimlar berilmaydi, balki epizodik tarzda asosiy voqealar, mavzular beriladi. Aqli zaif quvchilarga ko'pmillatli respublika xalqlarining inqilobiy, qahramonilik, mehnat yutuqlari tarbiyaviy yonalishda tushuntiriladi.

Tarix darslarining asosiy vazifalaridan yana biri quvchilarda davlat qonunlariga, yashash — turmush qoidalariga hurmat bilan qarashni tarbiyalashdir.

6. Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya yordamchi maktablardagi butun quv-tarbiyaviy ishlarning asosiy qismi bo'lib, aqli zaif quvchilarni atroflicha, garmonik shakllantirishga xizmat qiladi, ularning so'liqlarini mustahkamlaydi, jismoniy rivojlanishidagi kamchiliklarni to'rtiraydi, harakat sistemasini yaxshilaydi. Shu sababli jismoniy tarbiya darslari 8 yil davom etadi. Aksariyat hollarda aqli zaif bolalarda jismoniy kamchiliklar uchraydi. Boshlan ich sinflardagi ritmika darslari, undan so'ng jismoniy tarbiya darslarida aqli zaif bolalarning bilish faoliyatlariga ijobiy ta'sir etuvchi mashqlar tizimi keng o'rin oladi.

7. Qo'l mehnati. Yordamchi maktab boshlan ich sinflarida olib boriladigan qo'l mehnati umumiy va xususiy vazifalarni hal etadi. Qo'l mehnati darslariga quyidagi talablar qo'yiladi:

; a) dars qat'iy rejalashtirilgan bo'lishi kerak. Ajratilgan vaqtdan unumli foydalanish zarur;

b) darslar ziga xos bo'lib, darsning asosiy qismida amaliy ishlar, mehnat harakatlari bo'lishi kerak;

d) dars yaxshi ko'rganmali qurollar bilanta'miniarigan bo'lishi kerak, **isboblari** sozlangan va sifatli bo'lishi lozim;

e) qo'l mehnati darslari orqali bolalarning mayda qo'l harakatlari yaxshilanishi va ular kasbiy mehnat darslariga tayyorlanishi kerak.

8. Ashula darslari orqali aqli zaif bolalar estetik jihatdan tarbiyalab boriladi. Atrof-muhitdagi, hayotdagi g'azallikni seza bilish, uni idrok etish, tasavur qilish, tushunish aqli zaif bolalarga juda ko'p narsa beradi.

Yordamchi maktabdagi mehnat ta'limi va tarbiyasi bir sistemadan iborat bo'lib, uning bo'limlari bir-biri bilan mustahkam bog'langan, bir-birini to'ldiradi va taqozo qilibdi. Mehnat ta'limining quyidagi bosqichlari bor: qo'l mehnati (1—3-sinf), umumtexnika mehnati (4-sinf). Maktab ustaxonasi bazasidagi mehnat. Bu mehnat kasb-korlikka yo'naltiradi: kasb-korlik mehnat ta'limi (5—9-sinflar), ishlab chiqarish ta'limi.

9. Yordamchi maktablarda kasbiy mehnat darslari yuqori sinflarda o'quv rejasining asosiy qismini egallaydi. Buning sababi bor, albatta. Maktabni bitirayotgan o'quvchi bevosita ishlab chiqarishga, zavod, fabrikalarga, hayotga yo'llanma olayotganligi sababli yuqori sinflarda haftasiga bu mehnat turiga VI—IX sinflarda 10—12 soat, ba'zan undan ham ortiq vaqt beriladi.

Aqli zaif o'quvchilarga duradgorlik, chilangarlik, bichish-tikish ishlari, qishloq xo'jaligiga oid ish turlari o'rgatib boriladi.

Mehnat ta'limi aqli zaif bolalarda nazariy bilimlarning zlashtirilishiga, ularning jismoniy rivojlanishlariga, bevosita hayotlarini boshlab yuborishlariga juda katta yordam beradi.

Savollar

1. Ijtimoiy tarbiya nima?
2. Nuqsonli bolalarning qanday toifalari mavjud?
3. Yordamchi maktabning umumiy va xususiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Respublikada nuqsonli bolalarga qanday yordam turlari tashkil etilgan?

Ta'lim-tarbiya, rivojlantirish va tuzatish ishlari yagona korreksion pedagogik jarayon sifatida

Insonning zining butun umri davomida o'zgarib turadi. Bu o'zgarish turli shaklda, mazmunda, ko'rinishda bo'lishi mumkin. Chuqur, keng o'zgarishlar bolalik davrida yuz beradi. Bu davrda shaxsning jismoniy, ma'naviy sifatleri samarali ravishda rivojlanadi. Insonning ruhiy, jismoniy rivojlanishi qonuniy jarayon bo'lib, shaxsning turh faoliyat jarayonlarida shakllanadi.

Bolalar va smirlarning rivojlanishi z ichiga ham jismoniy holatlarni,» ham ruhiy jarayonlarni oladi. Inson biologik mavjudot b lganJigi sababli tabiatning qonunlari unga ham taalluqlidir. Ammo bu qonunlar boshqa jonli mavjudotlardan k ra insonga boshqacharoq ta'sir etadi.

Boshqajonli mavjudotlar tashqi muhitga moslashib, zlarining hayot kechirishlari uchun tayyor narsalardan foydalansa, inson jamiyatda yashar ekan, kerakli narsalarni zi ishlab chiqaradi. Shaxsning rivojlanishi, kamolot darajasiga yetishi masalasiga turli asrlarda, turli g'oyalar bilan qurollangan olimlar, faylasuflar, psixologlar turlicha yondashganlar. Ingliz faylasufi Djon Lokk fikricha, jamiyatda kishilarning rivojlanishida yetakchi omil — muhitdir.

Amerikalik psixolog E. Torndayk fikricha, bola genlarning maxsus zaryadlangan batareyasidir, bu batareya zgarmas b lib, bolaning faqat jismoniy rivojlanish holatinigina belgilab qolmasdan, balki aqliy sifatlarini ham belgilaydi.

Psixologiya fanidan ma'lumki, shaxsning faoliyati uning rivojlanishida asos hisoblanadi.

Insonlar tashqi olamni, atrof-muhitni zgartirib borish bilan birga zlarini ham zgartirib boradilar. Bu fikr faoliyatning roliga ham tegishlidir.

Turli-tuman, faol faoliyat jarayonida insonlarning barcha imkoniyatlari rivojlanib va ijobiy hayot tajribalari t planib boradi. sib kelayotgan kishi dunyoni chuqurroq, t laroq bilib boradi. Ikkinchi tomondan, inson z faoliyati bilan atrof-muhitga ta'sir etadi. Muayyan shaxs boshqa odamlarga, narsalarga, voqealarga z munosabatini bildirib, rivojlanib boradi.

quvchilarning barcha faoliyat turlarida rivojlantiruvchi xarakterdagi omillar mavjud.

Barcha faoliyat mazmuni, mohiyati bolalarning dunyoqarashlarini boyitib borishga xizmat qiladi. Shu asosda bolalarning bilish jarayonlari sib, rivojlanib boradi va shunga imkoniyat yuzaga keladi. Har qanday faoliyat, agar u pedagogik nuqtai nazardan t g'ri tashkil qilinsa, shaxsning aqliy va irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Inson z faoliyatini rejalashtiradi, z oldiga maqsad q yadi, oxirgi natija ustida bosh qotiradi, materiallar tanlaydi. Bu jarayonlarda inson faqatgina harakat qilib qolmasdan, mumkin qadar mukammal usullarni qidiradi, ijodiy yondashadi.

Faoliyat natijasi baho bilan bog'lanadi hamda namuna bilan taqqoslaniladi, tahlil qilinadi. Faoliyatni tashkil etish qanchalik yuqori darajada b lsa, bu faoliyat shaxs kamolotiga shunchalik katta ta'sir etadi. Barcha faoliyat turlarida intilish, motivlar katta rol ynaydi. Shu motiv asosida quvchi z faoliyatiga turlicha munosabatda b ladi. Motivlarbolada faoliyatga nisbatan qiziqish yoki befarqlikni yuzaga keltiradi. Shu asosda

bola rivojiga ham turlicha ta'sir etadi. Bolalardagi faoliyatga bo'lgan motivlar tirlirli-tumandir. quvchi faoliyatini bir necha motivlar asosida tashkil etishi mumkin. Qiziqish, javobgarlik, jamoadagi hayot, ijtimoiy motivlar shular Jumlasiga kiradi. Faoliyatdagi motivlar unga ma'lum y nali sh beradi. Bu narsa shaxsning rivoji uchun katta ahamiyatga ega. Faoliyat usullarini, y llarini egallash va ularni rivojlantirish ham shaxsning rivojiga ijobiy ta'sir etadi. quvchilar turli k nikma, malakalarni egallash bilan birga z faoliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ki'nikma, malaka, odatlarni takomillashtirish irodaviy sifatlarning ham rivojlanishiga yordam beradi. Xullas, faoliyatda yaxshi natijalarga erishish uchun shaxs turli hissiy holatlarga tushadi. Bu esa, z navbatida, shaxsiy sifatlarning sishiga olib keladi.

quvchining rivojlanib borishi jarayonida faoliyat ham zgarib boradi. Agar bolalardagi faoliyat dastlab tahlil asosida amalga oshgan b lsa, borgan sari mustaqil xarakter kasb etib boradi. Shaxsning rivojlanishi davomida, tajribalarning ortishi asosida faoliyat ziga xos xarakter kasb etadiki, bunda shaxs mustaqil, original y llarni qidirib topa boshlaydi. Bunday faoliyatda faqatgina shaxsning umumiy xususiyatlari ochilmasdan, balki xususi y, individual tomonlarining ochilishi, namoyon b lishi uchun keng imkoniyatlar yaratiladi.

Barcha yoshda faqatgina ma'lum faoliyat rivojlanib qolmasdan, balki faoliyat turlari ham zgarib boradi. Masalan, bog'cha bolalarida yin faoliyati, quvchilarda qish faoliyati, smir va yoshlarda mehnat faoliyati. Hatto faoliyatning harakatlari, uning mazmuni, y llari, motivlar ham zgarib borar ekan.

Inson faoliyati — uning rivojlanishining asosidir. Faoliyatsiz rivojlanish b lmaydi. Bu qonuniyat yosh avlod uchun juda zarurdir.

Faoliyat turlari haqida qisqacha t xtalib tamiz. yin — bola rivojida ziga xos maktabdir. yin jarayonida bolalar zlarining idrok, tasavur va xayol xususiyatlariga k ra narsalarni zgartiradilar, ularga ijodiy yondashadilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ijodiy yinlar ular tomonidan atrof-muhitni bilishda tunganmas manbadir. Bu faoliyatda ular shifokor, tarbiyachi, qituvchi, san'atkor, ishchi, dehqon qiyofalariga kirib, zlarining k rgan, eshitgan narsalarini aks ettiradi.

yin jarayonida yordamchi maktab quvchilari harakat y llarini egallab boradilar. quvchilar yin jarayonida «davolaydi», «jang qiladi», «quradi», «otda uloq chopadi». Bunday holatlar quvchilarning umumiy rivojlanishiga cheksiz samarali ta'sir etadi.

Jamoa b lib ynaladigan yinlarda qoidalar borligi tufayli, ular yordamchi maktab quvchilarida iroda shakllanishiga yordam beradi. Chunki bunda quvchilar q yilgan maqsadga k ra qiyinchiliklarni bartaraf etish asosida harakat qiladi. Shaxsiy intilishlari borgan sari k pchilik

Bolalar va smirlarning rivojlanishi z ichiga ham jismoniy holatlarni, ham ruhiy jarayonlarni oladi. Inson biologik mavjudot b lganJigi sababli tabiatning qonunlari unga ham taalluqlidir. Ammo bu qonunlar boshqa jonli mavjudotlardan k ra insonga boshqacharoq ta'sir etadi.

Boshqajonli mavjudotlar tashqi muhitga moslashib, zlarining hayot kechirishlari uchun tayyor narsalardan foydalansa, inson jamiyatda yashar ekan, kerakli narsalarni zi ishlab chiqaradi. Shaxsning rivojlanishi, kamolot darajasiga yetishi masalasiga turli asrlarda, turli g'oyalar bilan qurollangan olimlar, faylasuflar, psixologlar turlicha yondashganlar. Ingliz faylasufi Djon Lokk fikricha, jamiyatda kishilarning rivojlanishida yetakchi omil — muhitdir.

Amerikalik psixolog E. Torndayk fikricha, bola genlarning maxsus zaryadlangan batareyasidir, bu batareya zgarmas boiib, bolaning faqat jismoniy rivojlanish holatinigina belgilab qolmasdan, balki aqliy sifatlarini ham belgilaydi.

Psixologiya fanidan maiumki, shaxsning faoliyati uning rivojlanishida asos hisoblanadi.

Insonlar tashqi olamni, atrof-muhitni zgartirib borish bilan birga zlarini ham zgartirib boradilar. Bu fikr faoliyatning roliga ham tegishlidir.

Turli-tuman, faol faoliyat jarayonida insonlarning barcha imkoniyatlari rivojlanib va ijobiy hayot tajribalari t planib boradi. sib kelayotgan kishi dunyoni chuqurroq, toiaroq bilib boradi. Ikkinchi tomondan, inson z faoliyati bilan atrof-muhitga ta'sir etadi. Muayyan shaxs boshqa odamlarga, narsalarga, voqealarga z munosabatini bildirib, rivojlanib boradi.

quvchilarning barcha faoliyat turlarida rivojlantiruvchi xarakterdagi omillar mavjud.

Barcha faoliyat mazmuni, mohiyati bolalarning dunyoqarashlarini boyitib borishga xizmat qiladi. Shu asosda bolalarning bilish jarayonlari sib, rivojlanib boradi va shunga imkoniyat yuzaga keladi. Har qanday faoliyat, agar u pedagogik nuqtai nazardan t g'ri tashkil qilinsa, shaxsning aqliy va irodaviy sifatlarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Inson z faoliyatini rejalashtiradi, z oldiga maqsad q yadi, oxirgi natija ustida bosh qotiradi, materiallar tanlaydi. Bu jarayonlarda inson faqatgina harakat qilib qolmasdan, mumkin qadar mukammal usullarni qidiradi, ijodiy yondashadi.

Faoliyat natijasi baho bilan bogianadi hamda namuna bilan taqqoslaniladi, tahlil qilinadi. Faoliyatni tashkil etish qanchalik yuqori darajada boisa, bu faoliyat shaxs kamolotiga shunchalik katta ta'sir etadi. Barcha faoliyat turlarida intilish, motivlar katta rol ynaydi. Shu motiv asosida quvchi z faoliyatiga turlicha munosabatda boiadi. Motivlarbolada faoliyatga nisbatan qiziqish yoki befarqlikni yuzaga keltiradi. Shu asosda

bola rivojiga ham turlicha ta'sir etadi. Bolalardagi faoliyatga bo'lgan motivlar turli-tumandir. quvchi faoliyatini bir necha motivlar asosida tashkil etishi mumkin. Qiziqish, javobgarlik, jamoadagi hayot, ijtimoiy motivlar shular Jumlasiga kiradi. Faoliyatdagi motivlar unga ma'lum y nali sh beradi. Bu narsa shaxsning rivoji uchun katta ahamiyatga ega. Faoliyat usullarini, y llarini egallash va ularni rivojlan tirish ham shaxsning rivojiga ijobiy ta'sir ctadi. quvchilar turli k nikma, malakalarni egallash bilan birga o'z faoliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ki'nikma, malaka, odatlarni takomillashtirish irodaviy sifatlarning ham riVojlanishiga yordam beradi. Xullas, faoliyatda yaxshi natijalarga erishish uchun shaxs turli hissiy holatlarga tushadi. Bu esa, z navbatida, shaxsiy sifatlarning sishiga olib keladi.

quvchining rivojlanib borishi jarayonida faoliyat ham zgarib boradi. Agar bolalardagi faoliyat dastlab tahlil asosida amalga oshgan b lsa, borgan sari mustaqil xarakter kasb etib boradi. Shaxsning rivojlanishi davomida, tajribalarning ortishi asosida faoliyat ziga xos xarakter kasb etadiki, bunda shaxs mustaqil, original y llarni qidirib topa boshlaydi. Bunday faoliyatda faqatgina shaxsning umumiy xususiyatlari ochilmasdan, balki xususiy, individual tomonlarining ochilishi, namoyon b lishi uchun keng imkoniyatlar yaratiladi.

Barcha yoshda faqatgina ma'lum faoliyat rivojlanib qolmasdan, balki faoliyat turlari ham zgarib boradi. Masalan, bog'cha bolalarida yin faoliyati, quvchilarda qish faoliyati, smir va yoshlarda mehnat faoliyati. Hatto faoliyatning harakatlari, uning mazmuni, yoilari, motivlar ham zgarib borar ekan.

Inson faoliyati — uning rivojlanishining asosidir. Faoliyatsiz rivojlanish b lmaydi. Bu qonuniyat yosh avlod uchun juda zarurdir.

Faoliyat turlari haqida qisqacha t xtalib tamiz. yin — bola rivojida ziga xos maktabdir. yin jarayonida bolalar zlarining idrok, tasavur va xayol xususiyatlariga k ra narsalarni zgartiradilar, ularga ijodiy yondashadilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ijodiy yinlar ular tomonidan atrof-muhitni bilishda tunganmas manbadir. Bu faoliyatda ular shifokor, tarbiyachi, qituvchi, san'atkor, ishchi, dehqon qiyofalariga kirib, zlarining k rgan, eshitgan narsalarini aks ettiradi.

yin jarayonida yordamchi maktab quvchilari harakat yoilarini egallab boradilar. quvchilar yin jarayonida «davolaydi», «jang qiladi», «quradi», «otda uloq chopadi». Bunday holatlar quvchilarning umumiy rivojlanishiga cheksiz samarali ta'sir etadi.

Jamoa boiib ynaladigan yinlarda qoidalar borligi tufayli, ular yordamchi maktab quvchilarida iroda shakllanishiga yordam beradi. Chunki bunda quvchilar q yilgan maqsadga k ra qiyinchiliklarni bartaraf etish asosida harakat qiladi. Shaxsiy intilishlari borgan sari k pchilik

manfaatiga bo'ysunib boradi. Aqliy yinlar qiziquvchanlikni, chiniqishni, fahm-farosatni rivojlantiradi. Aqliy jarayonlar: taqqoslash, farqlash,"" umumlashtirisMarning mashq qilinishiga imkoniyat yaratadi. Jismoniy yinlar yordamchi maktab o'quvchilarini faqatgina jismoniy rivojlantirib qolmasdan, balki ularda iroda, kuzatish, tahlil qilish kabi fikrlash jarayonlarining rivojiga ham ijobiy ta'sir etadi. O'quvchilar rivojidadagi asosiy faoliyat turi — bu maktablardagi izchil, rejali tashkil etiladigan qishdir. Bilim egallash yoki quvchining bilish faoliyati zining yetakchi faoliyat ekanligi bilan boshqa har qanday faoliyat turlaridan ajralib turadi. Bu ishlar reja asosida, maqsadga muvofiq, qituvchi-defektolog rahbarligida amalga oshirilganJigi sababli, shaxsning rivojida beqiyos katta ahamiyatga ega. Ta'lim jarayoni, sinfdan siniga tgan sari quvchilar dunyoqarashlari u yoki bu muayyan bilimlar doirasi bilan qurollantirib boriJadi. Shular asosida o'quvchilarbilim doiralari kengayib, chuqurlashib boradi. Hissiyot va sezgiriklik ham takomillashib boradi. Ta'lim mazmunining borgan sari murakkablashib borishi quvchini yuqori pog'onaga olib chiqadi. Barcha ta'lim yillarida quvchilar juda katta rivojlanish y lini bosib tadilar. Sinfdan sinfga tgan sari quvchilar ijodiy faoliyatga layoqatli b lib boradilar. quvchilarning bolalik, smiriklik davrlaridagi mehnat faoliyati ularning rivojlanishida yetakchi omillardan biridir.

Mehnat faoliyatida aqli zaif quvchilar ma'naviy va jismoniy jihatdan rivojlanib boradilar. Mehnat turlari zgaradi, kengayadi, chuqurlashib boradi. Boshlang'ich sinflardagi asosiy mehnat z- ziga xizmat k rsatishdan iborat b lib, yuqori sinfiarda ijtimoiy foydali mehnat ishlab chiqarish mehnati biJan almashadi. Sinfdan sinfga tish jarayonida mehnat usullari, mazmuni zgarib boradi. quvchilar rivoji uchun mehnatning mohiyati katta ahamiyatga ega. Mehnatni t g'ri tashkil etish, uni ta'lim bilan bog'lab olib borish asosida quvchilar juda k p bilimlarni egallab oladiJar. Bolaning ijtimoiy tajribasi ortadi, ishlab chiqarish jarayonlaridagi munosabatlarni tushunadi, mehnatning hayotda tutgan mini anglay boradi. Mehnat k nikmasi, malakalarini egallab borish jarayonida shaxs ham aqliy, ham jismoniy jihatdan rivojlanishda davom etadi. Mehnat jarayonidagi intellektual, ijodiy rivojlanish ulardagi tushunchalarni chuqurlashtiradi va aniqlashtirib boradi. Ba'zi pedagogik adabiyotlarda ijtimoiy faoliyat, badiiy faoliyat, sport faoliyati va boshqa faoliyat turlari haqida ham bilimlar beriladi.

Faoliyatda yordamchi maldab o'quvchilarining ongi shakllanib boradi. Faoliyat jarayonida shaxs atrofficlia rivojlanib, tashqi olamga munosabatlari rivojlanadi.

Maktabdagi boshJang'ich ta'lim davrida quvchilarni qitish, tarbiyalash va kamol toptirib borish jarayonlari rtasidagi zaro bog'lanish, ayniqsa, yaqqol namoyon b ladi. Ta'lim bilan tarbiya yordamchi maktab quvchilarining ruhiy kamol topib borishi uchun belgilab beruvchi ahamiyatga egadir. Kamol topib borishidagi olg'a harakat esa z navbatida ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sir k rsatadi.

Ta'lim jarayonida oligofrenopedagog shuni e'tiborga olishi muhimki, quvchilar zlariga taklif qilingan ba'zi vazifalarni tamomila mustaqil ravishda bajara oladilar, bunda ular ruhiy kamol topib borishning shu paytgacha erishilgan darajasiga, amaliy tajriba, bilim, malaka va k nikmalarga tayanadilar. Shu bilan birga biror murakkabroq topshiriqni mustaqil ravishda eplay olmagan quvchi uni qituvchi yordamida (uning q shimcha tushuntirishlar k rsatishi, yordamchi savollar berishi va hokazo y l bilan) bajar| oladi. Bu hol yordamchi maktab quvchisi imkoniyatining g yoki ikkilamchi darajasi boiib, u psixologiyada «eng yaqin kamol topish zonasini» deb ataladi. Shu sababli ta'lim jarayoni aktual kamol topish darajasigagina> ya'ni shu paytgacha tarkib topgan ruhiy funksiyalargagina tayanib qolmay, balki uning potensial imkoniyatlariga, tarkib topayotgan funksiyalariga, ya'ni eng yaqin kamol topish zonasining aktualkamol topishiga tishiga yordam berishi lozim. Bu holda bola bugun yordam olgan taqdirdagina bajara oladigan vazifani ertaga mustaqil bajara oladigan boiishi zarur. Taiim bilan kamol topish rtasidagi ichki bogianish ham xuddi ana shundadir. Binobarin, taiim bilan kamol topib borish rtasidagi aloqa g'oyat xilma-xil boisa ham bolaning kamol topib borishining eng yaqin zonasiga tayanuvchi taiimgina chinakam samarali boiishi mumkin.

Kamol topib borishning ikki darajasi haqidagi, taiim bilan kamol topib borishning bogianishi t g'risidagi hamda t g'ri yoiga q yilgan taiimning kamol topib borishdan oldinda borishi va uning tugallangan bosqichlarigagina tayanib qolmay, balki tarkib topayotgan ruhiy funksiyalarga ham tayanishi kerakligi haqidagi ana shu asosiy nazariy qoidalar yordamchi maktab taiimi va amaliyoti uchun g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Bu qoidalarni atoqli psixologlardan biri L. S. Vigotskiy rtaga tashladi. L. S. Vigotskiyning nazariy qoidalari professor L. V. Zankov rahbarligida amalga oshirilgan bir qator tajriba ishlari bilan tasdiqlandi. Tadqiqotchilar taiim jarayonini shunday tashkil etdilarki, quvchilarning kamol topib borishining umumiy darajasini maksimal oshirishni maqsad qilib q ydilar. Bunda ular kuzatishning shunday shakllarini rivojlantirishga alohida e'tibor berdilarki, ularni amalga oshirishda tafakkur jarayonlari voqelikni real hissiy bilish bilan, idrok etiladigan narsalardagi tafovutlar va xshash tomonlarni aniqlash bilan bogiandi. Bolada mavhum tafakkurni rivojlantirishga, ya'ni bola atrofidagi voqelik obyektlari rtasidagi bogianishlar va munosabatlarni rnatishga, shuningdek, bolada amaliy harakatlarni tarkib toptirishga alohida e'tibor beriladi.

Tajriba shuni k rsatadiki, bunday sharoitlarda bolalar zlarining umumiy kamol topishlarida ancha yuqori darajaga erishadilar, bilimlarni, malaka va k nikmalarni ancha muvaffaqiyatli egallaydilar. Eng yaqin kamol topish zonasi hamda ta'lim bilan kamol topishning zaro bog'lanishi haqidagi nazariyaga asoslanib, Rossiyada umumiy va pedagogik psixologiya institutidagi kichik yoshdagi bolalar psixologiyasi laboratoriyasi (D. B. Elkonin, V. V. Davidov) quvchilar kamol topib borishining umumiy darajasini oshirish, mavhum tafakkurni rivojlantirish, qish, yozish va hisoblashni uqib olish negizidagi asosiy qonuniyatlarni anglab olish qobiliyatini tarkib toptirish maqsadida eksperimental qitishni tashkiJ qildi. Bu tizim mualliflari qishni rgatish jarayonida quvchilarga awalo s zdagi tovush shaklining qurilish tamoyilini ochib berish kerak deb hisoblaydilar. Bu bilan qish va yozish vaqtida ana shu k nikmani t g'ri vujudga keltirish uchun sharoit yaratiladi. Tashkil qilingan ta'lim quvchilarning kamol topishiga yordam beradi hamda quvchilarga quv materialini yuksakroq darajada muvaffaqiyatli va sifatli zlashtirishga imkon yaratadi. N.A.Menchinskaya, S.T.Kostyuk, B.G.Ananyev va boshqa psixologlarning k pgina ishlari ta'lim va kamol toptirish masalalariga bag'ishlangan. Bu ishlarning hammasi yordamchi maktab quvchilariga ta'lim berishda muayyan bir usullarning q llanishi quvchilarning kamol topish jarayonida g'oyat katta ta'sir k rsatishidan dalolat beradi. Ta'lim va kamol topish jarayonining bir-birini taqozo qilishi va bir-biri bilan mustahkam bog'lanishi kamol topishida biron-bir kamchiligi b lgan quvchilarni qitishdagi qiyinchiliklar tahlil qilinganda, ayniqsa, yaqqol namoyon b ladi. Ta'lim berish jarayonida yordamchi maktab quvchilarida vujudga keladigan qiyinchiliklar turli xil b lganligi sababli, pedagog bu qiyinchiliklar nimalardan kelib chiqqanligini va ularning ichki mohiyati qanday ekanligini anglab olishi zarur. Chunonchi, biror bosqichda yozuvni bilib olmaydigan quvchilar b lishi mumkin. Bunga qulog'ining og'irroq b lib qolishi, yordamchi maktab quvchilarida s zni tovush jihatidan tahlil qilishni zlashtirishga xalaqit beradigan fonematik idrokning yetarli darajada sib yetmaganligi, parishonxotirlik, fazo tasawurining buzilishi bu xil yozuvni qiyinlashtiradi, chunki alifbo harflarini idrok etish yordamchi maktab quvchisidan fazoni aniq tasawur qilishni talab qiladi, chunki harflar muayyan fazo shakliga ega b ladi va boshqa bir qancha narsalar sabab b lishi mumkin. quvchining xulq-atvori va faoliyatidagi kamchiliklarning har qanday turini dinamik tahlil qilish oligofrenopedagogga o'quvchining kamol topishidagi kamchiliklarning xarakterini anglab olishga hamda tuzatish-tarbiyaviy ishlarning turli usuUarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ta'lim—maxsus tashkil etilgan bilish faoliyati b lib, kishilik jamiyatining turli sohadagi tajribalarini egallashga xizmat qiladi. Bularga ilm-fan, texnika, g'oya, axloq, madaniyat, san'at kiradi. Maxsus maktablardagi ta'lim ham

yosh avlodga shular haqida qisqa, oddiy tasawurlar berishdan iborat b libgina qolmay, balki shu bilimlar orqali mavhum tafakkur jarayonlarini tuzatishdan jborat. Tafakkur jarayonlariga tahlil, sintez, umumlashtirish, induksiya-deduksiya, taqqoslash, xulosalash va boshqa fikriy jarayonlar kiradi. Aqli zaif quvchilarda ba'zan turli analizatorlar ham u yoki bu darajada buzilgan bo'ladi. Bizlarga ma'lumki, har qanday bilishjonli mushohadadan boshlanadi. Jonli mushohada deganda dastlabki ma'lumotlarni eshitishimiz, k rishimiz, teri sezgilarimiz, hid bilish, ta'm bilish organlarining ishtirokida qabul qilishimiz tushuniladi. Qabul qilingan ma'lumot bbsh miyada qayta ishlanib, undan amaliyotga, amalga y llanadi. Aqli zaif bolalar uchun eng katta nuqson hisoblangan tafakkur jarayonlarining buzilganligi sababli, butun t rilash, yumshatish, tuzatish ishlari shunga qaratiladi.

Korreksiya (tuzatish) s zining mohiyati, mazmuni haqida pedagogik asarlarda qator tushunchalar berilgan. Defektologiya lug'atida u «aqli zaif bolalardagi ruhiy va jismoniy kamchiliklarni tugatish, oldini olishga, yumshatishga qaratilgan pedagogik ishlar sistemasidir», deb k rsatiladi. Italiyalik defektolog M. Montessori (1870—1952) aqli zaiflikda asosiy ishni sezgilarni tarbiyalashdan boshlash lozim deb k rsatadi. Uning fikricha, maxsus mashqlar orqali bolalar sezgilarini rivojlantirish asosida tafakkurni tuzatish mumkin ekan.

Uning fikrlarini davom ettirgan belgiyalik O. Dekroli (1871—1933) tuzatish ishlarini 3 b g'inga ajratgan: I b g'inda sezgilarga ta'sir etish, II b g'inda tafakkurga ta'sir etish va III b g'inda esa harakatlarga ta'sir etish.

Montessori va Dekroli qarashlarining cheklanganligi (ular ruhiyatning bir butunligini t la tushunmadilar), torligi rus olimlaridan A N. Graborovning pedagogik tizimida birmuncha yuqori bosqichga k tarildi. Bu tizim asosida yin, q l mehnati, fanlarni qitish, ekskursiyalar yotadi. Ammo uning tizimida ham sensor tarbiya batamom barham topmadi. Bu uning tizimidagi kamchilik edi.

X.S.Zamskiyning k rsatishicha, yordamchi maktablardagi tuzatish ishlari birinchi navbatda ayrim kamchiliklarni t g'rilashga qaratilmasdan, balki shaxsni bir butunligicha: bilimlarni egallash, malaka, k nikmalar bilan qurollantirish, mehnat faoliyatiga tayyorlashni ham z ichiga olishi lozim.

G.M.Dulnevning yozishicha: «Mehnat ta'limi bilan aqli zaif quvchilar kamchiliklarini tuzatish orasidagi bog'liqlik, normal quvchilar ta'limi va rivojlanishi orasidagi bog'liqlikka xshaydi. Bu yerda ta'lim faol maqsadga muvofiq tuzatish-rivojlantirish shaklida tashkil qilinsa, umumiy kamolotda yetakchi vazifani taydi».

Bu masalani t g'ri tushunish ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. J.I.Shifning ta'kidlashicha: «Aqli zaif bolalar ta'limi tuzatuvchi-tarbiyaviy xarakter kasb etishi lozim».

Rus oligofrenopedagogikasida tuzatuvchi ta'lim nazariy G.M.Dulnev nomi bilan chambarchas bog'liq. Defektologiya ilm¹ tekshirish institutida yordamchi maktablar sektorini 20 yildan ort: boshqargan G.M.Dulnev yordamchi maktablar uchun quv reja~ dasturlari, darsliklari, uslubiy adabiyotiyaratish ishlariga bevosita rahbarl' qildi va bunda faol ishtirok etdi. Rus olimlaridan G.M.Dulnev tomonida yordamchi maktablarda mehnat ta'limi masalalari, ayniqsa, atroflichV keng rganildi. Yordamchi maktablarning maxsus tuzatish vazifalari. t xtalib, ta'lim quvchilarda umumlashtirishni stirishi, nutqni² yetakchilik rolini rivojlantirish asosida ularning umumiy aqliy rivojlanishini ta'minlashi lozim deb k rsatadi muallif. U yordamchi maktablarda ta'limiy; ishlar bilan tuzatish ishlari har doim organik birlikda olib borilishini ta'kidlaydi. «Bilim egallashdagi har bir yangi qadam nuqsonli bola shaxsini tuzatish, aqliy rivojlanishini ta'minlashdagi yangi qadam b lishi kerak»,— deb k rsatadi u.

G.M.Dulnevningta'kidlashicha: «Pedagogikadagi sensualizm, xususan, ohgofrenopedagogikada ham, ta'limning bola kamolotidagi faol yetakchilik rolini pasaytirib, qonuniy tarzda bolada insonga xos tug'ma berilgan ma'naviy kuchlar ta'sirida rivojlanadi, degan idealistik y nalihsigah olib keladi».

Korreksiya (tuzatish) ishlari eshitalishidan osongina t g'rilash, yumshatish degan ma'noni bersa ham, amalda, maktab hayotida aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan amaliy xodimlar buning juda ham murakkabligini yaxshi tushunadilar. Chunki bilimlar tizimini berish, tarbiyalash, shaxsni shakllantirish bevosita, t g'ridan-t g'ri amalga oshirilmaydi. Bu ish har bir soatlik dars jarayonlarida, tarbiyaviy ishlarda, quvchining butun hayoti davomida amalga oshirib boriladi. Bu ishlar soatlab. lchanmaydi, balki haftalab, oylab, yillab amalga oshirib borilishini taqozo etadi. Toma-toma k l b lur, deydi dono xalqimiz. Ha, 9 yil davomida zarrachadan singdirilib borilsa ham, hayot b sag'asida aqli zaif bolalardajuda katta zgarishlar b lganligini k ramiz. Bu rinda mashhur fransuz shifokori va oligofrenopedagogi E. Segenning chuqur aqli zaiflarga oid quyidagi fikrlari juda ham ta'sirlidir: «Agar u (nuqsonli bola) ishyoqmas, qobiliyatsiz, e'tiborsiz b lsa, bir s z bilan aytganda, unda siz yoqtiradigan birorta ijobiy fazilat b lmasa, shunda ham ruhan tushmang. Agar u har doim yotsa turg'azib, tqazib q ying, agar u zi yemasa, ovqatlantirish vaqtida uning barmoqlarini ushlang, agar u umuman harakatlanmasa, uning muskullarini harakatlantiring, agar u qaramasa, gapirmasa, unga siz gapiring, k zlariga qarang: uni ishlayotgan kishilardek ovqatlantiring va birga ishlashga majbur eting; uning irodasi, tafakkuri b ling. Agar siz 3—4 yil ichida unda biror qobiliyat, nutq, tafakkur elementlarini shakllantira olmagan b lsangiz ham sizning mehnatlaringiz zoye ketmagan b ladi.

U muvaffaqiyatlarga erishmagan bo'lsa ham, har holda, u so'limroq, kuchliroq, quloq soladigan, axloqiyroq bo'ladi. Bu kammi? Bu sizning mehnat mahsulungiz emasmi? Nima qilingizdan kelsa, hammasini qildingiz. Bu hamma narsa emasmi?» Demak, yordamchi maktablarda ta'lim olayotgan aqli zaif bolalarning garmonik rivojlanishida maxsus maktab ta'limi juda katta potensial imkoniyatlarga ega. Yordamchi maktab, maktab-Internatlardagi tuzatish-tarbiyalash ishlari asosan quyidagi yo'llar bilan: korreksion-rivojlantiruvchi mazmunli ta'lim, mehnat, o'yin, yordamchi maktab kuchlari hayotini tashkil etishdagi kun tartibi, sinfdan, maktabdan tashqari ishlar, davolash-profilaktik ishlar orqali amalga oshiriladi.

Savol va topshiriqlar

1. Korreksiya (tuzatish) sizning mohiyati, mazmuni haqida sizni bilab bering.
2. Inson faoliyati deganda nimalarni tushunasiz?
3. Aqli zaif kuchlilar shaxsini shakllantirishda mehnat faoliyatining ahamiyati va ahamiyati haqida sizni bilab bering.

3-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA TA'LIM NAZARIYASI

f
1

3.1. Yordamchi maktablarda ta'lim jarayonining mohiyati

t

Oligofrenodidaktika umumiy pedagogikaning bir qismi bo'lib, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining nazariyasini ishlab chiqadi. Xususan, yordamchi maktablarda ta'lim mazmuni, jarayoni, tamoyillari, usullari hamda pedagogik jarayonni uyushtirish shakllari haqida batafsil ma'lumotlar beradi. Uning nazariy asoslari inson shaxsi, uning taraqqiyoti haqidagi ilmiy bilimlarga asoslanadi. Oligofrenodidaktika umumiy didaktika bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning umumiy qonun-qoidalaridan foydalangan holda, umumiy, pedagogik, maxsus psixologiya yutuqlariga ham asoslanadi. Qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy haqli ravishda: «Odamlarda ta'lim-tarbiyaga qobiliyat turlichadir. Birovlar bu qobiliyatga ega, boshqalar esa mahrum. Mahrumlar mashaqqatli mehnat, intilish, tirishqoqlik orqali tushunishlari mumkin», — degan. Demak, nuqsonlilar ta'lim-tarbiyasida shaxsni o'rganib, muomala qilish zarur.

Yordamchi maktablar didaktikasining uzviy bilimlaridan biri — ta'lim jarayonining mohiyatidir. Didaktika ta'lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi qismidir. Didaktika grekcha *didaskalos* bo'lib, «didaskalos» — o'qitish, «didaskalos» - o'qituvchi degan sozlardan kelib chiqqan. Didaktikaning soz mazmuni - ta'lim nazariyasini anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi. Didaktika ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi. Didaktika ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi. Didaktika ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi.

Demak, didaktika oligofrenopedagogikaning «o'qitish», «o'qitish», «o'qitish» va «qanday o'qitish» kabi savollariga javob izlaydi. Umumiy didaktika esa, ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi. Umumiy didaktika esa, ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi. Umumiy didaktika esa, ta'lim jarayonining tushunchasi va mohiyatini bildiradi.

Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy kabi buyuk sharq mutafakkirlari ta'lim nazariyasini o'zlarining saboqlariga boy asarlarida tibbiyot, mantiq, musiqa, adabiyot, geografiya, riyoziyot kabi ilmlarni o'qitish vositasida avlodlarni tarbiyalash g'oyasini ilg'a surdilar.

Sharq g'arb ma'naviy merosi asosida pedagogik jarayondan markaziy rin olgan didaktika doimo rivojlanib boradi. Didaktika rivojiga buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy ham katta hissa q shdi. Uning •Buyuk didaktika» asari qitishni rivojlantirishga g'oyat katta ta'sir k rsatadi va muallimlarning doimiy foydalanadigan manbai b lib qoldi.

zbekistonda didaktik ta'limning tashMl topishi va rivojlanishi Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Muhammad Rasuliy, Qori Niyoziy, OSharafiddinov kabi pedagog va olimlamin^ nomlari bilan bog'liq. Ajdodlarimiz tajribasini rgangan holda hozirgi kun davr talabi pedagogik faoliyatdagi formalizmning qat'iyani oldini olish, qitishdagi muqobil usul, shakl va vositalarni tanlash, pedagogika fani yutuqlarini amalga dadillik bilan joriy qilish vaqti yetdi. Usuliy ishlarni jonlantirish, olegofrenopedagoglarning tashabbuslarini, ijodiy izlanishlarini har tomonlama rivojlantirish, ilg'or pedagogik tajribani chuqur rganish lozim.

Bilish — ta'lim jarayonining metodologik asosidir

Bilish jarayoni kabi ta'lim jarayonida ham aqli zaif quvchi bilmaslikdan bilishga, not g'ri va noaniq bilimdan tobora t liqroq va aniqroq bilishgacha b lgan y lni bosib tadi. Bu jarayonda hissiy idrok etish ham, abstrakt tafakkur ham, amalda sinab k rish ham b ladi.

Muayyan fan va hodisalar obyektiv dunyoni bilish jarayonidan rganiladi va ularning tashqi, ichki mohiyatini zlashtirish jarayonida omillar aniqlanadi. Mushohada, tasawur va abstrakt tafakkurga asoslanib faktlar umumlashtiriladi va ilmiy xulosalar chiqarish natijasida nazariyalar, qonunlar va kategoriyalar yaratiladi.

BUish ikki qismga — **nazariya** va **amaliyotga** b linadi. Nazariya yangi bilimni, yangicha bilishni ifodalovchi tizimli fikrdir. Nazariya har xil shakllarda ifodalanadi: aksioma, teorema, qonun, formula, grafik raqam va boshqalar. Nazariyada g'oya shakllanadi.

Amaliyot bilimlarning haqiqiyiligini k rsatuvchi mezondir. Kuzatish, tajriba, zgartirish, yaratish — bular amaliyot shakllariga kiradi.

Amaliyot ijtimoiy hayot va tabiatning murakkab jarayonlarini bilib olishda inson uchun asosiy qurol boiib xizmat qiladi. Masalan, Marsni kuzatish jarayonini olaylik. Jonli mushohada va abstrakt tafakkur yordamida uchirilgan ilmiy apparatlar orqali olingan materiallarni laboratoriyalarda tekshirish amaliyotga kiradi.

Ilmiy bilishning vazifasi hodisalarning mohiyatini, ularning rivojlanish qonunlarini ochishdangina emas, balki biron-bir qonunning qay tariqa namoyon boiish sabablarini ham k rsatib berishdan iborat.

Ilmiy omil ilmiy bilishning elementi boiib, kuzatish, tajriba asosida qoiga kiritiladi, omilga asoslanmagan bilimning ilmiy qiymati, amaliy

faoliyat uchun ahamiyati ham bilmaydi. Shuning uchun ilmiy bilimning fanning asosiy maqsadi omillar asosida yotgan umumiy bogʻlanishlarni* qonuniyatlarni topish, ularning mohiyatini bilishdir.

Markaziy Osiyoning buyuk mutafakkirlari bilishda omillarni oʻrganishga katta ahamiyat berganlar. Abu Nasr Forobiy (873—950) bilimning elementi boʻlgan omillarini oʻrganishga katta ahamiyat bergan. Uning fikricha, bilimning asosini mavjud narsa va hodisalarni inkor ettiradigan omillar tashkil etadi. Ibn Sino (980—1037) kasallikni mavjudga keltiruvchi obyektiv omillarni oʻrganish asosida kasalliklarni turlarga ajratadi va davolash usullarini ishlab chiqadi, Beruniy (973—1048) tabiat hodisalari sirlarini oʻrganishda tajriba, empirik kuzatish va ular asosida olingan faktlarga asoslanadi.

Bilish sezishdan boshlanadi. Sezish tevarak-atrofdagi voqelik, narsa va hodisalarning sezgi organlarimizga taʼsir etuvchi ayrim sifatlarining ongimizda aks etishidir. Bunda har bir organ, har bir analizator, I.P.Pavlov taʼkidlab oʻtganidek, narsalarning ayrim sifatlarini idrok qiladi: biz sovuq, iliqlik, sharq, oq, qora, achchiq, chuchuk va hokazolarni kashf etish, eshitish, hid bilish, taʼm — maza bilish, teri — muskul — harakat va borganik sezgi organlarining faoliyati orqali bilib olamiz.

Sezgilar — olam haqidagi barcha bilimlarimizning manbaidir. Ammo ilmiy asosda bilishda, masalan, olimning bilishi bilan quvchining bilish faoliyati oʻrtasida umumiylik boʻlsa ham, lekin ular bir-biridan farq qiladi. Olimlar olamni bilib olib, ilgari fanga maʼlum boʻlmagan yangi haqiqatlarni kashf etadilar, yangi qonuniyatlarni aniqlaydilar va shu tariqa fanning ilgari ketishiga imkon yaratadilar. Quvchilar esa taʼlim jarayonida olam haqidagi elementar bilimlarni bilib olib, ularni taʼlim uchun ilgari maʼlum boʻlgan, biron fan kashf etgan va odamlarning ijtimoiy-tarixiy amaliyotida tekshirib koʻrilgan yangi bir narsani bilib oladilar.

Yordamchi maktabda quvuvchi quvchilarni olimlar tomonidan yaratilgan bu qonunni bilishga taʼsir, yengillashtirilgan, vaqt jihatidan qisqa yoldan olib boradi. Quvuvchi natijalari bilim sifatida, aqli zaif quvchilarning korreksion rivojlanish darajasida taʼsir aksini topadi,

Yordamchi maktablardagi taʼlimning umumiy vazifalari maxsus aqli zaif quvchilar nuqsonlarini tuzatish vazifasi bilan birga olib boriladi. Shu sababli yordamchi maktablardagi taʼlimning asosiy, zaruriy xususiyatlaridan biri uning nuqsonni tuzatishga yaratilganligida boʻlsa, ikkinchi xususiyati, uning bolaning rivojlanishida taʼsir xos amalga oshirilishidir. Bosh miya faoliyatlari nuqsoni asosida aqli zaif quvchilarning rivojlanishi cheklangan boʻlib, orqada qoladi. Aqli zaif bola kam rivojlangan emas, balki taʼsir rivojlangan va rivojlanayotgan boladir. Uning rivojlanishi nuqsonli ravishda boradi. Aqli zaif quvchining

bilish faolligi va mustaqilligi birmuncha past bo'ladi. Bu kamchilik ularning bevosita hayot qiyinchiliklariga duch kelganlarida namoyon bo'ladi.

Me'yordagi ommaviy maktab quvchilari ma'lum voqealarga e'tibor berib, ular haqida bilim egailasalar, aqli zaif quvchilar bu voqealami sezmasliklari mumkin. Bu holat yordamchi maktablardagi ta'lim-tarbiyani qiyinlashtiradi. Shunga qaramasdan yordamchi maktab ta'limi bu quvchilarda faollik, mustaqillikni rivojlantirishga xizmat qilishi kerak. Shuni ta'kidlash rinliki, aqli zaif quvchnardagi buzilgan ruhiy jarayonlar maxsus pedagogik ta'sirga yaxshi beriiadi. Shu sababli yordamchi maktab ta'limida «yaqin orada rivojlanishi mumkin b lgan zona»ga alohida e'tibor beriladi.

Yordamchi maktab ta'limining uchinchi, ziga xos xususiyati *ta'lim nazariyasiva amaliyotining bo liqligidir*. Yordamchi maktab ta'limi amaliy y nalishga ega. Amaliyot aqli zaif bolalarning nazariy bilimlarni egallashlariga yordam beradi hamda ular amaliyotda qatnashib, nazariy bilimlarini oshirib boradilar.

Yordamchi maktab ta'limining k rgazmaliligi ham uning ziga xos tomonlaridan biridir. A. N. Graborovning ta'kidlashicha, k rgazmalilik idrok, tasawurlarni tuzatishga imkoniyat yaratadi. Shu sababli yordamchi maktablarda k rgazmalilik ommaviy maktablardan k ra k proq ahamiyatga ega. Aqli zaif bolalar k rgazmalilik orqali narsa, voqealarning ichki mohiyatini tushunib boradilar. Shu orqali ularning fikrlash faoliyatları t g'rilanib boradi. Har qanday k rgazmalilik bilan maqsadga erishish mumkin emas. Balki k rgazmalilik og'zaki tushuntirishlar bilan birga namoyish etilsagina kutilgan maqsadga erishish mumkin. Shundagina aqli zaif bolalarning nutqi, tafakkuri birga rivojlanib boradi, yordamchi maktab ta'limi jarayonida aqli zaif bolalarning faol emasligini, mustaqil ishlashlarining chegaralanganligini e'tiborda tutish kerak. Aqli zaif bolalardagi bu xususiyatlar yordamchi maktab ta'limining oxirida ham normal tengdoshlariga yeta olmaydi. Shu sababli yordamchi maktabning barcha sinflarida qituvchilar bu kamchiliklarni bartaraf etib borishlari kerak.

Shuni ta'kidlash joizki, yordamchi maktab ta'limi sodda, quvchilar nuqsoniga moslab, mexanik tarzda berilishi tufayli har doim ham kutilganday natija bermaydi. Shu sababli quv materiallari qancha sodda b lmasin, albatta ongli, tushunarli tarzda berilishi kerak. Shundagina bu ta'lim quvchilar nuqsonlarini tuzatishga yordam beradi. Yordamchi maktabdagi ta'lim qituvchi va quvchilarning birgalikdagi faoliyati b lib, quvchilarning bilim olishiga, zarur k nikma va malakalar hosil qilishlariga xizmat k rsatadi.

Oligofrenopedagogning faoliyati deganda qitish, yordamchi maktab quvchilariga bilim berish tushuniladi. Ta'limda esa o'qimvchining vazifalari birmuncha kengayadi, ya'ni qituvchi bilim berish bilan kifoyalani

qolmasdan, k nikma, malakalar ham beradi. Mustaqil bilim egalla y llarini tushuntiradi. Shu bilan birga quvchilarning bilis faoliyatlariga rahbarhk qiladi va uni boshqarib boradi. **quvchila faoliyati** deganda ularning ma'lum bilimlar yig'indisini egallab borishJa tushuniladi. Ta'lim bilan qish bir-biri bilan uzviy bog'hq. Bili egallash ta'lim jarayonining asosini tashkil qiladi va uning asosiy mohiyatini belgilaydi.

Bilim, k nikma, maJakalar egallash jarayonida aqli zaif quvchiJarning bilish jarayonlari shakllanib boradi hamda ularning hissiyotiroda sifatleri rivojlanadi. Shular oqibatida quvchilarning bilimga; qiziqishi, ish qobiliyatlari, tirishqoqJik kabi shaxsiy sifatleri takomillashib, ular bir butunligicha tarbiyalanib, hayotga b lgan munosabatlari shakllanib boradi.

Shunday qilib, yordamchi maktabda ta'lim va tarbiya yagona quv jarayoniga aylanadi. qituvchi quvchilarni qitish bilan birga ularni tarbiyaJaydi ham. Ta'lim, tarbiya shaxsning rivojiga qaratiladi. quv jarayoni ta'lim, tarbiya, kamolot birligini ta'minlaydigan murakkab jarayondir. Bu haqda oldingi b limda fikr yuritilgan edi. Ta'lim, tarbiya, kamolot bog'liqligining murakkabligi asosan ikki omil bilan belgilanadi. Birinchi omil — ta'lim, tarbiya, rivojlanish jarayonining tashqi sharoitleri (qituvchining mahorati, uning malakasi, shaxsiy sifatleri, ta'lim-tarbiyani tashkil qilishi, ta'lim-tarbiya usullarining maqsadga qaratilganligi) b lsa, ikkinchi omil — ta'lim, tarbiya va rivojlanish jarayonlarining ichki tomoni b lib, bular quvchilarning yosh, individual va xarakter xususiyatlaridir. S. L. Rubinshteyn haqli ravishda tashqi sababJar, taassurotler ichki sharoit orqali ta'sir qiladi, degan edi. Shu sababli qituvchi ta'lim jarayonini tashkil qilishda ularning barcha xususiyatlerini e'tiborga olish bilan birga, ichki holatlerini, muayyan, yakka bola xususiyatlerini ham nazarda tutishi darkor.

Ta'lim jarayonida quvchilarda bilim, k nikma va maJakalar shakllanib boradi. Pedagogikadan ma'lumki, bilim deganda insoniyat tomonidan egallangan obyektiv, muayyan tushunchalar, fikr yuritish, qonun va qoidalar tushuniladi. Ta'lim orqali berilayotgan bilimJar ilmiy xarakter kasb etgan b lishi shart. quvchilar ongida t g'ri bilimJarni shakllantirish uchun ta'limda xususiydan umumiyga tish tamoyili asosida ish yuritiladi. Bilim bilan malaka uzviy bog'liqdir. BoJalar ma'Jum bilimlar asosida misol, masala yechadilar, grammatik tahlil qiladilar. Aqli zaif bolalarda analitik-sintetik faoliyat stereotip mazmunda b lganligi uchun ular k p hollarda samarali faoliyat usullaridan foydalana olmaydilar. Bu kamchiliklarni bartaraf etish ham yordamchi maktab ta'limining asosiy vazifalaridan biridir. quvchilarning biJimlarni egallashleri asosida k nikma va malakalar shakllanib boradi va bu

qituvchidan alohida e'tiborni talab etadi. Aqli zaif bolalardagi dunyoqarashning juda murakkab va dinamik jarayon ekanligi barcha ta'lim bosqichlarida izchil ish olib borishni talab etadi. Har bir insonning hayotida yangi bilimlar, tajribalar oldin egallangan bilimlar tizimiga albatta ta'sir etadi. Yangi bilim, dalillarni egallab borish asosida bolalarning atrof-muhitga, boshqa kishilarga munosabati zgarib boradi. Shu tariqa ta'lim jarayonida aqli zaif bolalarda uni rab olgan muhitga munosabatning dinamik tizimi tarkib topa boradi. Bilimlarni egallash, rganish xos ravishda bir necha bosqich asosida yuz beradi. Bilishning birinchi bosqichida narsa, voqealar idrok etilib, qisman tushuniladi. Bu bosqichda yordamchi maktab qituvchisining **asosiy vazifasi** mumkin qadar bolalarning idrok etishini osonlashtiradigan ishlar b lishi lozim. Yangi bilimlar egallash uchun asos boia oladigan narsa oldingi bilimlarning qanchalik mustahkam zlashtirilganlik darajasidir. Bolalarning qiziqishlari, quv materiallarini qanchalik tushunishlari ularning sezgi va idrok xususiyatlariga bogiiq. Bu omillar ular bilish faoliyatlarining ziga xosligidan ham kelib chiqadi.

Aqli zaiflik nuqsonida sezgi va idrok birmuncha saqlangan ruhiy jarayondir. Markaziy asab sistemasidagi organik jarohatlar natijasida ba'zan ayrim analizatorlar ishida patologik zgarishlar kuzatiladi. Aqli zaif bolalarning sezgi va idrok xususiyatlari ularning tafakkuri, nutqi va boshqa psixik jarayonlarning rivojlanmaganligi bilan yaqin aloqada boiadi. Materiallarni dastlabki idrok etish asosida taqqoslash, sodda umumlashtirishlar amalga oshiriladi. Shu sababli qituvchi quvchilar faoliyatini shunday tashkil etishi kerakki, dastlabki idrok vaqtida materiallar mazmunini ular tushunsinlar. qituvchi savollar orqali bolalarning j Jrok, tushunish darajalarini aniqlab boradi. Ayrim hollarda quv mateiiallarini egallashlarida ifodalilik, hissiy kayfiyat ham katta rol ynaydi. Shu asosda idrok etilgan quv materiallari tushunilib boriladi. Shu vaqtdan boshlab materialni toia tushunish boshlanadi.

quvchilar ayrim narsa, holat, voqealarni boshqalari bilan taqqoslaydilar. Ular orasidagi bogiiqlikni topadilar, tahlil qiladilar. Shular asosida umumiy xulosa chiqaradilar. Bu bosqichda qituvchining **muhim vazifasi** mumkin qadar bolalarning fikrlash imkoniyatlarini faollashtirishdan iboratdir. Bu bosqich zining murakkabligi bilan boshqa bosqichlardan ajralib turadi. Chunki aqli zaif bolalardagi asosiy nuqson tafakkurning rivojlanmaganligidir. Bolalarning tasavvuri bilimlarni egallashda sezgi bosqichidan tafakkur bosqichiga tadigan bogiovchi k prik boiib, yordamchi maktab quvchilarida tushunchalar, bilimlar shakllanishida asos vazifasini bajaradi. Yordamchi maktab quvchilari tasavvurining yuzakiligi, kambag'alligi, aniq emasligini taiim jarayonida **tuzatib borish** talab etiladi.

quvchilarni kuzatishga, asosiy g'oyani aniqlashga, tahlil etishga rगतib borishimiz kerak. Bu narsa yordamchi maktab quvchilarida atrof-muhit haqida ongli bilimlarning shakllanishiga yordam beradi. Oligofrenopsixologiyadan maiumki, tafakkurning yetarli rivojlanmaganligi aqli zaiflikning asosiy belgisidir. Ularda k rgazma-harakat, k rgazma-obraz va bogiiqli tafakkur turlari k proq zararlangan boiadi (K.X.Mamedov. 1994-y.).

Yordamchi maktab quvchilari tafakkurining asosiy kamchiligidan biri umumlashtirishning zaifligidir. Tafakkurning yuzakligi, sekinligi, b shligi, sekin harakati, torligi, tanqidiy emasligi, mustaqil emasligi, maqsadga muvofiqligining buziiishi ham uchrab turadi. Ta'limning maqsadi ushbu kamchiiiklarni t g'rilab borishdan iborat (K.X.Mamedov. 2004-y.).

Bilim egallashdagi ikkinchi bosqich egallangan bilimlarni k nikma, malakalar shaklida mustahkamlashdan iborat. Bu bosqieh nihoyatda muhim. Bu bosqichda xotira jarayonining ahamiyati katta. Ghunki olingan bilimlar xotirada saqlanishi, kerak b lganda ishlatilishi mumkin. Eslab qolish, esga tushirish, esda saqlash jarayonlari buzilganligi sababli bu bosqich ham t g'rilash ishlarini talab etadi. qituvchi bolalar tomonidan egallangan materiallarni mustahkamlash uchun qaytarish, takrorlashning turli k rinishlaridan foydalanishi lozim. Uchinchi bosqichda egallangan bilim, k nikma ya malakalar yangi sharoitlarda qoilaniladi. Bu bosqichda qituvchi bolalarda yangi, notanish holat, sharoitlardan q rqmasdan ishlash malakalarini shakllantirishi kerak. Oldin egallangan bilimlar umumiashtiriladi.

Bilimlarni egallash jarayonini tahlil qilar ekanmiz, bilish faoliyatining tuzilish komponentlari haqida deyarli t xtalmadik. Bilish faoliyatida qiziqishning o'rni nihoyatda katta, chunki qiziqishsiz bilimga ongli munosabatni shakllantirib boimaydi. Aqli zaif bolalarda bilish qiziqishlarini shakllantirishjuda qiyin. Bunga yuqori sinflardagina qisman erishish mumkin. Shunga qaramay, ularning qiziqishlari bir tomonlama, yuzaki ifodalangan boiadi. Boshlang'ich sinflardagi o'yin va amaliy ishlar ularda, ayniqsa, jonli qiziqish uyg'otadi.

Aqli zaif bolalar diqqatining tarqoqligi ularning harakatlarida ham, k zga tashlanadi. Yuqorida aytib tilgan barcha nuqsonlar yangi bilimlarni egallashda qiyinchilikka duch kelganda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. Ularda ixtiyoriy diqqatni tarbiyalash ham murakkab ishlardan sanaladi. Shu sababli taiim jarayonlarida ularning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularga nisbatan alohida-alohida muomala ishlarini amalga oshirish kerak. Taiim jarayonida tuzatish-tarbiyalash ishlarini amalga oshirish natijasida yuqorida aytib tilgan bilish faoliyatlaridagi nuqsonlarni bartaraf etish mumkin. qituvchi ishining

samaradorligi har bir muayyan quvchi ishining samaradorligi bilan lchanadi. Shu sababli qituvchi har bir quvchi bilan ishiash asosida butun sinf bilan samarali ishlashga tadi.

Savollar

1. Oligofrenodidaktika fani nimani rganadi?
2. Yordamchi maktablarda ta'limning qanday,xususiyatlari bor?
3. Ta'lim, tarbiya va rivojlanishning zaro bo^liqligi nimada?
4. Ta'lim jarayonida qituvchining boshqaruvchilik roli qanday ta'minlanadi?
5. Bolaning rivojlanishida ta'limning roliqanday?

3.2. Yordamchi maktablarda taMim tamoyillarining q llanish xususiyatlari

Ta'lim tamoyillari qitishning mohiyatini, ta'limning barcha tomonlari: mazmuni, uslublari, tashkiliy shakllarini belgilab beruvchi dastlabki omildir. Pedagogikada ta'lim tamoyillari tarbiya bilan uzviy dialektik bog'iiqlikda bo'lib, quvchilarning quv faoliyatlari xususiyatlarini psixologik-pedagogik ma'lumotlarga asoslanib hisobga oladi.

Yordamehi maktabda ham ta'lim didaktik tamoyillar asosida olib boriladi. Pedagogikada ishlab chiqilgan didaktik tamoyillar yordamchi maktablarda aqli zaif quvchilarning psixofizik rivojlanish xususiyatlarini nazarda tutib amalga oshiriladi.

Yordamchi maktablar o'qitish didaktikasida asosan quyidagi tamoyillar q llaniladi: ta'limning tarbiyaviy xarakterdaligi, faqllik va onglilik, ilmiylik, tushunarlilik, sistemalilik va muntazamlilik, ko 'rgazmalilik, o 'quvchilarga differensial munosabat, nazariyaning hayoi bilan bog'liqligi.

Oligofren bolalar bilish faoliyatining ziga xosligi umumiy didaktik tamoyillarni yordamchi maktab ish tajribasiga mexanik ravishda olib qilishini istisno etadi. Umumta'lim tamoyillari aqli zaif bolalarni qitish masalasiga tatbiq qilingan holda amalga oshiriladi, aqli zaif bolalarning bilim, k nikma va malakalarni zlashtirish jarayoni qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Bugungi davr talabiga k ra qitish tamoyillarining zgarishini e'tirof etgan holda an'anaviy ta'riflarini saqlash, ularga faqat hozirgi zamon yordamchi maktablarining ahvolini aks ettirish zarurligi uchun yangi maxsus ma:ktabga xos ba'zi bir qoidalarni kiritishga qarshi emasmiz. Masalan, jismoniy va ruhiy nuqsonga ega b lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berishga ba ishlangan me'yoriy hujjatlar, yangi ishlab chiqilgan konsepsiyalar shular jumlasidandir.

Aqli zaif bolalarni qitish tamoyillarini maxsus didaktika belgilaydi. U esa yordamchi maktabda umumiy didaktik tamoyillarni amalga oshirishning xususiyatini asoslab beradi.

Didaktik tamoyillar ta'limning maqsadlaridan kelib chiqadi va o'quv materialini zlashtirishning muayyan qonunlarini aks ettiradi. Ana shu asosiy qonunlar didaktikada ta'lim tamoyillari yoki didaktik tamoyillar deb ataladi.

Har bir tamoyil ta'limning g'risida qisqacha ta'xtalib tamiz. Yordamchi maktablarda ta'limning tarbiyalovchi xarakterda b'lish tamoyili asosiy, yetakchi tamoyillardan sanaladi. Chunki aqli zaif bolalarga bilim berish bilan birga, asosiy e'tibor ularda shaxsiy, axloqiy sifatlarni shakllantirishga qaratiladi.

Tarbiyalovchi ta'lim tamoyillari

Ta'lim tarbiyalovchi xarakterda b'lishi kerak. Didaktikaning birinchi talabi shundan iborat. Bu tamoyil didaktik tamoyillarning butun sistemasini birlashtiradi va ularni yordamchi maktabning asosiy vazifasi - aqli zaif bolalarni atroflicha tarbiyalashning muayyan y'lini amalga oshirishga y'naltiradi. Boshqacha aytganda, bu tamoyil maktablarda butun ta'limning g'oyaviy y'nalishini belgilaydi.

Yordamchi maktab sharoitida bu tamoyil qay darajada va qaysi y'llar bilan amalga oshirilishi mumkin? Yordamchi maktab tajribasi, bu maktab quvchilarida mehnatga t'g'ri munosabatni, quv va mehnat jamoasida fe'l-atvor malakasini tarbiyalash va shuning asosida Vatan oldidagi z' burchining zaruriy tasavvurlarini vujudga keltirish mumkinligini ishonarli ravishda k'rsatadi.

Yordamchi maktab respublikamizning ijtimoiy hayoti bilan turli y'llar orqali mahkam bog'langan, shu asosda aqli zaif quvchilarning tushunishlari mumkin bo'lgan ijtimoiy foydali tadbirlarni uyushtirish imkoniyatiga ega. Yordamchi maktab quvchilari, masalan, jamoa x'jaligiga yordam berish ishlarida: hosilni yig'ishtirish, yosh chorva mollarini boqish va boshqa ishlarda z'r qiziqish bilan qatnashadilar.

Maktabdagi bolalar tashkiloti maktabda va sinfda navbatchilikni muvaffaqiyatli tashkil qiladi, turli yig'inlar va boshqa shunga x'shash tadbirlarni uyushtiradi.

Bolalarni atroflicha tarbiyalashda quv materialini mazmurining g'oyaviy y'nalishi katta ahamiyatga ega. Yordamchi maktab dasturi va darsliklari u yoki bu quv materialining tushunarli b'lishini albatta nazarda tutadi. Biroq qituvchi u yoki bu materialni rasmiy ravishda tish yo'ildan bormay, quvchilar materialni qanchalik tushunib yetishlariga e'tibor berishi kerak. Bu borada Abu Nasr Forobiy inson aql-zakovati xususida fikr yuritib, quyidagi fikrlarni aytgan: «Bilim va qishga muhabbati boisin,

rganmoqchi boigan bilimni charchashni sezmasdan osonlik bilan zlashtira olsin» (Abu Nasr Forobiy, «Fozil odamlar shahri». Toshkent, 1993-yil). Forobiyning aynan shu fikrlari yordamchi maktab quvchilariga ta'lim-tarbiya berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yordamchi maktab quvchilarini axloqiy tarbiyalashda mehnat taiimi muhim omil hisoblanadi.

Bolalarni quv ustaxonalarida qitish jarayonidayoq ularda mehnatga va jamoat mulkiga nisbatan t g'ri munosabat tarbiyalanadi. Maxsus tkazilgan kuzatishlar shuni k rsatadiki, yordamchi maktab quvchilarining k pchlligi maktabni tugatib ketganlaridan s ng ishlab chiqarish korxonalariga ishga joylashib, mehnatga nisbatan halol, jamoat mulkiga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda boiar ekanlar. Bu juda muhim, zero ishlab chiqarish mehnatida qatnashish ta'siri ostida bu quvchilar z ishlarining jamoat uchun foyda keltirishini tushuna boshlaydilar va bu ularning umumiy kamolotiga samarali ta'sir etadi.

Shunday qilib, yordamchi maktab nuqsonli bolaning aqliy rivojlanishini yaxshilaydi, quvchilarning ongida, xulqida, ish faoliyatida shunday xaraktemi vujudga keltiradiki, bu xususiyatlar quvchilarni jamiyat uchun foydali fuqarolar b lib yetishishlariga yordam beradi.

qitishda bilimlarni puxta zlashtirish tamoyili

Taiim berish bilim, k nikma va malakalarning mustahkam zlashtirilishini ta'minlashi kerak. Bu didaktik tamoyilning mohiyati shundan iboratki, quvchilar tomonidan zlashtirilgan bilim, k nikma va malakalar xotirada saqlanishi lozim. Bu esa istalgan bir paytda xotirada saqlangan bilimlardan zarur maiumotlar olish va ularni zlarining quv va mehnat faoliyatida qoilash imkoniyatini beradi.

tkazilgan k pdan-k p kuzatishlar va tajribalar (A.A.Smirnov, P.I.Zinchenko) shuni k rsatadiki, esda olib qolish biron-bir faoliyatda r y bergan vaqtlardagina eng samarali boiadi.

Maxsus vositalar va usullarni (materialning ma'nosiga qarab guruhlariga ajratish, ma'no jihatidan muhim joylarni belgilash, reja tuzish, esga tushirish bilan almashib turadigan unumli takrorlash va hokazo) q Uagan holda, esda olib qolish sohasidagi maxsus tashkiliy faoliyat boigan yodlash katta ahamiyatga ega. AASmirnovning tkazgan tajribalari shuni k rsatadiki, masalan, matnni tuzib chiqilgan reja asosida yodlash rejaga asoslanmagan yodlashdan esda olib qolish tezligi jihatidan ham, esda saqlashning mustahkamligi jihatidan ham ikki baravar samaraliroq ekan.

Maiumki, quv materialini ma'nosiga tushunib esda olib qolish faqat zarur boiibgina qolmasdan, shu bilan birga, mexanik esda olib qolishdan beqiyos darajada samaraliroqdir.

Shuning uchun yordamchi maktab quvchilarining bilimlarini mustahkam ziashtiiishga erishishning muhim sharti quv materialini ular tomonidan tushunilishini ta'minlash hisoblanadi.

Bu tamoyil quvchilar bilimlarni ongli, tushungan holda, bilim, malaka, k nikmalarni uzoq muddat esda saqlashlarini talab qiladi.

quvchilar materialni tugatilgan, ma'noli b laklarga b lib, muhimini ajratib, t g'ri yodlashga ham rgatilishi kerak. Bunda yordamchi maktab quvchilarining bir xususiyatini hisobga olish lozim. Ular muhimini ajratolmay, odatda butun quv materialini s zma-s z yodlab oladilar. S zma-so'z yodlash ayrim hollarda, masalan, ta'riflar, ifodalar, she'r va shunga xshash materiallarni yodlashda zarur. Biroq quv materialining katta qismi s zma-s z yodlab olishni emas, balki uning ma'nosini z s zlari bilan t g'ri aytib berishni talab qiladi. Bu jihatdan yordamchi maktab quvchilari doimiy yordamga muhtojdirlar.

Yordamchi maktab qituvchisining ishida bilimlarning mustahkam zlashtirilishini ta'minlashda quv materialini mustahkamlashga katta rin ajratilishi kerak.

K.D.Ushinskiy bu borada shunday degan: «Materialni z vaqtida mustahkamlamagan qituvchi yukni yomon bog'lab, aravani quvgan aravakashga xshaydi. Orqasiga qaramay, aravani quvib manziiga yetib kelgach, aravada hech narsa qolmagan b ladi. U esa uzoq masofani bosib tganligidan xursand b ladi. qituvchi ham z vaqtida materialni mustahkamlab bormasa, fan qib tugatilgach, bolaning ongida hech narsa qolmasligi mumkin».

Yangi material tiiganda quvchilarga mashqlar berib, ularning yangi materialni qanday tushunganliklarini aniqlash mumkin.

Mustahkamlashning zarur sharti mashq qilish b lib, u quyidagi shartlarni bajarishi lozim:

1) mashqning maqsadini, qanday natijalarga erishish kerakligini aniq bilish zarur;

2) bajarishning aniqligini maxsus kuzatish, agar xatolar paydo b lsa, ular mustahkamlanib qolmasligi uchun mashqlarning natijalarini kuzatish, z harakatlarini namuna bilan taqqoslash, qanday muvaffaqiyatlarga erishib b linganini anglash va kamchiliklarga barham berish uchun ulardan qaysilariga diqqatni qaratish kerakligini bilib olish zarur;

3) quvchilarning individual-psixologik xususiyatlariga bog'liq b lgan mashqlar soni malaka hosil qilish uchun yetarli b lishi lozim. Agar mashqlar yetarli b lmasa, malaka mustahkamlanmaydi, balki tezroq barbod b ladi. Mashqlar haddan tashqari k p b lsa, odatda quvchilar bu mashqlarga salbiy munosabatda b la boshlaydilar va bu hol e'tiborni pasaytiradi, natijada malakaning hosil b lishiga xalaqit beradi;

4) mashqlar bir xildagi harakatlarning tasodifiy yig'indisidan iborat b lmasligi lozim. Bu mashqlarga muayyan tizim, ularning aniq rejalashtirilgan

t g'ri izchilligi, xususan, ularning sekin-asta murakkablashib borishi asos qilib olinishi kerak;

5) mashqlar bir qadar uzoq muddatga uzilmasligi tozima, aks holda malaka sekin hosil bo'adi yoki agar u mustahkamlanmagan bo'lsa, tezda susayib qoladi, tormozlanadi, hatto umuman yiqilib ketadi.

O'tilganlarni takrorlashni to'g'ri tashkil qilish bilim va malakalarni mustahkamlab o'zlashtirishga erishishning juda muhim sharti hisoblanadi. Esdan chiqarishning oldini olish maqsadida albatta sistemali ravishda tilganlarni takrorlab turish kerak.

Shuning uchun yordamchi maktabda har bir darsda dasturning mavzu bo'yini tugatilgandan so'ng, yilning oxirida takrorlash olib boriladi. Kefusida ham quvvat yili boshidan oldingi sinfdagi tilganlar takrorlanadi.

Biroq aqli zaif bolalarni qitishdagi muhim faqat tilganlarni qayta-qayta takrorlash emas, balki o'tilgan material bilan yangi material orasidagi bog'lanishni quvvatning tushunishlariga harakat qilmoq kerak. Shu sababli qituvchi yangi materialni o'rganishga oid dars rejasini tuzar ekan, u albatta bog'lanishni aniqlash zarur bo'lgan tilgan materialni takrorlashni ham nazarda tutishi, ularning xushahlik tomoni va farqini ko'rsatishi zarur.

Takrorlashga quyidagi talablar qo'yiladi:

- 1) takrorlash maqsadga muvofiq bo'lishi kerak;
- 2) takrorlashda shunday obyekt, tajribalarni ko'rsatish kerakki, unda takrorlanayotgan bilimlar, xususiyatlar, ma'lumotlar yangidan namoyon bo'lsin;
- 3) takrorlanayotgan materialga shunday savollar kiritish lozimki, bu savollar amaliy masalalarni yechishni talab qilsin va takrorlanayotgan materialning yangi tomonlarini ochib bersin.

Nihoyat, o'rganilayotgan materialga nisbatan quvvatda qiziqish uyg'otish, bilim, fikr va malakalarni mustahkam o'zlashtirishga erishishning zaruriy sharti hisoblanadi.

Shunday qilib, qitishda mustahkamlik tamoyili didaktikaning butun tamoyillar tizimini bilan zaro bog'liq bo'adi va yordamchi maktabning zaruriy qismini tashkil qiladi.

qitishda mustaqillik tamoyili

Bilim va malakalarni ongli o'zlashtirish quvvatning zidan ma'lum darajada mustaqillik va feollikni talab qiladi. Shunga qaramay, aqli zaif quvvatlar ko'pincha yuqori sinflarda ham hatto sodda savollarning yechimini to'g'ri tanlashda qiynaladilar.

Yordamchi maktab bolani qitishda dastlab shunday sharoit yaratadiki, bu vaqtda quvvatlariga doimo har yerda yordam beriladi. Qisqasi, quvvat topshiriqlarini bajarishdagi mustaqillik quvvatlar tomonidan ancha chegaralangan bo'adi. Shunga qaramay, bolalarni quyi sinflardan boshlab

ishlarni mustaqil bajarishga odatlantirmoq zarur. Bu mustaqillik dastlab to'liq b lmasin, biroq quvchiga yordamni uyushtirish shunday b lishi kerakki, unda ishni mustaqil bajarishga xohish va z kuchiga ishonch hissi tarbiyalansin.

quvchi ustidan haddan tashqari uzoq va doimiy homiylik qilish unda ziga ishonmaslik, jur'atsizlik hissini mustahkamlashi mumkin. Shuning uchun aqli zaif bolalar bilan ishlashning birinchi bosqichida ularga mustaqil bajarish uchun yetarli darajada tushunarli b lgan yoki arziyas yordam bilan bajariladigan (quv q llanmalarini tarqatish, sinfdagi gullarni parvarish qilish, sinfni tozalash, maktab yer maydonida ishlash va hokazo) uncha murakkab b lmagani topshiriqlarni berish maqsadga muvofiqdir.

Dastlab qituvchi quvchilarga mustaqil bajarish uchun topshiriqlar berishda, bir tomondan, har bir topshiriqning tushunarli b lishini, ikkinchi tomondan, ularning murakkabligini asta-sekin orttirib borishini ta'minlovchi tartibni atroflicha yM> k radi. S ngra bolalarni navbatdagi topshiriqni bajarishga tayyorlaydigan barcha ishlar qituvchi rahbarligi ostida olib boriladi.

Nihoyat, qituvchi muayyan vazifa bilan birga olib boriladigan k rsatma mazmunini, shaklini ylab chiqadi va aniqlab oladi, har bir quvchining ishini kuzatib boradi.

Ishda mustaqillikni tarkib toptirishda og'zaki k rsatma berishning t g'ri va tushunarligi muhim vosita hisoblanadi. quvchiga topshiriq beribgina qolmay, bu vazifani qanday izchillikda bajarish kerakligini qayta-qayta takrorlash ham kerak.

Bu bosqichning hammasida bolalarga mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqqa asos qilib olinadigan quv materialining xususiyatini va sinf quvchilari ilgari egallashlari kerak b lgan bilimlar zaxirasini e'tiborga olibgina qolmay, balki har bir quvchining tayyorgarligidagi individual farqlarni ham, har bir bolaning ruhiy xususiyatlarini ham hisobga olish kerak b ladi.

Shunday qilib, qituvchining rahbarligi ishning tayyorgarlik bosqichida uning turli tomonlarini qamrab olishi kerak, ammo oxirgi maqsad bolalarni topshiriqni qituvchining bevosita yordamisiz tamomila mustaqil bajarishga tayyorlashdan iborat b lishi lozim.

quvchilar mustaqil ishining asosiy xususiyati shundan iboratki, bunday ish jarayonida quvchi biror vaqt oralig'ida zi odatlanib qolgan qituvchi tomonidan beriladigan yordamdan mahrum b lib, z oldiga q yilgan vazifa bilan yakkama-yakka qoladi. Topshiriqni bajarishda quvchi z kuchini sinab k rishi va z bilimlariga, mahoratiga, malakasiga, ziyrakligiga suyanib, uni yechish y lini topishi va yechishni kutilgan natijaga olib kelishi kerak.

[1 Yangi mavzu tilganda quvchilarga mashqlar berib, uni qanday • tushunganliklarini aniqlab olish mumkin, s ngra bilimni q llashiga doir jpvazifa berib, quvchilarda tegishli mahorat hosil b lganmi-y qmi, i tekshirib k rish lozim.

I Bu ish tizimida xato qilib q yish ehtimoli tug'ilishi bilanoq f quvchining ishini t xtatish, xatoning yuz berish ehtimoliga qarshi hamisha va hamma hollarda qituvchi tomonidan chora k rilishi, oldi olinishi muhim omil hisoblanadi. j

Bilim va malakalarni zlashtirishdagi onglilik ularda amaliy faoliyatda faol q llash k nikmasini nazarda tutadi. Ma'lumki, aqli zaif quvchilar, bir tomondan, maktabda olgan bilimlarini k pincha tezda esdan chiqarsalar, ikkinchi tomondan, ulardan foydalanishda qiynaladilar. Masalan, quvchilar sinfda yetarh' darajada savodli bayon yozishlari, biroq rtoqlariga xat yoki ishga qabul qilish haqida arizani mutlaq savodsiz yozishlari mumkin. Aqli zaif bolalarning bu xususiyatlarini y qotish uchun maktab ta'limni shunday uyushtiradiki, bilim va malakalarni amaliy faoliyatda q llashlari uchun quvchilarni yetarli mashqlar bilan ta'minlaydi.

Ona tili va matematika dasturlarida ishga oid xat, tortish, lchash, turli savdoga oid hisoblashlar va hokazo mashqlar k zda tutilgan. Bu mashqlar bilim va malakani birmuncha ongli va mustahkam zlashtirishni ta'minlaydi.

quvchilar bilimlarining q llanishini t g'ri tashkil qilish ularda mustaqil, unumli fikrlash mahoratini hosil qilishda hal qiluvchi rol ynaydi. Bilimlarning q llanishi qitish natijasiga ijobiy ta'sir etuvchi muhim bir omil hisoblanadiki, u qituvchining quvchi quv materialini qanday zlashtirayotganini doimo nazorat qilib turishiga imkoniyat yaratadi.

qitishda tushunarlik tamoyili

Bu tamoyilning mohiyati ta'limning mazmuni, hajmi hamda usullari bolalarning yoshi va aqliy rivojlanishiga, ularning bilim saviyasiga t g'ri kelishidan iborat.

qituvchi tomonidan quvchilarga berilayotgan hamma material ular uchun tushunarli va ularning kuchi yetadigan b lishi lozim. Faqat shu holdagina material ongli ravishda zlashtirilishi mumkin.

quvchilarning tushunishlari uchun qiyn material nari borsa ular tomonidan mexanik tarzda yodlab olinishi mumkin. Bu narsa bolani qitish, tarbiyalash va kamol toptirishda foydali natijalar bermasligi bilan bir qatorda, aksincha, katta zarar keltiradi, ya'ni materialning ma'nosiga tushunmagan holda uni esda saqlash odatini tarbiyalaydi.

Yordamchi maktabda quv materialining tushunarligiga amal qilish, ayniqsa, muhim. Shuning uchun yordamchi maktab ta'lim mazmunini aks ettiruvchi dastur va darsliklarda bu didaktik qoidalar z aksini topgan.

Berilgan bilimlarni tushunmaslik quvchilarning unga b lgan qiziqishini[^] pasaytiradi, k pincha shu o'quv fanigagina emas, balki umuman qishga' nisbatan ham salbiy munosabatda b lishga olib keladi. Odatda, ommaviy maktabda uzoq vaqt b lgan aqli zaif quvchida shunday hol yuz beradi.

Ma'lumki, ommaviy maktabda har bir sinf bir xil yoshga ega b lgan quvchilar biJan, ya'ni quv materialini zlashtirishda taxminan bir xil imkoniyatga ega b lgan bolalar bilan butlangan b ladi.

. Aqli zaif bolaga ta'lim berishda yosh xususiyatlarini hisobga olish va \ tushunarlilik tamoyilini amalga oshirish ancha boshqacha yuz beradi.

Eng awalo, aqli zaiflik shakli va darajasiga qarab farq qilinishi tufayli ; bir sinfning zida yoshi har xil b lgan quvchilar boiishi mumkin. : Yoshi har xil boigan quvchilar bilim va malakalarni zlashtirishda < taxminan bir xil imkoniyatlarga ega boiadilar. Demak, yordamchi maktab sinflarini butlashda bolalarning yoshiga aniq rioya qilish amalda mumkin boimaydi.

S ngra, har bir sinfda shunday bolalar borki, ularda aqli zaiflik turli sabablar orqali kelib chiqqan boiib, ziga xos tipologik xususiyatlarga ega. Yordamchi maktabdagi taiim jarayonida shu tipologikxususiyatlarni hisobga olish qituvchi ishidagi majburiy talablardan biridir.

Keyingi vaqtlarda yordamchi maktablarda aqli zaiflik darajasi ancha og'irroq boigan bolalar uchun alohida maxsus sinflar tashkil qilingan. Bu sinflarda bilim va malakalar hajmi hamda qitish tezligi yordamchi maktabning odatdagi sinflariga qaraganda birmuncha pasaytirilgan, osonlashtirilgan boiadi.

Shunday qilib, yordamchi maktab aqli zaif bolalarga taiim berishda faqat ularning yoshini emas, ballci tipologikxususiyatlarini ham hisobga olishi kerak.

qituvchi quv materialini tanlaganda uning bolalarga tushunarli boiishiga alohida e'tibor berishi kerak. Bundan berilayotgan material nihoyatda sodda boiishi kerak, degan xulosa chiqarilmaydi. Bolalar uchun tushunarli boigan yangi bilimlarni zlashtirish va malakalarni vujudga keltirish ham ayrim qiyinchiliklar bilan bogiiq boiadi.

zlashtirishda quvchi qiyinchiliklarga duch kelishi zarur. Taiim jarayonida qiyinchilik bilan t qnashish, uni yengish pedagogik jarayonning asosiy rag'batlantiruvchi omili boiib xizmat qiladi.

Taiim jarayonida oligofrenopedagog shuni e'tiborga olishi muhimki, bolalar zlariga taklif qilingan ba'zi vazifalarni tamomila mustaqil ravishda bajara oladilar, bunda ular psixologik jihatdan rivojlanib borishning shu paytgacha erishilgan darajasiga, amaliy tajriba, malaka va k nikmalarga tayanadilar. Shu bilan birga, biror murakkabroq topshiriqni mustaqil \ ravishda eplay olmagan bola uni pedagog yordamida (uning q shimcha tushuntirishi, k rsatishi, yordamchi savollar berishi va hokazo yoi bilan)

bo'lib oladi. Bu hol bola imkoniyatining go'yoki ikkilamchi darajasi bo'lib, psixologiyada «eng yaqin kamol topish zonasi» deb ataladi. Shu sababli **U'lim** jarayoni faol kamol topish darajasigagina, ya'ni shu paytgacha tarkib **topgan** psixik funksiyalargagina tayanib qolmay, balki bolaning potensial imkoniyatlariga, tarkib topayotgan funksiyalariga, ya'ni «eng yaqin kamol topish zonasi»ga ham tayanishi lozim.

Ta'limda uchraydigan qiyinchiliklarni chetlab tashlash emas, balki quvchi imkoni boricha bu qiyinchiliklarni qituvchi rahbarligida yengib borishi kerak.

Shunday qilib, yordamchi maktab ta'limida tushunarlilik tamoyilini amalga oshirishda qituvchidan quvchilarning yoshi, tipologik va individual xususiyatlarini hisobga olish talab qilinadi.

qitishda onglilik va faollik tamoyili

qitishda onglilik va faollik tamoyili didaktikaning juda muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tamoyilning mohiyati quyidagilardan iborat: ta'lim quvchilarning materialini quvchilarning ta'lim qitish usullarini ta'minlashi, quvchilarda qitishga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalashi kerak, fikrlashda ijod va mustaqillikni hamda zilashtirilgan bilim, malakalarni amaliy faoliyatda faol ishlatish kiritishni rivojlantirmoqi kerak.

Yordamchi maktab sharoitida bu tamoyilni amalga oshirishda qituvchi bir qator qiyinchiliklarga duch keladi. Aqli zaif quvchilar bilan tegishli tarbiyaviy ish olib borilmasa, ularda qitishga nisbatan qiziqish paydo bo'lmaydi. Bu narsa kichik ommaviy maktab sharoitida qitishda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi natijasida bo'ladi, buning ustiga, qitishga nisbatan salbiy munosabat ozmi-kinmi yangi sharoitda ham birmuncha vaqtgacha saqlanishi mumkin.

Aqli zaif bolalarda qitishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish qiyinlashgan va bu ancha kech hosil bo'ladi. Bundan mutlaqo aniqki, ta'limda onglilik tamoyilini amalga oshirishda qituvchining birdan-bir vazifasi aqli zaif bolalarda quvchilarning ta'lim qitish usullarini ta'minlashi bo'ladi.

Aqli zaif bola uchun yengilroq bo'lgan ta'lim olish sharoitida quvchilarning materialini tushunishi bilanoq qitishda shubhasiz muvaffaqiyatlar paydo bo'la boshlaydi va bu muvaffaqiyatlar ta'siri ostida undagi qitishga bo'lgan salbiy munosabat tez fursatda yo'qotiladi.

quvchilarning qitishga munosabati ularning qitishga diqqat-e'tibor berishida, unga qiziqishida, qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun iroda kuchini sarflashga tayyor ekanligida ifodalanadi. Bundan tashqari, qitishga ijobiy munosabatda bo'lgan quvchilarga berganayotgan materialning ahamiyati qanchalik tushunarli ekanligiga, bu material quvchi qiziqishlarining qitishdan tashqari sohasi bilan qanchalik bog'liqligiga, qituvchi materialni

Berilgan bilimlarni tushunmaslik quvvachilarining unga bo'lgan qiziqishini pasaytiradi, chunki shu o'quv fanigagina emas, balki umuman qiziqish nisbatan ham salbiy munosabatda bo'lishga olib keladi. Odatda, ommaviy maktabda uzoq vaqt bo'lgan aqli zaif quvvachida shunday hol yuz beradi.

Ma'lumki, ommaviy maktabda har bir sinf bir xil yoshga ega bo'lgan quvvachilar bilan, ya'ni o'quv materialini zaslantirishda taxminan bir xil imkoniyatga ega bo'lgan bolalar bilan butlangan bo'ladi.

Aqli zaif bolaga ta'lim berishda yosh xususiyatlarini hisobga olish va tushunarlik tamoyilini amalga oshirish ancha boshqacha yuz beradi.

Eng avvalo, aqli zaiflik shakli va darajasiga qarab farq qilinishi tufayli bir sinfning ziddiyati har xil bo'lgan quvvachilar bo'lishi mumkin. Yoshi har xil bo'lgan quvvachilar bilim va malakalarni zaslantirishda taxminan bir xil imkoniyatlarga ega bo'ladi. Demak, yordamchi maktab sinflarini butlashda bolalarning yoshiga aniq rioya qilish amalda mumkin bo'lmaydi.

Sunga, har bir sinfda shunday bolalar bor, ular aqli zaiflik turli sabablardan orqali kelib chiqqan bo'lib, ziddiyatli tipologik xususiyatlarga ega. Yordamchi maktabdagi ta'lim jarayonida shu tipologik xususiyatlarni hisobga olish qituvchi ishida majburiy talablardan biridir.

Keyingi vaqtlarda yordamchi maktablarda aqli zaiflik darajasi ancha og'irroq bo'lgan bolalar uchun alohida maxsus sinflar tashkil qilingan. Bu sinflarda bilim va malakalar hajmi hamda qitish tezligi yordamchi maktabning odatdagi sinflariga qaraganda birmuncha pasaytirilgan, osonlashtirilgan bo'ladi.

Shunday qilib, yordamchi maktab aqli zaif bolalarga ta'lim berishda faqat ularning yoshini emas, balki tipologik xususiyatlarini ham hisobga olishi kerak.

qituvchi quvvachilar materialini tanlaganda uning bolalarga tushunarlik bo'lishiga alohida e'tibor berishi kerak. Bundan berilayotgan material nihoyatda sodda bo'lishi kerak, degan xulosa chiqarilmaydi. Bolalar uchun tushunarlik bo'lgan yangi bilimlarni zaslantirish va malakalarni vujudga keltirish ham ayrim qiyinchiliklar bilan bog'liq bo'ladi.

zslantirishda quvvachilar qiyinchiliklarga duch kelishi zarur. Ta'lim jarayonida qiyinchilik bilan qnashish, uni yengish pedagogik jarayonning asosiy rag'batlantiruvchi omili bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonida oligofrenopedagog shuni e'tiborga olishi muhimki, bolalar zlariga taklif qilingan ba'zi vazifalarni tamomila mustaqil ravishda bajara oladilar, bunda ular psixologik jihatdan rivojlanib borishning shu paytgacha erishilgan darajasiga, amaliy tajriba, malaka va k nikmalarga tayanadilar. Shu bilan birga, biror murakkabroq topshiriqni mustaqil ravishda eplay olmagan bola uni pedagog yordamida (uning q shimcha tushuntirishi, k rsatishi, yordamchi savollar berishi va hokazo y l bilan)

bi'ftini oladi. Bu hol bola imkoniyatining g yoki ikkilamchi darajasi bo'lib, piUologiyada «eng yaqin kamol topish zonasi» deb ataladi. Shu sababli ffilim jarayoni faol kamol topish darajasigagina, ya'ni shu paytgacha tarkib topgan psixik funksiyalargagina. tayanib qOlmay, balki bolaning potensial bnkoniyatlariga, tarkib topayotgan funksiyalariga, ya'ni «eng yaqin kamol topish zonasi»ga ham tayanishi lozim.

Ta'limda uchraydigan qiyinchiliklarni chetlab o'tish emas, balki quvchi imkoni boricha bu qiyinchiliklarni qitjivchi rahbarligida yengib borishi kerak.

Shunday qilib, yordamchi maktab ta'limida tushunarlilik tamoyilini amalgaoshirishda qituvchidan quvchilarning yoshi, tipologikvaividual xususiyatlarini hisobga olish talab qilinadi.

qitishda onglilik va faollik tamoyili

qitishda onglilik va faollik tamoyili didaktikaning juda muhim tamoyili hisoblanadi. Bu tarrioyilning mohiyati quyidagilardan iborat ta'lim quv materialini quvchilarning t liq tushunishlarini ta'minlashi, quvchilarda qishga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalashi kerak, fikrlashda ijod va mustaqillikni hamda zlashtirilgan bilim, malakalarni amaliy faoliyatda faol ishlatish k nikmasini rivojlantirmog'i kerak.

Yordamchi maktab sharoitida bu tamoyilni amalga oshirishda qituvchi bir qator qiyinchiliklarga duch keladi. Aqli zaif quvchilar bilan tegishli tarbiyaviy ish olib borilmasa, ularda qishga nisbatan qiziqish paydo boimaydi. Bu narsa k pincha ommaviy maktab sharoitida qishda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi natijasida boiadi, buning ustiga, qishga nisbatan salbiy munosabat ozmi-k pmi yangi sharoitda ham birmuncha vaqtgacha saqlanishi mumkin.

Aqli zaif bolalarda qishning ijtimoiy ahamiyatini tushunish qiyinlashgan va bu ancha kech hosil boiadi. Bundan mutlaqo aniqki, ta'limda onglilik tamoyilini amalga oshirishda qituvchining birdan-bir vazifasi aqli zaif bolalarda quv ishiga t g'ri munosabatni tarbiyalashdan iborat boiadi.

Aqli zaif bola zi uchun yengilroq boigan taiim olish sharoitida quv materialini tushunishi bilanoq qishda shubhasiz muvaffaqiyatlar paydo boia boshlaydi va bu muvaffaqiyatlar ta'siri ostida undagi qishga b lgan salbiy munosabat tez fursatda y qotiladi.

O'quvchilarning qishga munosabati ularning qishga diqqat-e'tibor berishida, unga qiziqishida, qiyinchiliklarni bartaraf qilish uchun iroda kuchini sarflashga tayyor ekanligida ifodalanadi. Bundan tashqari, qishga ijobiy munosabatda boiish quvchiga rganayotgan materialning ahamiyati qanchalik tushunarli ekanligiga, bu material quvchi qiziqishlarining qishdan tashqari sohasi bilan qanchalikbog'liqligiga, qituvchi materialni

qanchalik aniq va tushunarli qilib bayon etishiga, qitish usullarining qanchalik xilma-xil ekanligiga bog'liq.

Yordamchi maktab quvchilarida qishga mumkin qadar ertaroq qiziqish uyg'otish kerak. Buning uchun quvchilarning quv materialini t liq tushunib zlashtirishlari talab qilinadi. Bu jihatdan yordamchi ! maktab qituvchisi ayrim qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki debil bolalar uchun aqliy yetishmovchilik xarakterlidir. Bu hol ularda mavhum umumlashtirishga, atrof-muhitdagi narsalar bilan voqealar rtasidagi aloqa va bog'liqlikni belgilay olmaslikka, tahlil va tasnif qilishga qobiliyat f y qligida ifodalanadi. ;

Ma'lumki, quv materialining ma'nosiga tushunib esda olib qolish faqat zarur b libgina qolmasdan, shu bilan birga mexanik esda olib qolishdan beqiyos darajada samaraliroqdir. quvchi ulg'ayib borgani sari uning aqliy faoliyatida ma'nosiga tushunib esda olib qolish tobora katta rol ynaydi. Oligofrenopedagogika aqli zaif bolalar bilish faoliyatining rivojlanishini t xtatuvchi rasmiy mashq qildirish asosida qitish g'oyasini keskin rad qildi hamda ta'limning onglilik tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiqligini va mumkinligini isbot etdi.

Shuning uchun aqli zaif bolaning maktabga birinchi kelgan kundan boshlab aqliy rivojlanishini ta'minlash kerak. Bunga erishish uchun yordamchi maktabda har qanday fanni qitish shunday tuzilishi kerakki, quvchilarga ayrim bilim va malakalarni beribgina qolmay, ularning aqliy kamchiliklarini ham t g'rilashi lozim. Bunda bolaning tahlil va tasnif qilish qobiliyatini asta-sekin vujudga keltiruvchi korreksion pedagogik usullar muhim ahamiyatga ega.

quvchi biror umumiy qoidani, kuzatilgan dalillarni va hodisalarni taqqoslash hamda ulardagi xshashlik va farqlarni yuzaga chiqarish tufayli zlashtiradi.

Taqqoslash har qanday tafakkurning asosidir. qish va rganishdagi muvaffaqiyat k p jihatdan aqli zaif quvchilarda taqqoslash, ya'ni xshashlik va farqni k ra bilish malakasining paydo b Iganligiga bog'liqdir.

Psixologlarimiz quvchilarning bilish faolligini oshirish uchun taqqoslashning (qiyoslash va qarama-qarshi q yishning) rolini batafsil aniqlab chiqdilar. Bu usul umumlashtiruvchi tafakkur uchun g'oyat samaralidir. Shu sababli «farqini top» mazmunidagi topshiriqlar darslarda keng q Uanishi lozim.

quvchi bayon qilinayotgan yangi materialni passiv holda idrok qilmasdan, balki faol yondashgan holdagina berilgan bilimni t la, ongli ravishda zlashtirishi mumkin. Masalan, biror arifmetik qonuni— q shishning rin almashtirish qonunini umumlashtirishda quvchi q shishga doir misollar yechib, q shiluvchilarning rmini almashtirishdan yig'mdining zgarmasligini zi topsa, shundagina umumlashtirishni ongli ravishda zlashtirgan b ladi.

Faollik faqat fikrlashjarayoniga (quvchidan tushunchalar va qonunlarni zlashtirish talab qilinganda) ijobiy ta'sir k rsatibgina qolmay, balki esda i qoldirish jarayoniga ham ta'sir etadi, eslab qolish qobiliyatini oshiradi, unumli esda qoldirishga yordam beradi.

Aqli zaif quvchi qish jarayonida faol b lishi uchun, birinchidan, unga qish ishida mustaqillikka keng imkoniyat berish, ikkinchidan, uni unumli usul bilan mustaqil ishlashga rgatish, uchinchidan, unda mustaqillikka intilishni uyg'otish kerak, buning uchun unda tegishli ichki intilishni vujudga keltirish, ya*nl berilgan vazifalarni yechishga mustaqil, ijodiy tarzda harakat qilishini hayotiy muhim vazifaga aylantirish lozim.

Yuqorida aytilganlardan k rjnib turibdiki, ta'limda onglilik va faollik tamoyili aqli zaif boladagi nuqsonlarni tuzatishda yordamchi maktab ta'limining zaruriy sharti hisoblanadi.

Frontal ishga differentsiyalashgan va individual yondashishni birga q shib olib borish tamoyili

Yordamchi maktabda quv materialining tushunariligi quvchilarning individual imkoniyatlari bilan ham belgylanadi. Yordamchi maktab qiruvchisiga ma'lumki, bolaning debilligi (yordamchi maktab bolalar tarkibining asosiy qismi) bola quv imkoniyatlarining k rsatkichi hisoblanmaydi. Bu holda ham u ozmi yokt k pmi orqada qolishi mumkia Bu hol hissiy-irodaviy sohaning turli kamchiliklari, jismoniy yetishmovchiliklar va hokazolar bilan bog'liq b lishi mumkin.

Shunday qilib, yordamchi maktabda bir sinfnng zida bir-biridan keskin farq qiluvchi quvchilar uchraydi. Ulardan ba'zilar quv materialini oson, ba'zilar esa juda qiyinchilik biJan zlashtiradi. qish jarayonida ba'zilar juda faol, ba'zilar passiv b ladi va hokazo. Buning hammasi bir xil tashxisga ega b lgan bolalaming quv materialini tushunishida farqb lishiga sabab b ladi.

qish jarayonida namoyon b ladigan quvchilarning individual-psixofrzik farqlarini hisobga olgandagina qitishda yuqori natijalarga erishish mumkin.

Individual yondashish qitishning barcha bosqichlarida: yangi materialni tishda, mustaqil mashqlarni tashkil etishda, quvchilardan s rashda va uy vazifalarini topshirish muntazam ravishda olib borilgandagina samarali b lishi mumkin.

Ta'limda individual yondashishning ma'nosi shuki, u o'quvchining individual-psixologik xususiyatlariga tayanadi, ana shu xususiyatlarni hisobga olgan holda ish k riladi. Shu nuqtai nazardan sinfdagi oddiy ta'lim qanday r y berishini k rib chiqamiz. Yordamchi maktablarning sinflari, yuqorida aytib tilganidek, tayyorgarlik darajasi bir xil b limgan, zlashtirishi turlicha, qishga munosabati har xil, qiziqishlari xilma-xil boigan

quvchilardan tashkil topadi. qituvchi an'anaviy tashkil etilgan ta'lim sharoitida hammaga bir xilda baravar bilim bera olmaydi. Shuning uchun qituvchi ta'limni rtacha darajaga, rtacha rivojlanishga, rtacha tayyorgarlikka, rtacha zlashtirishga ega b lgan bolaga m ljallangan holda olib borishga majbur b ladi. Bu narsa muqarrar ravishda «kuchli» quvchilar z rivojlanishida sun'iy ravishda ushlab turiladi, qishga qiziqishlari qolmaydi, qish ulardan unchalik k p aqliy kuch sarflashni talab qilmaydi, «kuchsiz» quvchilar esa surunkasiga orqada qolishga muhtalob ladilar, ular ham qishga qiziqmay q yadilar, qish ular imkoniyatlaridan ortiqroq aqliy kuch sarflashni talab qiladi. « rtacha» darajaga kiruvchilar ham har xil b ladilar, ularning qiziqish va mayllari turlicha, idrok, xotira, xayol va tafakkur xususiyatlari xilma-xil b ladi.

Darsni rejalashtirishda qituvchi har bir bolani alohida ylashi, uning rivojlanishning umumiy qonuniyatlaridan chetga chiqish sababini, uning bilim, k nikma va malakalar holatini, quv materialini zlashtirish jarayonida vujudga keladigan qiyinchiliklarni va ularning kelib chiqish sababini bilishi kerak.

Aqli zaif quvchilar rtasida k pincha ruhan ezilgan bolalar uchraydilar. Ular qiyinchilik bilan ishga kirishadilar, vazifani juda sekin bajaradilar, tashabbuskorlik k rsatmaydilar, ayrim hollarda umuman quv jarayonidan chetda qoladilar. Bularga nisbatan eng muhimi—ularni «tormoz» holatidan b shatish, tez-tez savol va vazifalar berib, ularga murojaat qilib turish kerak.

Ayrim quvchilarda faoliyat jarayoni juda sust b lib, ular ishda qiyinchilikka duch keladilar. Shuning uchun bunday bolalarga qiyinroq vazifalarni berib b lmaydi, ularga z vaqtida tegishli yordam berib, t g'ri tushuntirish kerak.

Yordamchi maktab quvchilari rtasida haddan tashqari harakatchan bolalar ham uchraydilar. Agar qituvchi rtaga savol tashlasa, ular shu zahotiyoyoq, ylamay javob beradilar. Bu bolalar bilan olib boriladigan asosiy ish — ulaming shoshmashosharligining oldini olish, ularda ylab javob berish malakasini shakllantirishdan iborat. Bunday quvchilar bilan individual ishlashda juda xotirjamlik, chidamli b lish talab qilinadi.

quvchilarga individual yondashish tamoyili faqat psixofizik rivojlanishdagi kamchiliklarni hisobga olibgina qolmay, balki nuqsонni muvaffaqiyatli ravishda tuzatish uchun ulaming ijobiy sifatlarini ham hisobga oJishni talab qiladi, bu sifatlarga tayanish mumkin va tayanish lozim. Masalan, ayrim quvchilarda bilish imkoniyatlarining darajasi umuman pasaygan b lishiga qaramay, tirishqoqligi, qishni xohlashi, mehnatsevarligi ularning bu kamchiligining rnini bosishi mumkin. Bu, albatta, ularda y q sifatlarning rivojlanishida katta rol ynaydi. Bunday quvchilar bilan ishlashda ularning aria shu kuchli tomonlariga tayanish lozim. Bu ijobiy sifatlardan qituvchining

maqsadga muvofiq ravishda foydalanishi bunday bolalarning qishini ancha yengillashtiradi.

Boshqa quvchilarda, aksincha, zlashtirish xususiyati birmuncha jonliroq, biroq uyushqoqsizligi, intizomsizligi, qishni xohlamasligi tufayli ularni qitish ancha qiyin boiadi.

Bu quvchilar bilan olib boriladigan ishning xarakterli xususiyati — ular psixikasining oqiz tomonlariga passivlik bilan moslashish emas, balki ularni maksimal darajada rivojlantirish uchun Jularning aqliy rivojlanishiga faol ta'sir k rsatish kerak.

Yordamchi maktabda qituvchi ba'zan mutlaqo qishni (aleksiya), yozishni (agrafiya) va hisobni (akalkuliya) bilmaydigan bolalarga duch kelishi mumkin. Bu bolalar boshqa hamma fanlardan zlashtirsalar-da, ammo yozishni yoki qishni, yoki hisoblashni rganib ololmaydilar. Ular, albatta, individual yondashishga muhtoj boiib, alohida tuzilgan reja asosida qitilishlari kerak. Bu quvchilar bilan ishlashda quvchining z kuchiga ishonishi, z imkoniyatlari va qobiliyatiga ishonch bilan qarashi muhim rol ynaydi. Shu sababli, ular bilan ishlashni shunday tashkil etish muhimki, u zining ilgari lab borayotganligini his qilsin. Ularga dastlabki muvaffaqiyatlarning quvonchini his etish imkoni berilishi kerak. qituvchi quvchining (dastlabki paytlarida), garchi oz b lsa ham erishgan muvaffaqiyatlarini ta'kidlashi, uning diqqat-e'tiborini (hali oz b lsa ham) erishgan ayrim yutuqlariga qaratish uchun hai bir imkoniyatdan foydalangani yaxshiroq.

Individual yondashishning asosiy maqsadlaridan biri — har bir bolani uzoq muddatli keng koiamli ishda muvaffaqiyatli qatnashishga tayyorlashdir.

Lekin frontal ish, albatta, quvchilarga alohida-alohida yondashish bilan birga olib borilishi kerak.

Yordamchi maktab dasturi quvchilar tarkibini hisobga olgan holda differentsiatsiyalashgan yondashishni nazarda tutadi, biroq ular qituvchining har bir quvchi bilan alohida ishlash yoiiini belgilab berolmaydi. Yordamchi maktabning ziga xosligi shundan iboratki, darsni rejalashtirishda qituvchiga har bir quvchining xususiyatlarini hisobga olish uchun keng imkoniyat beriladi.

Differentsiatsiyalashgan yondashish quvchilarning umumiy guruhlariga oid xususiyatlariga (ularning bilish faoliyatining xususiyatiga, dastur materialini zlashtirish saviyasiga, mustaqillik darajasiga, ish qobiliyatiga) qarab yuqori, rtacha va past guruhlariga shartli ravishda boiishni, ya'ni sinf ichida differentsiatsiyalashtirishni moijallaydi. qituvchi shu xususiyatlarga asoslangan holda har bir guruh uchun maxsus vazifalar tanlaydi.

quvchilar guruhi uch xil variantdagi topshiriq ustida ishlab, kuchi yetgan darajada bilim, k nikma va malakaga ega boiadilar. Guruhdagi ish barcha sinf bilan bajariladigan keng koiamli ish bilan birgalikda olib boriladi.

Ishni shunday tashkil etganda quvchilarning muntazam sishi, bir guruhdan ikkinchi guruhga — kuchsizroq guruhdan kuchliroq guruhga tishlari uchun yetarlicha sharoit tug'iladi.

Ishning bunday tizimining tarbiyaviy tomoni juda muhim ahamiyatga ega. quv materialini b sh zlashtiruvchi quvchilar z kuchlariga qarab topshiriq olganlari tufayli, yuqori baho olish imkoniyatiga ega b ladilar, bu esa ularning qish faoliyatiga ijobiy ta'sir k rsatib, yanada yaxshi qish hissini uyg'otadi.

Differentsiyalashgan yondashish, bir tomondan, qituvchining maqsadga muvofiq ishlashi uchun zarur b lsa, ikkinchi tomondan, har bir o'quvchining bilish imkoniyatlaridan yetarli ravishda foydalanish va ularni rivojlantirish uchun zarurdir.

Draiylik, tizumlilik va izchilKk tamoyilbri

Didaktikada bu tamoyilning mohiyati quyidagilar bilan aniqlanadi: maktabda quvchilarga beriladigan hamma bilimlar zamonaviy fan rivojiga muvofiq ravishda, muayyan tizimda va izchillikda har bir fan ichida va imkoni boricha ayrim fanlar rtasida zaro bog'lanish saqlangan holda beriladi.

Yordamchi maktabning xususiyati shundan iboratki, quvchilar maktabda ta'lim olish davrida eng oddiy bilimlar hajmiga ega b ladilar. Biroq bilimlarning oddiyligi ularning ilmiy b lishi shart emas, degan ma'noni bildirmaydi. quvchilarda dunyoqarashni t g'ri shakllantirish kerak.

Yordamchi maktab sharoitida tizimlilik va izchillik tamoyilini amalga oshirish katta ahamiyatga ega, chunki aqli zaif bolalar normal kamol topib borayotgan z tengdoshlaridan tevarak-atrofdagi hayotiy hodisa va narsalar ustida kamroq tushuncha va tasawurlar zaxirasiga egalar. Ularda egallangan bilimlarni umumlashtirish va tizimga solish qobiliyati birmuncha yomonroq rivojlangan. Olingan bilimlar uzuq-yuluq zlashtirilishi bilan xarakterlanadi. Ular egallagan bilimlar bilan yangidan egallanayotgan bilimlar rtasidagi bog'lanishni aniqlashda ancha qiynaladilar.

qituvchi oligofren bolaning bilish faoliyatidagi bu xususiyatni hisobga olib, quv materialini tasniflashi va tizimga solishi kerak, quv materialini tanlash va undan foydalanish tartibi qitilayotgan fanning mazmuniga muvofiq bo'lishi lozim.

Yordamchi maktabda ilmiylik, tizimlilik va izchillik tamoyilini amalga oshirishda muayyan shartlarga amal qilish zarur. Bularning birinchisi quvchilarda tasawur va tushunchalarni vujudga keltirish, ularda maktabgacha hosil qilingan noaniq va not g'ri tasawur va tushunchalarni tuzatish hisoblanadi.

Ikkinchi sharti—bilimlarni zlashtirish maktab quvchilarining amaliy faoliyati bilan bog'langan b lishi kerak.

Har qanday ilmiy bilimlar bir tekisda tuzilgan tizimni tashkil qiladi. Shuning uchun ta'limda ilmiylik tamoyili tizimlilik bilan mahkam bog'langan. Yordamchi maktab ham bolalarni qitish jarayonini ayrim fanlardan bilimlar tizimini ularga ma'lum qilish asosida tuzadi. Masalan, matematika yoki ona tili, tabiatshunoslikdan quvchilarga berilayotgan bilimlar har bir fan ichida ma'lum darajada eng oddiy tushunchalar tizimiga mantiqiy bog'langan. Taiim befishda tizimlilik bilimlarni zlashtirishda muayyan izchillikni, ilgari zlashtirilgan material bilan zlashtirilayotgan material rtasidagi bog'lanishni talab qiladi. Pedagogika kursidan maiumki, qituvchi ishida tizimlilik va izchillik quyidagi qoidalar: konkretan abstraktga, oddiydan murakkabga va maiumdan nomaiumga tomon borish bilan aniqlanadi.

Bilimlarni zlashtirish va malakalar hosil qilishda ulardan murakkabroqlarini zlashtirish uchun ularning asosini tashkil etuvchi yanada soddaroq bilimlarni egallash talab qilinadi.

Bilimlarni bir tekisda orttirish va chuqurlashtirish, nuqsonli bolalarning bilish imkoniyatlarini rivojlantirish maqsadida material quv yillariga qat'iy taqsimlanadi. Bunda yangi materialni tushuntirishda quvchilar k rgan, eshitgan, bilganlariga asoslanmoq zarur.

Ikkinchidan, aqli zaif quvchilarda muayyan tushuncha va malakalarni t g'ri tashkil toptirish uchun material va vazifalarni shunday tanlash lozimki, bu tushuncha, malakalarning hamma asosiy elementlarini oldin ishlab chiqish mumkin bo'lsin (masalan, harfiarni yozishdan oldin ularning elementlari rganiladi).

qitishda k rgazmalilik tamoyili

Taiimda k rgazmalilik tamoyilidan t g'ri foydalanish bilim va malakalarni mustahkam va ongli zlashtirish shartlaridan hisoblanadi. Yordamchi maktablarning asosiy vazifalaridan biri borliqni bilishning birinchi pog'onasi bo'lgan bolalar sezgi tajribalarini vujudga keltirishdir.

K rgazmalilik tamoyili yordamchi maktabda qo'lanishi jihatidan juda ham qimmatli va ziga xos tamoyillardan hisoblanadi.

Mantiqiy — abstrakt umumlashtirish haqiqatni hissiy idrok qilishdan boshlanadi. Bolaning hissiy tajribasi uni qitish asosida yotadi. Bola tomonidan haqiqatni bilishning birinchi bosqichi uning hissiy tajribasini t g'ri uyushtirishdan iborat.

Oligofren bola z normal tengdoshidan taiim olishdagi xarakterli qiyinchiliklari bilangina emas, tevarak-atrof, dunyo haqidagi tasawurlari, uni idrok etish xususiyatlari bilan ham farq qiladi.

Oligofren bola maktabda taiim ola boshlagan paytda tevarak-atrofdagi narsa va voqealar haqidagi bilim va tasawurlari nihoyatda kambag'al va

tor doirada b ladi. Maktabning vazifasi bolalarning tushunishlari oson bo'lgan narsa va voqealar bilan bevosita tanishtirish orqali ularning tasawurlar zaxirasini har taraflama kengaytirishdir.

Bunda bolalarni atrof-dagi olam va odamlarning hayoti bilan tanishtirish uchun uyushtirilgan sayohatlar va yordamchi maktabning quyi sinflari uchun nazarda tutilgan fan darslari tizimi katta ahamiyatga ega. Bu darslarda tevarak-atrofdagi narsalar haqida yordamchi maktab quvchilarida t g'ri, umumJashtirilgan tasawurlar vujudga keladi.

Shuni nazarda tutish kerakki, aqli zaif quvchilarda, ayniqsa, kichik yoshdagilar murakkab, aniq narsalarni idrok qilishda uiamni mustaqil ravishda qismlarga ajratish qobiliyatiga ega emaslar. Masalan, qush suratini muhokama qilayotib, quvchilar undan qismlarni (boshi, qanotlari, rangi, tumshug'ining xususiyati va hokazolarni) ajratolmaydi. Shuning uchun qituvchi yordamchi maktab quvchilarining idrok qilishini pedagogik jihatdan t g'ri uyushtirishi, idrok qilinayotgan obyekt-dan qismlarni ajratishda, taqqoslashda, tasvirlashda va hokazoda unga yordam berishi kerak.

Aqli zaif bolalarni qitishda k rgazmalilik tamoyilini amalga oshirishning keyingi bosqichi muayyan tafakkurdan mavhum tafakkurga t g'ri tkazish y lini topish hisoblanadi. Bu masala quvchilarda nutqni stirish masalasi bilan bevosita bog'langan. Yordamchi maktab quvchilarida tafakkurning me'yorida rivojlanishi uchun narsa va hodisalarning k rgazmali tasvirlaridan tashqari, uning ongida hissiy idrok qilingan narsa va hodisalarning mohiyatini zida aks ettiradigan atamalar, s zlar, jumalarning mavjud b lishi zarur. Faqat til kishiga muayyan tafakkurdan mantiqiy mavhum tafakkurga tishga imkon beradi. K p hollarda k rgazmalilik tafakkurning tayanchi vazifasini taydi.

K rgazmalardan foydalanib, maktab, bir tomondan, quvchilarda tevarak-atrofdagi dunyo haqida aniq tasawurlarni vujudga keltirishni ta'minlab borsa, ikkinchi tomondan, maktab bolalarni mavjud dunyoda kuzatilayotgan aloqa va munosabatlarni ifodalash uchun til vositalari (s z, jumlar va hokazolar)dan t g'ri foydalanishga rgatishi kerak.

Bularning hammasi aqli zaif bola nutqi va tafakkurining yaxshi rivojlanishini ta'minlash uchun uni qitishda k rgazmalilik va s z vositalaridan har bir dars, har bir quv mashg'ulotida maqsadga muvofiq ravishda qanday foydalanish kerakligini sinchiklab ylab k rishga yordamchi maktab qituvchisini majbur etadi.

Demak, ta'lim berishda k rgazmalilik quv materialini mustahkam va ongli zlashtirish shartlaridan biri, quvchilarning nutqi va tafakkurini tuzatish zaruriy shart hisoblanadi.

Yordamchi maktab ta'limida k rgazmalilik vositalaridan keng foydalanish bilan bir qatorda, ya'ni ularni ortiqcha q llash foydasiz b libgina qolmay, zararli ekanligini ham esda tutish kerak. Maktab tajribasida

k rgazmali qurollardan not ri foydalanish holatlarini uchratib turamiz. Masalan, hech kerak b limgan holda k rgazmali qurol ishlatiladi, ba'zan esa k rgazmali qurol q yilgan quv maqsadiga t g'ri kelmasdan, salbiy rol ynashi ham mumkin.

Yordamchi maktabda pedagogikada ma'lum b lgan hamma k rgazmali vositalardan foydalaniladi; natural k rgazmalilik, tasviriy k rgazmalilik, s z k rgazmaliligi va ramziy k rgazmalilik.- Bu rinda shuni e'tiborga olish kerakki, k rgazmalilik turli shakllarda ifodalanishi mumkin: natural k rgazmalilik quvchilarning narsa va hodisalarni bevosita idrok qilishini nazarda tutadi, sinfda tkaziladigan tajribalar, sayohatlar ham shunga kiradi. Tasviriy k rgazmalilik tasviriy vositalar — rasmlar, mulyajlar, diapozitivlar, kinokartinalar yordamida amalga oshiriladi. Tasviriy vositalarning mazmuniga qarab k rgazmalilik haqiqiy, tasviriy va ramziy k rgazmalilikka (rasmlar, chizmalar, jadvallar, diagrarnmalar) b linadi. S z k rgazmaliligi deganda, qituvchining quvchilarda muayyan tasawurlarni uyg'otadigan yorqin, 'obrazli, jonli nutqi tushuniladi.

Modomiki yordamchi maktabda qitish davrida quvchilarning nutqi va tafakkuri aniq — obrazlidan, mavhum — mantiqiyga qarab rivojlanar ekan, turli k rgazmali vositalarni q llash ham shunchalik zgarib boradi. Quyi sinflarda narsalar, hodisalar haqidagi tasawurlarni vujudga keltirish uchun natural va tasviriy k rgazmalilikdan keng foydalanilsa, yuqori sinflarda tasviriy va ramziy k rgazmalilikdan foydalaniladi, chunki bola rivojlanishining dastlabki bosqichlarida mavhum materialni faqat aniq, k rsatmali material orqali zlashtirishga qobiliyatli b ladi.

Yordamchi maktabda ta'lim berishda k rgazmalilikni quvchilarning amaliy faoliyatlari bilan bog'lash juda muhim. Shuning uchun k pincha fan darslarida bolalar rganilgan narsalarni yasaydilar yoki rasmini solish bilan tasvirlaydilar, yoki ularning mehnati maktab yer maydonida hamda sinfda tashkil qilinadi.

Shunday qilib, k rgazmalilik tamoyili qitishni faollashtirishga ham muhim ta'sir k rsatadi. K rgazmalilik tamoyiliga Beruniy fikri bilan yakun yasasak: «K rgan narsalarni tasavvur qilishga odatlangach, sekin-asta fikrlashga tish osonlashadi».

Savol va topshiriqlar

1. Ta'lim tamoyillariga ta'rif bering.
2. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining q llanilish xususiyatlari nimalardan iborat?
3. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining bog'iiqligi qanday amalga oshiriladi?
4. K rgazmalilik tamoyilining tuzatish ahamiyati nimadan iborat?

3.3. Yordamchi maktablarda ta'lim mazmuni

Yordamchi maktabdagi ta'lim mazmuni deganda maktablarda beriladigan bilim, k nikma, malakalar yig'indisi tushuniladi, quvchilarning psixologik va jismoniy rivojlanishini ta'minlaydi, ularni mehnatga, hayotga tayyorlaydi.

Ta'limning mazmuni «Nimani qitish kerak?» degan savolga javob beradi hamda ta'lim va tarbiyaning maqsadi bilan uzviy bog'liq b lib, quv rejalarida, dasturlarida va darsliklarida ochib beriladi. Ta'limning mazmuni hozirgi darajaga yetguncha ziga xos taraqqiyot davrlarini bosib tgan.

AAvloniy, T.N.Qori-Niyoziy bu borada zlarining qimmatli fikrlarini bildirib, shaxsni atrof-muhit dalillariz rivojlantirish mumkin emas, chunki tafakkur dalillar orqali rivojlanib boradi, deb aytganlar.

Sekin-asta maxsus ta'limga ham qattiq talablar q yila boshlandi. Yordamchi maktab quv fanlariga uy tutish, hayot kechirish, rasm, jismoniy mashqlar kiritila boshlandi.

Yordamchi maktab ta'limi aqli zaif bolalar bilish faoliyatlarini tuzatish bilan uzviy bog'liqdir. Shundagina nuqsonli bola shaxsi t g'ri shakllanib boradi. z vaqtida E.V.Gere va N.V.Chexov: «T g'ri tashkil etilgan ta'lim orqali ular mustaqil hayotga tayyorlanadilar, ijtimoiy xayriya tashkilotlariga murojaat qilmay zlarini boqa oladiJar»,— degan edilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishga oid qator psixologik-pedagogik izlanishlar amalga oshirila boshlandi. S zli va k rgazmali ta'limga oid rus defektolog olimlari — L.V.Zankov, X.S.Zamskiy, ayrim quv fanlar uslublariga oid M.F.Gnezdilov, V.G. Petrova, V.V.Voronkova, M.N.Perova ishlarini k rsatish mumkin. Yordamchi maktab quvchilarining ijtimoiy hayotga moslashishi faqafgina umumta'lim bilimlari bilan chegaralanib qolmasdan, balki ularda jamoatchilik ta'siri orqasida shaxsiy sifatlarining ham shakllanib borishi qator izlanishlarda ochib berildi. Ilmiy izlanishlarning natijalari yordamchi maktab hayotiga tatbiq etildi. Aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasida nuqsonni tuzatishga b lgan y nalganlik quv dasturlarida ham z aksini topishi kerak. Shu nuqtai nazardan yordamchi maktab quv rejalarini k rib chiqish maqsadga muvofiq.

Maxsus ta'lim davlat komponentlari (o'quv reja)

Aqli zaif quvchilar umumiy ta'limi va boshlang'ich kasb ta'limi quv pejasi ta'lim talablarining tarkibiy qismi b lib, u ta'lim sohalarini me'yorlashga hamda maxsus maktabning moliyaviy ta'minotini belgilashga asos boiadigan davlat hujjatidir.

Bu quv rejada quv predmetlari b yicha beriladigan ta'lim mazmunini quvchiga yetkazish uchun ajratilgan quv soatlarining minimal hajmdagi miqdori aniqlanadi.

Davlat talablari quv fanlarini qitishning ikkita komponentini belgilaydi.

Davlat komponentiga I—IV sinflar uchun 10 ta, I—IX sinflar uchun 10 ta quv predmeti kiradi.

Maktab komponentiga esa o'quvchilarning qiziqish va ehtiyojlari uchun boshlang'ich sinflarda 1 soatdan, 9-sinfda esa 3 soat ajratiladi.

Quyida aqli zaif bolalar maxsus makteblari uchun tuzilgan quv rejasi tafsilotini beramiz:

— Umumiy rta ta'limning davlat ta'lim standartlari asosida maxsus maktab-internat (maktab)larning ziga xos korreksion (tuzatish) ta'lim xususiyatlari hisobga olingan holda ishlab chiqilgan.

— Aqli zaif bolalar uchun m ljallangan maxsus ta'lim 9 yil muddatda quvchilarga boshlang'ich ma'lumot, tayanch bosqichning ayrim fanlari b yicha elementar bilimlar beradi va kasb-hunarga tayyorlaydi. Barcha quv fanlar Respublika ta'lim markazi tomonidan tasdiqlangan hamda aqli zaif quvchilar maktablari uchun m ljallangan dastur va metodik tavsiyalarga k ra tashkil etiladi.

— Maktab kengashi qarori asosida davlat komponentidagi fanlarga ajratilgan soatlarni quv dasturini bajarish sharti bilan 15 foizdan oshmagan holda qisqartirilib, ayrim fanlarni chuqurlashtirib qitish uchun mustaqil (variativ) quv rejalarini tuzish huquqi berildi. Bu rejani Qoraqalpog'iston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, viloyatlar xalq ta'limi boshqarmalari va Toshkent shahar xalq ta'limi boshqarmasi tasdiqlaydi. Lekin har bir sinf uchun m ljallangan jami haftalik soatlar hajmi mazkur quv rejada k rsatilgan miqdordan oshmasligi lozim.

— Maktab ixtiyoriga berilgan soatlar quvchilarning asosan ma'naviy, badiiy-estetik, musiqiy, axloqiy-huquqiy fazilatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Shu bilan birga, maktab komponentiga ajratilgan soatlar fakultativ va quvchilarning qiziqishiga k ra ijobiy qobiliyatini stiruvchi yakka, guruh mashg'ulotlarini tashkil qilishga ajratiladi.

— «Konstitutsiya alifbosi» I—IV sinflarda qitilmaydi, V—IX sinflarda maktab komponenti hisobidan 17 soat va I—IX sinflarda «Y 1 harakati qoidalari»ni rganish uchun har bir sinfga maktab komponenti hisobidan 17 soat ajratiladi.

Korreksion soatlar maxsus maktablarning y nalishidan kelib chiqib, nogiron bolalar nuqsonlarini tuzatishga (korreksiyalashga) qaratiladi. Ular yakka, guruhli va yalpi (frontal) tarzda olib boriladi.

— «Ijtimoiy-maishiy y nalish» quv fani dars jadvalida boiib, mashg'ulotlar yalpi (frontal) tarzda olib boriladi.

— «Logopediya» mashg'ulotlariga quvchilar darsdan tashqari vaqtda jalb etiladi. Mazkur mashg'ulotlar alohida jadvalda qayd etiladi va maktab rahbariyati tomonidan tasdiqlanadi.

— «Davolash gimnastikasi» darsdan tashqari vaqtda tibbiyot xodimi k rsatmasiga k ra tashkil etiladi. Bu mashg'ulotni tabiiy ma'lumolga ega b lgan mutaxassis yoki jismoniy tarbiya qituvchisi olib boradi.

— «Ritmika» mashg'ulotlarini butun sinf biian musiqa qituvchisi rahbarligida olib borish tavsiya etiladi.

— Barcha turdagi ta'lim muassasalarida tayanch quv rejasi yakuniy yuklama b yicha davlat tomonidan t liq moliyalashtiriladi. Fakultativ, yakka, guruh mashg'ulotlari guruhdagi quvchilar soniga bog'liq b lman holda moliyalashtiriladi.

Aqli zaif quvchilarga m ljalangan o'quv reja

1	quv fanlari	Sinflar			
		1	2	3	4
	Davlat ixtiyoridagi soatlar	20	22	22	26
1	zbek tili (rus)		2	2	2
2	Ona tili	4	4	4	4
3	qish	4	4	4	4
4	Nutq stirish	1	1	1	1
5	Matematika	4	4	4	4
6	Odobnoma	1	1	1	1
7	Musiqa madaniyati	1	1	1	1
8	Tasviriy san'at	1	1	1	1
9	Mehnat	2	2	2	6
10	Jismoniy tarbiya	2	2	2	2
	Maktab ixtiyoridagi soatlar	1	1	1	2
	Umumiy soatlar	21	23	23	28
Korreksion soatlar					
1	Logopediya mashg'ulotlari	4	4	4	4
	Davolash gimnastikasi	1	1	1	1
2	Ritmika	1	1	1	1

Yordamchi maktab darsliklari

Darslik yordamchi maktab dasturida belgilangan har bir fan b yicha beriladigan bilimlar yig'indisi bayon etilgan asosiy q llanmadir. Darslik mazmuni dastur talablariga mos kelishi lozim. Unda nazariya bilan amaliyot uzviy bog'liq holda berilishi kerak. Aqli zaif bolalarning bilish xususiyatlarini inobatga olgan holda darsliklar sodda, ixcham, chiroyli b lishi, I—III sinf darsliklarida harflar katta shrift, IV—V sinharda rtacha kattalikdagi, 7—9 sinflarda esa oddiy shriftlarda, rangli rasmlar bilan berilishi lozim. Yordamchi maktab darsligidagi matnlar qisqa, ammo mazmunli b lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Yordamchi maktab maxsus ta'limotida oligofrenopedagog yetakchi rol ynaydi. U quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etadi va t g'ri y naltiradi. Yana shu narsa ham ayonki, q yilgan vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun quv jarayoni didaktik materiallar bilan ta'minlanishi kerak. Didaktik materiallar orasida albatta darslik yetakchi rin tutadi.

Darslikda davlat dasturini predmetlardan berilishi lozim b lgan bilimning hajmi sistemasi asosiy narsalarni ajratib beradi, shuningdek, yakka tushunchalami shakllantirish y llari va uslublarini ham ma'lum darajada k rsatadi.

Yordamchi maktablarda ishlovchi oligofrenopedagogning vazifasi aqli zaif quvchilarni qiganlarini mustaqil bilib olishga, asosiy va ikkinchi darajali narsalami ajrata bilishga, mustaqil xulosalar chiqarishga rगतishdan iborat.

Darslik bilan ishlashni birinchi sinf quvchilarini darslik bilan tanishtirishdan boshlash kerak. Darslik tuzilishi haqida s zlab berish kerak: darslikning paragraflarga b linganliginij har bir paragraf oxirida savol va topshiriqlar borligi, darslik oxirida istilohlar va tushunchalaming qisqacha lug'ati borligini k rsatish kerak.

Darslik bilan ishlashning ba'zi bir usublari haqida qisqacha t xtalib tamiz.

Tushuntirib qishni yordamchi maktab boshlang'ich sinflari oligofrenopedagoglari ancha keng q llashadi. Bu uslubning mazmuni shuki, bunda tanlab olingan matn qismlarga b linadi va quvchilar bu qismlarni galma-galdan qishadi, tushunmaydigan s zlarni tushuntirishadi, s ngra qiganlarini gapirib beradilar. Yordamchi maktab quvchilari matnda uchragan hamma predmetlarning nomlarini aytib berishga harakat qiladilar.

Oligofrenopedagog kelgusi materiallarni rganish vaqtida har bir darsda yordamchi maktab quvchilarida darslik bilan mustaqil ishlash malakasini tarbiyalab boradi. Masalan, yuqori sinflarda darslik bilan ishlashning bu turidan bir necha tavsiya beramiz. Oligofrenopedagog doskaga savollarni yozib q yadi, quvchilar esa darslikning tegishli paragrafidan bu savollarga javob topadilar.

quvchilar darslik biJan ishlashning bu k rinishlarini (xilini) egallab olganlaridan keyin, darslardan birida paragrafni mustaqil qib, uni s zlab berish rejasini tuzishlari mumkin. Va nihoyat, eng qiyin topshiriq yordamchi maktab quvchiiariga adabiyot tanlashdir (jurnaliardan, gazeta materiaJJaridan, badiiy adabiyotlardan va h.k.).

Yordamchi maktab quvchilarini darslikdagi k rgazmali materiallar bilan ishJashga rgatish mushkulroq. quvchilarga har birkitobning muallifi, ayniqsa, darslikning muallifi, kitobdagi hamma k rgazma material muayyan mazmunga ega b lishga, har bir k rgazma rganilayotgan materialni yaxshiroq zlashtirishga yordam beradigan b lishga harakat qilinishini aytishi kerak. Ayni shundan kelib chiqib, oligofrenopedagog yangi materialni tushuntirayotganida va mustahkamlayotganda darslikdagi tegisJili k rgazma materialdan (rasmdan, jadvaldan) foydalanishi zarur.

XuJosada yordamchi maktab quvchilarining q shimcha adabiyot qishlari haqida ikki og'iz s z. Oligofrenopedagog yordamchi maktab quvchilarini ilmiy-ommabop adabiyotlar qishga rgatishi kerak, chunki ommabop adabiyotni qimasdan turib, faqat darslikni qish bilan predmetni, ayniqsa, sevish mumkin emas. Yordamchi maktab quvchiJarini qishga jalb qilish uchun ular z qituvchilarini hamma ldtoblar, jurnal va gazeta yangiJiklari bilan doim tanish ekanligini bilishlari kerak. Bunday qituvchi har bir darsda jumul va gazetada bosilgan yangi qiziqarli maqolani qisqacha gapirib beradi.

Agar yordamchi maktab qituvchisi z kutubxonasida mayjud b lgan adabiyotni hisobga olgan b lsa va quvchilarning sinfdan tashqari qishlariga rahbarlik qiJsa yanada yaxshi natijalarga erishish mumkin.

Savol va topshiriqlar

1. Yondamchi maktabda quv rejalarining ziga xosligi nimadan iborat?
2. Yoidamchi maktab dasturining ommaviy maktab dasturidan farqli tomonlari nimalarda namoyon bo'ladi?
3. Darsliklar qanday tuzilishga ega?
4. Reja va dasturlarning takomillashish tarixi haqida gapirib bering.

3.4. Yordamchi maktablarda qitish uslubining q llanish xususiyatlari

qitish uslubi tushunchasi didaktika va uslubiyotning asosiy tushunchalaridan biri. Pedagogikada qitish deganda qituvchi va quvchilarning birgalikdagi faoliyatlarini, ish usullarini tushunish qabul qiJingan. Bu faoliyat yordamida qituvchi bilim beradi, quvchilar esa bilim, k nikmalarni zlashtiradilar hamda ularning qobiliyatlarini rivojlantiruvchi, dunyoqarashini shakllantiruvchi malakalar vujudga keladi.

Ta'lim uslublari ommaviy maktab uchun ham, yordamchi maktab uchun ham umumiy hisoblanadi. Biroq q llanilishi jihatidan bir-biriga aynan xshash b lmaydi. Aqli zaif quvchilaming butun ta'lim jarayoni ziga xos b lganligi sababli, ta'lim uslublari ham ziga xos mazmunga ega b ladi. Umumiy, uni-versal ta'lim uslubi b lmaydi (6-rasm).

Darsda qituvchi turli ta'lim uslublaridan foydalanadi. qitish uslublarini tanlash bir qator omillar: yordamchi maktabning hozirgi bosqichdagi taraqqiyoti, quv fani, rganiladigan m|aterialning mazmuni, quvchilarning yoshi va ularning rivojlanish xususiyatlari hamda ularning quv materialini egallashga tayyorgarlik darajasiga bog'liq b ladi.

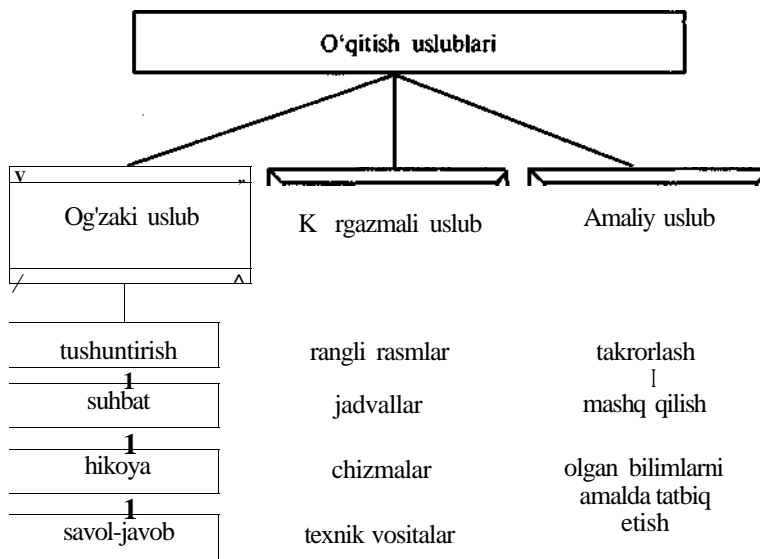
Uslub tanlash va uni q llash xususiyati faqat darsdagi quv materialining maqsadiga emas, balki mazmuniga qarab ham aniqlanadi. Shu sababli og'zaki uslublar k proq gumanitar fan darslarida, amaliy uslublar esa mehnat, rasm, chizmachilik darslarida q llaniladi.

qitish uslublarini tanlashga yordamchi maktab ta'limining nuqsonni tuzatish tomon y nalganligi, quvchilarni muayyan kasb-hunar egallashga tayyorlash hamda sotsial moslanish vazifasini yechish ta'sir k rsatadi.

qitish uslublari turli usullardan tashkil topadi. Masalan, kitob bilan ishlash — biron reja tuzish, asosiy savollarni esga tushirish, matnni bayon etish, reja va savollarni doskaga yozish uslubiyot usullaridir.

Barcha qitish uslublarini (2-chizma) bilim manbalariga k ra uchtaguruhga b lish mumkin:

2-chizma

6-rasm. 103-maxsus yordamchi maktab-internatda 6-sinfda ona tili darsi (defektolog Matluba Muqimova).

1. O zaki uslublar (tushuntirish, suhbat, hikoya).
  2. K rsatmali uslublar: har xil k rgazmali qurollarni namoyish qilish, ta'limda texnika vositalaridan foydalanish, ekskursiya, mustaqil kuzatish.
  3. Amaliy uslublar kitob bilan ishlash, yozma va o zaki mashqlar, laboratoriya va amaliy ishlar, mustaqil ishlarning ba'zi turlari.
- Har bir uslub bir necha kichik uslublardan iborat.

Og'zaki uslublar !

O zaki uslublar qisqa muddat ichida hajmi b yicha eng k p axborot berish, quvchilar oldiga muammolar q yish, ularni hal qilish y llarini k rsatish imkonini beradi. Bu uslublar quvchilarning mavhum tafakkurlarining rivojlanishiga sharoit yaratadi.

Bilimlarni tushuntirish uslubining mohiyati shundan' iboratki, bunda qituvchi materialni bayon qiladi, quvchilar esa uni tayyor holda qabul qilib oladi. Materialning bayoni aniq, tushunarli, qisqa boiishi kerak.

Materialni o zaki bayon etishga tushuntirish, qituvchining hikoyasi kiradi. Yordamchi maktablarda ma'ruza q Hanilmaydi. Aqli zaif bolalarning psixofizik nuqsonlari sababli hikoya qilish 1—4 sinflarda 10 daqiqa, 5—8-sinflarda esa 20 daqiqadan oshmasligi kerak. Tushuntirish bu yangi materialni mantiqiy izchillikda bayon etishdir. Bu usul quvchilarni nazariy bilimlar (qoida, atama, ta'rif) bilan tanishtirishda qo'laniladi.

Tushuntirishda qituvchi yangi materialni oldin tilgan material bilan bogiyadi, uni bilimlar tizimiga kiritib, quvchilarda bor bilimlar bilan yana egallanuvchi bilimlarning zaro bogiiqligini aniqlaydi. Bu zaro bogiiqlikni aniqlashda qituvchi quvchilarning tgan tajribasiga tayanib, ularda bor bilimlarni eslashga jalb qiladi.

Quyida sinflarda qituvchi tushuntirishda k rgazmali materiallar, q llanmalar, tarqatma-didaktik materiallar, jadvallar, chizmalar va hokazolardan keng foydalanadi.

Yordamchi maktabda yangi materialni tushuntirish, ayniqsa, quyida sinflarda uzoq ch zilmasligi kerak. Yangi materialni katta b Imagan qismlarga boiish kerak. Bitta darsda uncha katta boimagan material bayon qilinadi. qituvchi tushuntirishni ahyon-ahyonda t xtatib, quvchilarga savollar berishi mumkin: «Sizlar qanday ylaysiz, endi nima qilish kerak?» Bunday savollar quvchilarning bayon qilinayotgan materialni tushunishi, kuzatishga ulgurishlari yoki ularning diqqatlari barqarorligini aniqlash maqsadida berib turiladi. Bunday savollar quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ularning diqqatini y naltirishga imkon beradi. K pincha qituvchining tushuntirishi didaktik materiallar, amaliy ishlar bilan birga q shib olib boriladi.

qituvchining hikoyasi bu voqea, hodisalarni, qahramonlarga tavsifnoma berishni ochiq, his-hayajon bilan ifodalashdir. U vaqt jihatida qisqa bo'lishiga qaramay, har doim faqat quvchilarning fikriga emas' balki his-tuyg'ulariga ham ta'sir etadi. Shuni muhimki, hikoya o'quvchilarni qiziqtiradigan b lishi, ularda darsda eshitganlariga nisbatan k proq bilishgi* xohish uyg'otishi kerak. Modomiki o'qituvchining s zi asosiy bilim manbai; hisoblanar ekan, qituvchi s ziga jiddiy talablar q yiladi. Bular quyidagilardan iborat:

1. qituvchining so'zi fonetik tomondan to'g'ri va ravshan b lishi kerak. \
2. Har bir yordamchi maktab qituvchisi zining s zida b lgan kamchiliklar ustida ishlashi kerak. qituvchining jonli, ravon s zi quvchilarning darsga b lgan ishtiyoqini oshiradi.

qituvchi s zining tez va sekinligi quvchilarning dars materialini egallash qobiliyatlariga bog'liq b ladi. Agar qituvchi materialni tez bayon etsa, quvchilar qituvchining s zlarini qabul qilishga ulgurolmay qoladilar. Natijada ularning diqqati haddan tashqari kuchayib, tez pasayadi va tarqaladi. Shundan s ng quvchi qituvchining gapini eshitgisi kelmaydi, zini ishdan chetga oladi. Biroq yordamchi maktabda nutqning juda sekinligi ham yaxshi natija bermaydi. Chunki bola jumlaning oxirini eshitguncha uning boshlanishini esdan chiqaradi.

Suhbat uslubi — bu qituvchining savol-javob uslubidirki, bunda qituvchi quvchilarning bilimlarni qanday zlashtirganliklarini aniqlaydi va amaliy tajribalariga tayangan holda, maxsus tanlangan savollar tizimi, ularga beriladigan javoblar y li bilan quvchilarni q yilgan ta'lim-tarbiyaviy va tuzatish masalalarini hal qilishga olib keladi. Suhbat yordamchi maktabda keng tarqalgan qitish uslublaridan biri hisoblanadi. Yangi materialni tushuntirishdagi suhbat, odatda, qituvchining hikoyasi bilan birga q shib olib boriladi. Bu holda qituvchining savollari qonunlarni, qoidalar va voqealar rtasidagi bog'lanishlarni tushunishga yordam beradi.

Suhbat buyumlarni namoyish qilish, quvchilarning amaliy faoliyati va mustaqil ishlari bilan q shib olib boriladi. Suhbatni tkazishga tayyorlanishda qituvchi mavzuni va maqsadni aniqlab va uni tkazishi uchun k rgazmali materiallarni tanlab, savollarni puxta ylab chiqadi.

qituvchining savollariga quyidagi talablar q yiladi:

1. Savol bir quvchiga emas, balki butun sinfga qaratilishi kerak. Qoidani bajarish yordamchi maktabda katta ahamiyatga ega. Chunki sinfd tirtgan har bir quvchi qituvchi tomonidan berilgan savolga javob berish uchun doskaga chaqirilib qolishi mumkinligini bilgan taqdirdagina ishga kirishadi. Shuning uchun bitta quvchiga berilgan savol qolgan quvchilarni bu vazifadan ozod etadi.

2. Har bir savol to'g'ri q yilishi va quvchilarga tushunarli b lishi kerak. K p s zli savollar berilmasligi kerak. Bundan tashqari, bir qancha savollarni birdaniga, birinchi savoiga javob olmasdan turib berish mumkin emas.

3. Savollar mazmuniga qarab bir-biridan farq qilishi kerakki, ommaviy maktablarga qaraganda yordamchi maktablarda savollar ko'proq beriladi. Savollar juda qisqa va aniq b lishi lozim.

4. Savollarning shakli va uning oson yoki qiyinligi quvchilarning yoshiga qarab belgilanishi kerak. Berilgan savollarning ichida javobi b lishi kerak emas, aksincha, berilayotgan savollar quvchilarni fikrlashga undashi zarur.

5. Berilayotgan savol oldingi savolga bog'liq h lishi kerak.

6. Nutqida kamchiligi b lgan quvchilarga shunday savollar berilishi kerakki, ular javobini k rsatishlari yoki yozib berishlari, yo b lmasa og'zaki bir s z bilan javob qaytarishlari mumkin b lsin.

7. qituvchi savollarni faqat og'zaki berishi shart emas, balki yozma tarzda berishi ham mumkin. Bu quvchilarning faqat og'zaki nutqini emas, balki yozma nutqini stirishga ham yordam beradi. Masalan, qituvchi:

a) og'zaki s rab, og'zaki javob talab qilishi mumkin;

b) savollarni sinf doskasiga yozib q yib, quvchilardan og'zaki yoki yozma javob berishlarini talab qilishi mumkin;

d) quvchilarga alohida yozilgan savollarni tarqatib, ulardan ylab, shu savollarga javob berishlarini s rashi mumkin.

quvchining javobiga quyidagi talablarni q yish mumkin:

1. quvchilar savolni tushunib yetishlari kerak.

2. Mantiqiy ylab, jumla tuza bilishlari kerak.

Yordamchi maktabda qituvchi savolni t g'ri q ygani bilan har doim ham quvchilardan t g'ri javob ololmaydi. qituvchi har mahal quvchilarning javobini diqqat bilan tinglashi kerak. Ular tomonidan qilingan xatolarni z vaqtida t g'rilab borishi lozim. T g'rilangan xatolarni quvchilar tomonidan takrorlashni talab qilish zarur.

Aqli zaif bolalar k pincha qisqa yoki bir s zli «y q» yoki «ha» degan javob bilan chegaralanadilar. Yordamchi maktab qituvchilari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri quvchilardan t liq javob talab qilishdir.

Suhbat jarayonidagina quvchini savollar berishga rgatish imkoniyati yaratiladi. Dastlab bu juda qiyin b ladi. Keyinchalik bolalar sekin-asta bunga rganib boradilar.

Shunday qilib, yordamchi maktabda suhbat usuli ta'lim jarayonida qituvchi oldida turgan umumta'lim va tuzatish borasidagi tarbiyaviy vazifalarni bajarishga yordam beradi.

qituvchining bilimlarni tushuntirishi hikoya shaklida amalga oshirilishi mumkin. qitish jarayonining hamma bosqichlarida darslik va kitob bilan ishlanadi, ammo bu ish quvchilardan ma'lum malaka va qituvchining yordamini talab qiladi. Yordamchi maktab amaliyotida kitob va darsliklar bilan ishlashning quyidagi usullaridan foydalaniladi: ovoz chiqarib qish, ichida qish, qituvchining matnni qib berishi.

qishning birinchi yillarida ovoz chiqarib qishga katta ahamiyat beriladi. T g'ri, ifodali va bir y la qish k p jihatdan qituvchining qishga qanday e'tibor berishiga bog'liq b ladi. I va II sinflarda quvchilarning t g'ri qishiga katta ahamiyat beriladi. Chunki quvchilar tovushlami b g'in va s zlariga bog'lashda juda qiynaladilar.

Yuqori sinflarda k proq ichida qishdan foydalaniladi, buning yordamida bolalar kitob bilan mustaqil ishlashga r gatiladi. Matnning qituvchi tomonidan qilishi yordamchi maktabda namunali qish sifatida, qiJganni s zlab berish yoki matn mazmuni ustida suhbat tkazish uchun, quvchilarning mantiqiy tafakkurlarini, nutqini, diqqatini, fonematik eshitishini, tahlil va tasnif qilish jarayonlarini t g'rilash uchun q llaniladi.

Bu usulning katta tuzatish-tarbiyaviy ahamiyati borligini hisobga olib, undan hamma quv yillarida keng foydalanish mumkin.

Yordamchi maktab quvchilarini kitob bilan ishlashga r gatishda awal ularda ongli qish malakasini hosil qilish katta ahamiyatga ega. Shuning uchun darslikda gap borayotgan narsalar va voqealar bilan quvchilarning bevosita yoki «k rgazmali vositalar» yordamida tanishuvini maksimal ta'minlashga erishish kerak. Bolalar nima qiyotganliklarini tushunishlari va tasavur etishlari lozim.

Darslik materialini ongli zlashtirish uchun quvchilar matndagi hamma s zlarni tushunishlari zarur. Shuning uchun daislik bilan ishlash qituvchidan maxsus atamalar, qiyin s zlar ustida lug'at bilan ish olib borishni talab qiladi.

Darslik bilan ishlashda quvchilarning diqqatini matnda joylashtirilgan jadval, karta, rasmlarga qaratish kerak. Matnni qitishdan oldin quvchilar bilan birgalikda rasmlarni batafsil tushunib yetmoq maqsadga muvofiqdir.

K rsatraaU uslublar

qitishning k rsatmali uslublari quvchilarga kuzatishlar asosida bilim olish imkonini beradi. Kuzatish hissiy tafakkurning faol shaklidir, bundan boshlang'ich sinflarda keng foydalaniladi. Atrof-borliqdagi narsa va hodisalar, ularning turli-tuman modellari (har xil tipdagi k rsatma q llanmalar) kuzatish obyektlari hisoblanadi. qitishning k rsatmali uslublarini qitishning og'zaki uslublaridan ajratib b lmaydi. K rsatma q llanmalarni namoyish qilish har doim qituvchining tushuntirishlari bilan birgalikda olib boriladi.

Yordamchi maktabda ta'lim berishda k rgazmalilik quv materialini mustahkam va ongli o'zlashtirish shartlaridan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, k rgazmalilik quvchilarning nutqi va tafakkuridagi nuqsonlarni tuzatishda zaruriy shart hisoblanadi.

K rgazmalardan foydalanib, maktab bir tomondan quvchilarda zlarini qurshab turgan dunyo haqida aniq tasavuriarni vujudga keltirishni

ta'minlab borsa, ikkinchi tomondan, **bolalarni real dunyoda kuzatilayotgan aloqa va munosabatlarni ifodalash uchun til vositalaridan (so'z, jumladan) tiri foydalanishga rnatadi.**

Yordamchi maktabda pedagogikada **ma'lum b lgan hamma k rgazmali vositalar: natural k rgazmalilik, tasviriy k rgazmalilik (rasmlar, mulyajlar, diapozitivlar, kinokartinalar), s z k rgazmaliligi va ramzli k rgazmalilik (suratlar, chizmalar, jadvallar, diagrammalar)dan keng foydalaniladi.**

Quyida sinflarda narsalar, hodisalar **ustida tasanjvurlami vujudga keWrish uchun natural va tasviriy k rgazmalilikdan keng foydalanilsa, yuqori sinflarda tasviriy va ramziy k rgazmalardan foydalaniladi, chunki bola rivojlanishining dastlabki bosqichlarida mavhum materialni faqat aniq, k rsatmali material orqali zlashtirishga qobiliyath' b ladi.**

Yordamchi maktablarda ta'lim berishda **k rgazmalilikni quvchilarning amaliy faoliyatlari bilan bog'lash juda muhim. Shuning uchun k pgina fan darslarida bolalar rganilgan narsalarni yasaydilar yoki rasmini solish bilan tasvirleydilar, ularning mehnati maktab hovlisida hamda sinfda tashkil qilinadi.**

quv kinosi va diafilmlarni k rsatish **ham ta'limning k rgazmalilik usuliga kiradi. Kinofilmi k rsatishdan oldin quvchilarga qator savollar berish kerak. Bolalar filmni k rish jarayonida ularga javob topishlari zarur.**

Sayohat ham k rgazmali usulga kiritiladi. **Uning afzalligi shundaki, bolalar sayohatda narsalarni tabiiy vaziyatda rganadilar. Sayohat qituvchi tomonidan yaxshi ylanib, yaxshi tayyorlanilsa va uyushtirilsagina samarali b ladi. qituvchi sayohatning maqsadini, uning quv materialini rganishdagi ahamiyatini, shuningdek, uning tarbiyaviy ahamiyatini aniq tasavur etishi kerak. Sayohatni tkazishdan oldin suhbat tkazib, bolalardan kuzatiladigan obyektidan ularga nima ma'lum ekanligini aniqlash maqsadga muvofiqdir. Diqqatni nimaga qaratish, nimani kuzatishlari kerakligi ustida bolalarga k rsatmaberish kerak, ularning oldiga savollar q yish lozim, ularga javobni bolalar sayohat vaqtidagi kuzatishlar jarayonida topishlari kerak.**

Sayohatdan olingan taassurotlarni, kuzatish **natijalarini umumlashtirish juda muhimdir.**

Yangi bilim berishda qituvchi didaktik material, **harf va sonlarning yozilishi quvchilar tomonidan kuzatilishini keng q llaydi. Ayrim hollarda matematika darslarida kuzatishning zi yetakchi usul b lib xizmat qiladi. qituvchi kuzatish usulidan foydalanib, quvchilarning bilish faoliyatini shunday tashkil etadiki, ular mustaqil ravishda zlari uchun oson b lgan umumlashtirish, xulosa chiqarish ishlarini amalga oshirishlari mumkin.**

Kuzatishni tashkil qilish bir qator usullarni **q Hashni talab etadi. Bunda aniq maqsadni q yish juda muhim. Bolalar nimani kuzatishlari kerak ekanligini aniq bilishlari kerak. Bundan tashqari, k rsatilayotgan buyurning xarakterli belgilarini aniq bilishlari kerak. rganilayotgan obyektning**

rganilgani bilan taqqoslashdan foydalanish ham muhimdir. Va nihoyat,, obyektni kuzatishni qituvchining og'zaki tushuntirishlari bilan birga q shib'; olib borish zarur.

Amaliy uslublar

Malaka va k nikmalarni shakllantirish va mustahkamlash jarayoni bilan bog'liq b lgan uslublar qitishning amaliy uslublari hisoblanadi.

Amaliy uslublar sinfda rganilgan materialni chuqur tushunib yetishga, k nikma va malakalar hosil qilishga imkoniyat yaratadi. Amaliy uslublarni q llashda quvchilar faoliyatining zi bilim manbai hisoblanadi. Bunday usullarga og'zaki va yozma mashqlar, laboratoriya ishlari, ustaxonada va maktab yer maydonida ishlash kiradi.

Turli mashqlarni bajarish tilgan materialni takrorlashga k maklashadi. Ona tili va matematika dasturlarida ishga oid xat yozish, tortish, lchash, nolga oid turli hisoblashlar va hokazo mashqlar k zda tutilgan. Bu mashqlar bilim va malakalarning birmuncha ongli va mustahkam zlashtirilishini ta'minlaydi.

Amaliy ishlar — quvchilarning tarqatma didaktik material bilan turli narsalar yasash, rasm solish va hokazo faoliyatidan iboratdir. Amaliy ish usuli k nikmalarni mustahkamlashda va turli asboblar (chizg'ich, transportyor, tarozi va hokazo) bilan lchash malakalarini vujudga keltirishda, uzunlik, sath, hajmlarni lchash uchun lchovlar tayyorlashda keng q llanilishi mumkin.

Laboratoriya — amaliy ishlar mazmuniga qarab bir necha xilda tashkil qilinishi mumkin. Ba'zi hollarda keng k lamli laboratoriya — amaliy ishni butun sinf bilan uyushtirish mumkin: bunda hamma quvchilar murakkabligi va mustaqil bajarilish darajasi bir xil yoki yaqin b lgan ishlarni bajaradilar (masalan, buyum, shakllarning uzunligini lchash, kesmalarni chizish, sath va hajmlarni lchash). Boshqa hollarda bunday qilish mumkin b lmaydi va sinf quvchilarini guruhlariga b lishga t g'ri keladi. Masalan, bolalarni tortish, ayrim sathni hisoblash ustida olib boriladigan ishlarga rgatishda bir guruhdagi bolalar sinfning sathini hisoblasalar, boshqalari koridorning sathini, uchinchilari sport zalining sathini hisoblaydilar va hokazo.

Didaktik o'yin uslubi

Yordamchi maktab sharoitida bilimlarni mustahkamlashda didaktik yin samarali uslub hisoblanadi.

Didaktik yinlarda fikrlashning asosiy jarayonlari — tahlil, taqqoslash, xulosa chiqarish va hokazolar rivojlantiriladi. Didaktik yin bir turdagi materialni quvchilar uchun qiziqarli qilish imkonini beradi. yinda

quvchilarning o'zlari sezmaganda holda k p dan-k p ishlarni bajaradilar.

Yordamchi maktabning matematika darslarida didaktik yinlar har qanday mavzuni mustahkamlashda keng q llaniladi.

quv jarayonining samaradorligini oshirish ustidagi izlanishlar dasturlashtirilgan qitishdan foydalanishga olib keldi. quv materialining uncha katta b lmaganda, mantiqan zaro bog'langan qismlarini z ichiga olgan va maxsus ishlangan topshiriqlar b yicha jnaterialni rgatish dasturlashtirilgan qitish deyiladi.

Dasturlashtirilgan ta'lim usulining yordamchi maktab pedagoglari va uslubiyotchilarini ziga jalb etishga sabab teskari bog'lanishning mavjudligi, quvchilarning z- zini tekshirish malakalariga ega boia olish imkoniyatidir.

Dasturlashtirilgan taiim elementlaridan foydalanish tajribasi undan bilimlarni mustahkamlashda foydalanishning maqsadga muvofiq ekanligini k rsatdi. Kuzatishlardan ayonki, quvchilar dasturlashtirilgan vazifalarga katta qiziqish bilan qaraydilar, ularni bajarishda yuqori darajali mustaqillik paydo boiadi. Bu uslub qituvchiga vazifalarni bajarishda quvchilarning qiyinchiliklarini tezda aniqlash va ularga zarur yordam k rs&tish imkonini beradi.

Savol va topshiriqlar

1. qitish uslublari deyilganda nimani tushunasiz?
2. Boshlan ich sinflarda qanday o zaki qitish uslublari q Haniladi?
3. K rsatmali uslublarni q Uashning qimmati va xususiyatlari nimadan iborat?
4. Yordamchi maktablar quv jarayonlarida amaliy ishlarning qanday k rinishlarida i foydalaniladi va ularning taiimiy qimmati nimadan iborat?
5. Didaktik yinlarning qimmati nimada?
6. Darsda qitishning har xil uslublardan birgalikda foydalanishning afzalligini asoslab bering.
7. Yordamchi maktabda darsni kuzating va qituvchi qaysi qitish uslublardan foydalanganligini k rsating.

3.5. Yordamchi maktabda qitishni tashkil qilish. Yordamchi maktablarda dars va dars turlari

Yordamchi maktablarda taiim jarayonini tashkil qilishning individual va guruhli shakllaridan foydalamiadi. Asosan sinf dars tizimi q Uaniladi. Pedagogika fanining taraqqiyotida alohida ringa ega boigan buyuk cheh pedagogi Yan Amos Komenskiyning «Buyuk didaktika» asarida birinchi marta dars masalasi atroflicha ochib berildi. Keyinchalik qator olimlar, pedagoglar darsning turli tomonlarini turlicha rivojlantirdilar.

zbekistonda Munawar qori, Abdulla Avloniy va boshqa ma rifatparvar olimlar jadid maktablari yaratganlar. Yordamchi maktablardagi dars esa A.N.Graborov, G.M.Dulnev, I.G.Yeremenkovaboshqalarishlaridaochib berildi. Ommaviy maktablarda b lganidek, yordamchi maktablarda ham quvchilar zlarining yosh va bilish saviyalariga k ra ma'lum guruhlariga birlashtiriladi hamda ularga nazariy, amaliy bilimlar berila boshlaydi. Dars deganda ma'lum fanlardan, ma'lum hajmdagi bilimlarning ma'lum yoshdagi quvchilar guruhiga maxsus tayyorgarligi b lgan mutaxassis tomonidan berilishini tushunamiz. Darsning samaradorligini oshirish, beriladigan bilimlar saviyasini k tarish, nazariy bilimlarni hayot bilan bog'lab olib borish, aqli zaif bolalar nuqsonlarini tuzatish va boshqa qator masalalarni rivojlantirish borasida k p ishlar qilinmoqda. Yordamchi maktablardagi darsga q yiladigan asosiy didaktik talablardan biri uning tuzatish va tarbiyalashga korreksion y naltirilganligidir. A.N.Graborov quyidagi tuzatish-tarbiyalash vazifalarini hal etishni taklif etadi:

1. Ta'limda mumkin qadar k proq sensor mexanizmlarni jalb etish.
2. Kuzatgan holatlarni t g'ri bayon etishni mashq qilish.
3. quvchilarning kuzatuvchanligini rivojlantirib borish.

Ta'lim jarayonida quvchilar narsa va voqealar bilan tanishibgina qolmasdan, balki ular haqida fikrlaydilar. Bu esa, z navbatida, bolalarda tabiatning rivojlanish qonuniyatlari haqidagi bilimlarning shakllanishiga olib keladi. Darsning tarbiyaviy mazmun kasb etishi, berilayotgan material mazmuni bilangina chegaralanib qolmasdan, balki quv materiallarini egallash usullari bilan xarakterlanadi.

Agar quvchilar bilimlarni egallash vaqtida fikr yuritsalar, taqqoslasalar, xulosa qilsalar, z fikrlarini bayon etsalar, uning tarbiyaviy tomoni yanada ortadi. Shu sababli dars materiallarini tanlash, har bir dars uchun ta'lim usullarini belgilash zarur. Darsdagi quv materiallarining hajmi, quvchilar imkoniyatlari dastur talablarida belgilangan. Darsdagi quv material quvchilarning yosh xususiyatlariga mos b lishi kerak. Agar qituvchi bolalarga imkoniyati yetmaydigan quv materiallarini bersa, albatta uni egallashga bolaning kuchi yetmaydi. Buning oqibatida bolalarda charchash hollari kuzatiladi. Ammo darsda bolalarga imkoniyatlaridan kam quv material berilsa yanada salbiy natijalarga olib kelishi mumkin. Ma'nosi sodda materiallarni qaytarish quvchilar diqqatini pasaytiradi hamda materialni zlashtirishga xalaqit beradi.

Yordamchi maktab quvchilari diqqatining turg'un emasligi, tez charchashi sababli dars jarayonida quvchilarning turli faoliyatlaridan foydalanish tavsiya etiladi. K rgazmali, og'zaki va amaliy ish usullarini birga q shib olib borish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim materialining murakkabligi va hajmi bolalarning psixologik xususiyatlari va ularning yosh imkoniyatlari xususiyatlari bilan belgilanadi.

Yosh ul aygan sari bolalar bilan olib boriladigan ish uslublari ham zgarib borishi taqozo etiladi. Shuningdek, bolalarning darsdagi faoliyat mazmuni ham zgarib boradi. Bu zgarish bilimlar, k nikma va malakalar egallashdagi mustaqillikning ortishida namoyon b ladi.

Yordamchi maktablarda darslarga q yiladigan muhim didaktik talablardan biri quvchilarning individual, guruhli, frontal ishlarini t g'ri q shib olib borishdir. Ushbu talabni amalga oshirish asosan yordamchi maktab quvchilarini birinchi marta sinflarda jamoa b lib birikishlarida va ular zaro ma'lum darajada individual xususiyatlari bilan farq qilganlarida aniq namoyon b ladi. Bu ziga xos xususiyatlar yordamchi maktablarda turli toifalardagi (oligofren, shizofrenik, bosh miyasi jarohatlangan va hokazo) bolalarning qitilishi, ya'ni ularning umumiy xarakter xususiyatlari, aqliy jihatdan orqada qolganliklari bilan belgilanadi. Biroq ana shu asosiy yetishmovchilikning namoyon b lishi kasallik xarakteri, uning kelib chiqish sabablari va jarohatlanish darajasi bilan bog'liq. Shuning uchun toifadagi bolalar, masalan, debil darajadagi oligofrenlar zlarining qish imkoniyatlari bilan tubdan farq qiladilar.

Bularning hammasi qituvchining ishni shunday rejalashtirishini taqozo etadiki, bunda sinf bilan keng k lamli ishlashda har bir quvchining individual imkoniyatlari hisobga olinsin. Bunda individual yondashish va quvchilarga differensial munosabat, ularning imkoniyatlariga tayangan holda, darsdagi keng k lamli ishga hamma bolalarni jalb etishga qaratiladi.

Guruhli va individual mashg'ulotlar qoloqlikni yengishda g'oyat muhim ahamiyatga ega. qituvchining qoloq quvchilar uy vazifalarini qanday bajarganliklari ustidan nazorat qilishi, ular bilan q shimcha mashg'ulotlar tkazish, javob berish uchun tez-tez doskaga chiqarish, z vaqtida q Uab-quwatlash va rag'batlantirish, kerak b lganda tanbeh berish — bularning hammasi qciqlikning oldini olish tadbirlaridir. Shu maqsadda, bilimni zlashtirishdagi kamchilikni z vaqtida aniqlash va kerakli yordam berish uchun quvchilarning yangi materialni qanchalik zlashtirganliklarini doimo tekshirib turish zarur.

Shunday qilib, darsda keng k lamli, guruhli, individual ishlarni q shib olib borish quv mashg'ulotlarini shunday olib borishga imkon beradiki, bunda yaxshiroq tayyorlangan quvchilar ishda ushlanib qolmaydilar, tayyorgarligi kamlari esa ularga tenglashadilar. Hamma k rsatilgan didaktik talablar oldindan ylab chiqilgan tuzilish bilan aniqlanishi darsning aniq tashkiliy tuzilishi zaruriyatini keltirib chiqaradi, bu esa darsning turi va maqsadi, shu bilan birga, uning didaktik, psixologik, uslubiy tugallanganligiga bog'liq.

Darsning didaktik tugallanganligi darsning tuzilishi va natijalarining zaro muvofiqligi bilan belgilanadi. Darsning psixologik tugallanganligi dars davomida quvchilarning egallangan bilimlardan qoniqish hissi va

qituvchining esa darsdagi quvchilar faoliyatidan qoniqish hissining paydo b lishi bilan belgilanadi. Darsning uslubiy tugallanganligi q yilgan didaktik masalani muvaffaqiyat bilan yechishga imkon beradi va darsning mazmuni, maqsadiga mos keladigan aniq ishlangan uslubiyatda ifodalanadi. Tashkiliy aniqlikning zarurligi materialni b lalarga boiish, qitish usullarini tanlash va darsning turli elementlarining zaro munosabati bilan belgilanadi. Shunday qilib, yordamchi maktablardagi darslarga quyidagi didaktik talablar q yiladi:

1. Darsning korreksiyalash (t g'rilash), tarbiyaviy va taiimiy maqsadlarining uzluksizligi, ajralmasligi.

2. Darsning har bir qismi uchun uslub va quv materialini t g'ri tanlash.

3. Keng koiamli, guruhli va individual ishni q shib olib borish.

4. Darsning tashkiliy aniqligi.

qitish nazariyasida darsni mavzular b yicha tasniflash muhim masala boiib hisoblanadi.

Yordamchi maktablardagi didaktik maqsadga muvofiq holda quyidagi turdagi darslar q llaniladi:

1. Yangi bilim berish darsi.

2. Aralash darslar.

3. Amaliy darslar (darsni mustahkamlash va egallangan bilimni amalda q Uash).

4. Nazorat, hisobga olish darslari.

5. Umumlashtirish, qaytarish darslari.

Didaktik maqsad darsdagi asosiy ish turini aniqlaydi (yangi materialni zlashtirish, uni qaytarish, sistemalashtirish va hokazo). Didaktik maqsadga muvofiq, maium ishga vaqt ajratiladi, qitish uslublari va darsning toia tuzilishi belgilanadi.

Yordamchi maktablardagi darslar asosan nuqsonni tuzatish maqsadini k zlaydi.

1. Yangi mavzuni dastlabki qitish darsi. Bu darsning asosiy didaktik maqsadi, quvchilarning yangi bilimlar bilan qurollanishi, yangi materialni qishi va tushunishi hisoblanadi. Bunday darsning k p vaqti yangi bilimlarni tushuntirishga qaratiladi. quvchilar bilimni tekshirish va qaytarish bu darslarda chegaralangan holda olib boriladi.

Pedagogik adabiyotlarda yangi materialni tushuntirish masalasiga katta e'tibor beriladi. V.L.Strezikozin yordamchi maktablarda ham q Uanishi mumkin boigan quvchilar tomonidan yangi mavzuni tashkiliy zlashtirishning qiziqarli chizmasini keltiradi. Darsning butun mavzui b yicha yangi material katta boimagan elementlarga boiinib, ulardan har biri quvchilar batamom tushunmagunlaricha rganiladi. quv materialining har bir zlashtirilgan qismi tezda qaytariladi, bunga qanoat

hosil qilingandan keyingina, ya'ni quvchilarning ushbu materialni zlashtirganlaridan keyin qituvchi keyingi qismni tushuntira boshlaydi. Bu yangi bilimni eng oddiy zlashtirish deb ataladi.

Yangi bilimni zlashtirishning bu usuli yordamchi maktablar amaliyotida qullaniladigan dasturlashtirilgan darsga olib keladi. Ishni shunday tashkil etishning afzalligi, bilimni elementar zlashtirish ayrim quvchilar bilimida uzilishlar paydo bo'lishining oldini oladi. Shu bilan birga, bu qituvchi uchun ishning har bir bosqichidagi natijalarni aniqlash imkonini berib, ularni hisobga olgan holda materialning keyingi qismini qitishga imkon beradi. Bundan tashqari, qituvchi yangi materialni tashqari zlashtira olmagan quvchilarga zarf vaqtida yordam ko'rsatib, ayrim quvchilarga nisbatan individual munosabatda bo'ladi. Buning ijobiy tomoni yana shundaki, quvchilar faqat qituvchini tinglabgina qolmay, balki ularni mustaqil ravishda amaliy mashg'ulotlarni bajarib, darslik bilan ishlaydilar. Bu qituvchi bilan bog'liq masala bo'yicha bolalarga amaliy harakatlar usulini egallashga yordam beradi (ular qituvchi tomonidan berilgan savolga javob uchun material topib, uni ajratadilar, taqqoslaydilar, tasnifiyadilar). Shunday qilib, qituvchi qitishning ikki tomonlama boshqarib turish imkoniga ega bo'ladi: bir tomondan, tushunish va tasavvur etishning shakllanishi, boshqa tomondan, bolalarda bilishga bo'lgan harakatning rivojlanishi. Bu, shubhasiz, qitishning rivojlantiruvchi tamoyilini amaliy jihatdan amalga oshirish imkonini beradi.

Yordamchi maktablarda yangi mavzuni dastlabki zlashtirish darsi uncha katta bo'lmagan materialga ega. Shuning uchun qituvchi ko'nikma va malakasini jamlash uchun olingan bilim bo'yicha qayta mashq qilish imkoniyatiga ega. qituvchining tushuntirishi bilan quvchilarning mustaqil ishlarining qitish borilishi quyidagi tarzda tuzilishi kerak.

qituvchi darsni yangi mavzuni tushuntirish bilan boshlaydi, shundan keyin olingan bilimni mashqlar yordamida mustahkamlash maqsadida quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil qiladi.

qituvchi quvchilarga taqqoslash uchun bir qancha misollar keltirib, suhbat yordamida quvchilarni xulosa chiqarishga olib keladi.

Bunday darslar quvchilarning aqliy rivojlanishiga yordam beradi, chunki ularga tahlil, tasnif, taqqoslash va umumlashtirishni mashq qildiradi. Bu esa ularning nutqlaridagi asosiy nuqsonlarni tuzatishga imkon beradi.

2. Kombinatsiyalashtirilgan yoki murakkab darslar. Bu dars bir qancha didaktik maqsadlarni ko'zlaydi (yangi materialni tushuntirish, uni mustahkamlash, avval tilganlarni takrorlash va bilimlarni hisobga olish, tekshirish). Bu esa qitish jarayonining bir qancha bosqichlariga mos keladi. Darsning har bir qismi oz vaqt (10—15 daqiqa) davom etadi, faoliyat

turi ham dars davomida tez zgarib turadi. Berilgan rejadagi darsni zlashtirish, quvchilarning faoliyatini rang-barang qilish imkoniyati va birinchi darsning zida zlashtirish jarayoni deyarli hamma bosqichlarda q shib olib borish imkoniyati, bilimlar hajmining uncha katta emasligidan b lib, quyi sinf quvchilari bilan ishlashni qulaylashtiradi.

3. Amaliy darslar. Bu darslarda rganilayotgan materialni qaytadan tushunib yetish, esga tushirish va q llash, uni mustahkamlashga erishish maqsadi k zda tutiladi. quvchilar masalalar yechishni mashq qiladilar, rgangan qoidalar b yicha mashqlar bajaradilar, k nikma va malakalarni mukammallashtiradilar, awal rgangan fakt va tushunchalarni yangidan tushunib yetadilar. Materialni dastlabki anglash jarayonida yetarli zlashtirilmagan yoki umuman zlashtirilmagan qoidalarni bilib oladilar.

Ma'lumki, bilim, k nikma va malakani mustahkamlash qayta tiklash, mashq qilish va ijobiy mustahkamlashga b linib, zaro ajralmas bog'liqlikda va doimo aloqada boiadi. Amaliy darslar bir xil boimasligi zarur.

quvchilarning ishga qiziqishi davom etishi uchun qituvchi bunday darslarga puxta tayyorlanishi, turli ishlarni tanlashi, darsning jihozlanishi va qismlarga boiinishini aniq ishlab chiqishi kerak. Bu darslar quvchilar ishlab chiqarishda, ustaxonalarda, kasbga rgatish jarayonida ishlayotganlarida tiladi, lekin ular matematika, tabiatshunoslik, geografiyani rganish jarayonida ham q Uaniladi.

4. Takrorlash — umumlashtirish darslari. Uning didaktik maqsadi tilgan mavzuni qaytarish va sistemalashtirishdan iborat. U dasturning biror b limi yoki alohida mavzuning qitilishi tugallangandan keyin amalga oshiriladi. Umumlashtirilgan darsda qituvchi quvchilarning tilgan mavzuni qanday zlashtirganlarini aniqlaydi. Bu darslar bolalarning quv materialini yuqori darajada tushunishiga va tilganlarni yangi shaklda qaytarishga imkon beradi.

Yordamchi maktablarda umumlashtirilgan holda takrorlash-qaytarish, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega ekanligi k rsatib tiladi. Qaytarish paytida mavzu b yicha hamma rganilgan material umumlashadi. Masalan, darslarda quvchilar turli xil mashqlarni rganishadi, umumlashtirib qaytarish darsida esa ularni taqqoslaydilar. YOWOYI va uy hayvonlarini rgangandan keyin quvchilar bu guruh hayvonlarni zaro solishtirib, har bir guruh uchun umumiy va ziga xos belgilarni aniqlaydilar.

5. Tekshirish va baholash darslari. Yordamchi maktab qituvchilari bunday darslarni rganilayotgan mavzu quvchilar tomonidan zlashtirilganiga ishonch hosil qilgandan s ng tkazadilar. Bunday darslar og'zaki, s roq shaklida yoki yozma ish shaklida tkazilishi mumkin. Shunday qilib, yuqorida keltirilgan har bir dars turida, uning tuzilishida umumiy elementlar mavjud b ladi. Biroq dars turidan qat'i nazar, yordamchi maktabdagi darslar bir qancha qism: tayyorgarlik, asosiy va xulosa qismlaridan iborat boiadi.

Tayyorgarlik qismining maqsadi quvchilarda ishga tayyorgarlikni vujudga keltirish, ularni quv jarayoniga kirishishiga imkon yaratishdan iborat. Darsning bu qismi bir qancha elementlardan: a) quvchilar ishini uyushtirish va darsga tayyorlash; b) darsdagi mashg'ulotlarga quvchilarni psixologik tayyorlash; d) o'quvchilarning darsga didaktik tayyorgarligidan tashkil topadi.

quvchilarni quv ishiga tayyorlash uchun qituvchi ular diqqatini faoUashtiradi, yordamchi maktab quvchilarining asab sjstemasini optimal holatga keltirishga qaratilgan alohida mashqlar tanlaydi. Bunga tashkil qilingan paytdan keyin 5—6 daqiqa va tayyorlov vaqt ajratiladi. Tayyorlovchi mashqlar darsdan keyingi ishlar mazmuni bilan bog'liq b lishi kerak. Mazmunga k ra ular har xil b ladi: rasmlarni, buyumlarni k rish, ular t g'risida suhbat tkazish. Nutq bilan bog'langan yinlar, ertak va hikoyalar eshitish, buyumni tanish, tasniflash, ajratish b yicha amaliy topshiriqlar, diafilmlar namoyish qilish.

Sinfda qituvchining uy vazifasini tekshirishi, tilganlarni takrorlash asosida yangi materialni zlashtirishga quvchilarni tayyorlashi katta ahamiyatga ega. Bu darsning tayyorgarlik bosqichiga jonli kirishib, quvchilarga savollar berib, mustaqil bajarilgan ishlarni k z yugurtirib tekshirish, topshiriqni bajarish, natija va yechimini tekshirish shaklida tashkil qilinadi. Tekshirish qaysi shaklda olib borilmasin, u yangi materialni rganishga kirishishda katta ahamiyatga ega. quvchilarning didaktik, psixologik tayyorgarligi ularni faqat yozuv asboblari bilan, k rgazmali qurollar bilan ta'minlash bilangina belgilanmay, balki dars mazmunini aniq ta'riflash bilan ham belgilanadi. Ayni shu bosqichda qituvchi bolalarga ular darsda nimani rganganlarini va buning amaliy ahamiyatini tushuntiradi.

quvchilarni yangi material bilan tanishtirish, uni rganish, sistemalashtirish va tilganlarni chuqurlashtirish, bilim, k nikma va malakani mustahkamlash va quv materiallarini takrorlash—bularning hammasi darsning asosiy qismiga kiradi.

Darsning yakunlovchi qismida esa quvchilarning ishlari baholanadi va ular mustaqil ishlarga jalb etiladi, ya'ni ularga uy vazifalarini bajarish b yicha aniqy llanmalar beriladi. Bu, ayniqsa, yordamchi maktablarda juda muhim, chunki uy vazifasi dars davomida q lga kiritilgan bilim, k nikma va malakani mustahkamlash va kengaytirishga, quvchilar faolligi va mustaqilligini rivojlantirishga, ularda z- zini nazorat qilishni tarbiyalashga xizmat qiladi. Biroq rivojlantiruvchi ahamiyatga ega b lgan uy vazifasi, sinfda bajarilgan ishning davomi sifatida qaralganda va quvchilar uni mustaqil bajarishlari mumkin b lgandagina shunday hisoblanadi. Uy vazifalari quvchilarni qiyinchiliklarni yengishga, topshiriqlarni z vaqtida bajarishga va mashqlarni bajarishda eng unumli y lni topishga rgatishi lozim.

qituvchi o'quvchilarga uy vazifasini tushuntirib, uni bajarish yillarini kiritib berishi kerak. Ba'zida butun sinfgagina emas, balki ayrim o'quvchilarga alohida tushuntirib, individual vazifalar ham topshiriladi. Bundan tashqari, I.G.Yeremenko darsning yakunlovchi qismida ish joyini tartibga keltirish, nafas olish uchun jismoniy mashqlar bajarish, didaktik yinlar, topishmoqlar topishni uyushtirishni tavsiya qiladi. Yordamchi maktabda qaytarish darsning zaruriy elementi bo'lib hisoblanadi. Qaytarish bola materialni esidan chiqarmasdan oldin bajarilishi kerak. A.N.Graborov iborasiga ko'ra, qaytarish — unutishning oldini olishdir. Shuning uchun yordamchi maktablardagi darsning har bir bosqichi, avval o'rganilgan bilimni yangi shakllarda qaytarish bilan, bilimni amaliy qilish jarayonida qaytarish bilan bog'liq bo'lishi kerak. Shunga ko'ra A.N.Graborov ziga xos, ammo majburiy bo'lmagan, qaytarish alohida o'qitilgan dars tuzilishini taklif qiladi:

1. Dars o'quvchilar tajribasini safarbar qilish bilan boshlanadi.
2. Bu tajriba sistemalashtiriladi.
3. Mavzu bo'yicha yangi material bayon qilinadi.
4. Yangi va o'qitilgan material orasida aloqalar yaratiladi.
5. Material takrorlanadi.
6. Yangi qoidalarga misollar o'ylab topiladi.
7. Material umumlashtirilib, yakunlovchi qaytarish o'tkaziladi.
8. O'quvchilar ongida materialni mustahkamlovchi uy vazifasi beriladi.

Yordamchi maktablardagi qaytarish o'zgaruvchan xarakterda bo'lib, u bolaning rivojlanishiga imkon yaratishi kerak. U ayni o'qitilgan mavzu bo'yicha o'quvchilarda qanday ko'nikma va malakani ishlab chiqishi kerakligini, mustaqil ish turlarini belgilashi kerak. Darsga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi alohida o'qitib talab qiladigan o'quvchilarni belgilab, avaldan ular uchun alohida savol, uy vazifalari va topshiriqlar tayyorlab, uni o'quvchilarga tushuntirib, bajarish usulini ishlab chiqadi, ayrim o'quvchilar uchun individual topshiriqlar tanlaydi. Tayyorlanish davrida o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakasini hisobga olish va tekshirish usullari va turlari ham ishlab chiqiladi.

O'qituvchi dars rejasini tuzadi, agar o'quv materialini mazmuni talab qilsa uning qisqacha konspektini ham oladi. Bizningcha, dars rejasida quyidagi elementlar o'z aksini topishi kerak:

1. Dars mavzuining nomi.
2. Darsning asosiy didaktik maqsadlari, ta'limiy, tarbiyaviy va ruqsnonni tuzatish vazifalari.
3. Darsda foydalaniladigan jihozlar.
4. Darsning tuzilishi, ya'ni darsning asosiy qismlari yoki bosqichlarini, ularning ketma-ketligi va o'tkazish uchun ketadigan vaqtni taxminan aniqlash.

5. Yangi materialnirganish, mustahkamlash, takrorlashga oid va navbatdagi mavzularnirganishga oid ishlarning mazmuni.

6. Darsning har bir qismida bajariladigan quv ishining metod va usullari.

7. Darsning borishida quvchilar olib boradigan individual ish s ralishi kerak b lgan quvchilarning familiyalari.

8. quvchilar bilimini baholash.

9. Uy vazifasi.

I

Darsga q yilgan davr taiablari

Hozirgi kunda yordamchi maktablarda dars 2 xil y nalistda: **an'anaviy, interfaol** tarzda olib boriladi.

An'anaviy dars olib borish bu shu kungacha tiladigan dars jarayonlari kabi olib boriladi. Interaktiv, ya'ni interfaol y nalist yangi pedagogik texnologiyaga asosan olib boriladi. Bunda darsda qituvchi emas, quvchilar faol, amaliy ishtirok etadilar. Yordamchi maktabda quvchilarga beriladigan fanlar asosidagi bilimlar, u ularning e'tiqodlariga aylanishi ta muhimdir. Yordamchi maktab quvchilarining aqliy qobiliyatlarini korreksion rivojlantirish davr talabidir. Yordamchi maktab quvchilari barcha fanlardan olgan nazariy bilimlarini amaliyotda q llay olish, faoliyatlarini faollashtirish va k nikma, malaka hosil qilish lozimdir. Ular zlarining k rgan-kechirganlarini sabab-oqibat qonuniyatlarini anglab yetish va hayotga tatbiq qila olishi ta muhim. Yordamchi maktabda quvchilarga individual yondashish shu boisdan ham ta'lim jarayonining muhim talabidir.

Yordamchi maktabda qitishdagi individual yondashish faqat mashq ishlarida emas, balki quv jarayonining hamma bosqichlarida: yangi materialni tishda, mustahkamlashda va takrorlashlarda ham, uy vazifasini tuzishda va darsdan tashqari q shimcha mashg'ulotlarda ham amalga oshirilishi zarur.

Hozirgi davrda ta'lim-tarbiya jarayonlarida pedagogik texnologiyani q llash bilan uzviy bog'lab olib borish, tanqidiy fikrlovchi shaxsni tarbiyalashdek muhim vazifani kutmoqda. Hozirgi kun amaliyotiga tatbiq etilayotgan yangi qitish tizimini qat'iy ilmiy asoslangan maxsus pedagogika tizimiga aylantirish davr talabidir, zero ijtimoiy tajriba elementlari — bilim, k nikma va malaka ijodiy faoliyat tajribalari — maxsus maktab pedagogika tizimi doirasida, milliy urf-odatlar, milliy qadriyatlarni q llagan holda korreksion-pedagogik ish mazmunini takomillashtirish maxsus maktab oligofrenopedagoglari oldida turgan dolzarb, asosiy vazifadir.

Yordamchi maktabda ta'lim jarayonida ta'lim mazmunining yangi loyahasini, ilg'or pedagogik texnologiyalarni q llash zarurati vujudga keldi.

Pedagogik texnologiya shunday bilimlar sohasiki, ular vositasida oligofrenopedagog faoliyati yangilanadi. quvchilarda hurfikrlilik, insonparvarlik, vatanparvarlik tuyg'ulari tizimi shaidlantiriladi. Davr talabi - «shaxs manfaati va ustuvorligi» maxsus ta'lim-tarbiya tizimini isloh qilishning asosiy omillaridan biri ekan, buni amalga oshirishda pedagogik texnologiya kerakli omil bo'lib xizmat qiladi.

Yangi pedagogik texnologiya deganda ishlab chiqarish mahsulotini tayyorlash jarayoni, bu jarayonni amalga oshirish vositalari, qurol-uskunalari, jarayon ishtirokchilarining harakatlari tarzi, bir-biriga munosabati majmuasi tushuniladi. «Texnologiya» tushunchasi texnikaviy taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan holda fanga 1872-yil kirib kelgan. U ikki s'zdan: «texnik» - san'at, hunar va «loges» - fan s'zlaridan tashkil topib, hunar fani ma'nosini anglatadi.

Pedagogik texnologiya — ta'lim shakllarini optimallashtirish maqsadida hamda ularning zaro ta'sirini inobatga olib qitish va bilim zlashtirishning barcha jarayonlarini aniqlash, yaratish va q'llashning tizimli uslubidir (YUNESKO).

1) Dars — ta'lim berish, rivojlantirish va tarbiyalash funksiyalarining kompleks tarzda amalga oshirilishini nazarda tutadi. quvchining shakllanishiga doir barcha jihatlariga ta'sir tkazadi. Shaxsning bilimlarini oshiradi, aqliy qudrati va qobiliyatlarini rivojlantiradi, dunyoqarashini, axloqiy, estetik qobiliyatlarini, irodaviy fazilatlarini, mehnatga munosabatini shakllantiradi.

2) Dars tishiga, shakliga k'ra sistema b'yicha olib boriladi: muayyan boshlanishdan, darslarning maqsadlari va vazifalarini belgilashdan, materialni tushuntirish, mustahkamlash va takrorlashdan, uyuq vazifa berishdan iborat boiadi. Darsning qismlari zaro bir-biri bilan bogiangan boiishi, biridan keyin ikkinchisi tishi kerak.

3) Dars qitish tamoyillariga muvofiq boiadi: u tarbiyaviy ta'sir tkazadi, ilmiy tushunish uchun qulay hisoblanadi, quv materialining puxta va ongli tarzda zlashtirilishiga, malaka, k'nikmalar shakllanishiga imkon beradi.

4) Dars mazmuni quv dasturiga muvofiq boiib, u boshqa darslar sistemasidagi b'g'inlarni qamrab oladi. Ilgafi, qanaqa mazmun r'ganilgani va bu darsdan keyin nimalarni r'ganishlari kerakligini hamisha esda tutish shart. Faqatgina esda tutish va bilish emas, balki bajargan ishi quv faoliyati davomida keyinchalik r'ganilishi lozim boigan ba'zi g'oyalar bilan oldindan tanishtirib ketish tendensiyasini vujudga keltirishi kerak.

5) Darsga tayyorgarlik k'rish va uni qitish chog'ida, qitish va tarbiyalashga nisbatan zamonaviy psixologik-pedagogik va uslubiy yondashish hisobga olinadi.

qituvchi, shuningdek, maktabdagi muayyan vaziyatni: jihozlarni, texnikaviy vositalarni, mahalliy, ijtimoiy va tabiiy shart-sharoitlarni va boshqa narsalarni ham hisobga oladi.

Dars tishga tayyorgarlik va uni tish muvaffaqiyatli sinf dars sistemasi sharoitida quv jarayonini tashkil etish asoslarini tushuntirib berolganligi bilan belgilanadi.

Har qanday darsda maqsad va vazifalar k zda, tutiladi. Talim berish maqsadlari alohida ajratiladi. Dars hozirgi zamon taljlbini, tarbiyaviy maqsad va vazifalarini ham z ichiga oladi. Ular quv materialining mazmuni bilan ham, shuningdek, maktab quvchilari shaxsini tarbiyalash va kamol toptirishga qaratilgan umumiy maqsadlar bilan ham belgilanadi. Tarbiyaviy vazifalar quvchilarning axloqiy, irodaviy, intellektual, uzluksiz jarayorii hisoblanadi.

Har qanday dars quvchining ijobiy fazilatlarini shakllantirishga faol yordam berishi shart.

Bunda darsning ta'lim berish jihati, uning mazmuni, tashkil etilishi quv faoliyatining muayyan tarbiyaviy y nalishini vujudga keltiradi.

qituvchi aniq tarbiyaviy vazifalarni belgilaydi. Masalan, mashq qilish, ijodiy yondashish.

Darsda ta'lim berish quvchilarning shaxsiy tajribalariga tayanib ish k rishni talab qiladi. Agar material quvchilar shaxsiy boyligiga aylanib qolgan bilimlar bilan bog'langan, agar u mahalliy tabiiy va ijtimoiy hodisalar bilan aloqador b lsa, quvchilar uchun uni rganish osonroq, qiziqarliroq, tushunarliroq b lar edi. Shaxsiy tajribaga tayanish darsni muvaffaqiyatli tkazishning muhim shartidir.

quvchilarni qishga, mustaqil ravishda bilimlarni egallashga rgatish umumiy jihatdan emas, balki har bir darsda muayyan tarzda hal etiladi. Bu eng muhim vazifalardan hisoblanadi.

Jamoa, guruh shaklida va individual tarzda ishlashni mohirlik bilan q shib olib borish darsni tashkil etishda asosiy masala hisoblanadi.

quvchi quv topshiriqlarini tashkil eta olishi, shakllantira bilish va bajara olishi uchun uni jamoa b lib ham, individual tarzda ham ishlashga rgatish muhim ahamiyatga ega.

Savollar

1. Yordamchi maktabda darsga q yttadigan didaktik talablar nimalardan iborat?

2. Da. * deb qanday jarayonni tushunasiz?

3. YoG 'mchi maktabda qanday turdagi darslar q llaniladi?

4. Darsning didaktik, nuqsonni tuzatish va tarbiyaviy maqsadlari orasidagi aloqa qanday amalga oshiriladi?

5. Yordamchi maktablarda dars qanday tuziladi?

3.6. Yordamchi maktab o'quvchilarining bilim, k nikma va malakalarini tekshirish hamda baholash darslari

quvchilarning k nikma va malakalarini hisobga olish ularning bilim egallashlarini, uning izchilligini nazorat qilishga xizmat qiladi. Bolalarning bilimlari nazorat qilinmasa ular sistemali, izchil, mustahkam bilim ololmaydilar. quvchilardagi bilim darajalari t g'ri, sistemali va differensiallashgan holda tekshirilib turilgandagina maqsadga erishish mumkin. Bolalarning zlashtirgan bilimlarini tekshirishning tarbiyaviy ta'siri shundaki, quvchilarda tekshirish tufayli z- zini nazorat qilish xislatlari rivojlanib boradi.

quvchilarning bilimlari kundalik, har bir dars davomida, dasturdagi ma'lum mavzular tilgandan keyin, har bir chorak, quv yili oxirida tekshiriladi. Shunga binoan baholashning joriy va yakuniy turlari mayjud, har bir baholash turiga mos keluvchi tekshirish usullari ham bor. Kundalik baholashda qituvchi kuzatish, yuzaki s rashdan foydalansa, joriy va yakuniy baholashda og'zaki s rash, sinov ishlaridan foydalanadi.

Yordamchi maktablarda quvchilar bilimini tekshirishning barcha turlari q llaniladi va bunda aqli zaif boialarning ziga xos xususiyatlari qat'iy e'tiborga olinadi. Baholashning tarbiyaviy va tuzatuvchi tomonlariga alohida e'tibor beriladi. Yordamchi maktablarda ham ommaviy maktablardagi kabi besh balli baholash tizimi q llaniladi. Ammo yordamchi maktab qituvchisi aqli zaif bolalarning bahoga munosabatlariga alohida e'tibor bilan qarashi talab etiladi. qituvchi, tarbiyachilar aqli zaif bolalarga bahoga nisbatan ongli munosabatni tarbiyalashlari lozim. Obyektiv, haqqoniy baho har doim bolalarda qishga nisbatan qiziqishlarning oshishiga hamda z kuchiga ishonch hosil b lishiga yordam beradi. Ayniqsa, yordamchi maktablarda quvchilarning individual xususiyatlarini, xarakter kamchiliklarini, ularda jismoniy nuqsonlarning borligini, qobiliyat cheklanganligini e'tiborga olish lozim.

Ayrim hollarda aqli zaif bolalarning eng oddiy yutuqlari ham ijobiy baholashni talab etadi. Lekin bundan, buni albatta barcha aqli zaiflarga tatbiq etish kerak, degan ma'no kelib chiqmasligi kerak. Shu sababli qituvchi quvchilarni, ularning imkoniyatlarini yaxshi bilishi talab etiladi. Bahoning rag'batlantiruvchi kuchidan foydalanish kerak. quvchilarga topshiriqlar berish vaqtda mumkin qadar topshiriqlami individuallashtirish zarur. Aks holda b sh zlashtiradigan quvchilar sistemali ravishda past baho olib yuradilar. Buning oqibatida esa aqli zaif bolalarda darsga nisbatan yomon munosabat shakllana boshlaydi. Bu hol ularning imkoniyatlarini yanada chegaralab boradi. Yordamchi maktabda ayrim quvchilar bilan olib boriladigan yakka holdagi tuzatish ishlari birmuncha uzoq muddat davom etadi. Bunday bolalar umumiy bolalar bilan olib boriladigan frontal ishlarga

q shilib ketmagunlaricha individual ishlar davom ettirilishi mumkin. Har bir qituvchi z o'quvchUarining imkoniyatlarini bilishi asosida ularning kelajakdagi rivojlanish rejasini belgilashi mumkin.

Yordamchi maktab darslarida keng tarqalgan tekshirish usuli og'zaki s rashdir. Og'zaki s rashning turli shakllaridan foydalanish mumkin. Og'zaki s rash yangi bilimlar berish oldidan, yangi bilimlar berish vaqtda bolalarning shaxsiy tajribalarini, oldingi bilimlarini aniqlash uchun olib boriladi. Bu holda og'zaki s rash yangi ber^ayotgan materiallar bilan oldingi egallangan bilimlar orasida bog'liqlikni fopsil qilish uchun q llanadi hamda bolalarni yangi bilimlarni yaxshi idrok etishga psixologik jihatdan tayyorlaydi.

Og'zaki s rash ma'lum mavzu tilgandan keyin materialni qaytarish, nazorat qilish va bolalar bilimlarini bir tizimga keltirish uchun q llaniladi. Bu ishlar oqibat-natijada aqli zaif bolalar tafakkurining riyojiga ijobiy ta'sir etishi k zda tutiladi. Yordamchi maktab qituvchilarining quvchilarga berayotgan savollari bolalardagi bilimlarni, geografik nomlarni xronologik shaklda egallashga xizmat qilishi kerak. Ular sabab-oqibat bog'lanishlari orasida munosabatlarning shakllanishiga yordam beradigan mazmunda b lishi zarur. Chunki bunday mazmundagi savollar aqli zaif bolalarda tahlil Va tasnif, taqqoslash, umumlashtirish, yanada murakkabroq fikrlash jarayonlarining yuzaga kelishiga, ularning umumiy kamolotiga yordam beradi.

M.M.Nudelmanning k rsatishicha, aqli zaif bolalar bir tizimdagi savollarga yaxshi javob berar ekanlar. Ular qigan materiallarini birmuncha oson gapirib beradilar. Idrok etilgan material bilan berilayotgan s roq orasidagi bog'liqlikni k ra bilmaydilar. qituvchi bolalarga berilayotgan savollar mazmunini zgartira borib, ularning rivojlanishini, ulardagi nuqsonni tuzatish ishlarini boshqarib boradi. quvchilar bilimlarini tekshirishning turli-tuman usullaridan foydalanib, yordamchi maktab qituvchisi quvchilarning quv materiallarini yanada samaraliroq zlashtirishlariga erishishi mumkin. Yordamchi maktablardagi quvchilar bilimlarini tekshirish orqali bir qator vazifalarni hal etish lozim.

Tekshirish orqali aqli zaif bolalarga bilim beriladi, ular tarbiyalanadi, diagnostika ishlari amalga oshiriladi hamda rag'batlantirish uchun baholanadi.

Aqli zaif bolalarning bilimlarini tekshirish jarayonida bilimlar aniqlanadi, mustahkamlanadi, sistemalashtiriladi va umumlashtiriladi. Tekshirish, qaytarishning tarbiyaviy ta'siri ham bor, chunki bu jarayon aqli zaif bolalarni tarbiyalaydi va ularda javobgariik hislarining rivojlanishiga yordam beradi, zlarini nazorat qilish kuchayib boradi. Yordamchi maktablarda t g'ri tashkil qilingan tekshirish va s rash ishlari har bir quvchining, butun sinf jamoasining yaxshi bilim olishiga b lgan qiziqishlarini oshiradi. Tekshirishning diagnostik vazifasi ham ziga xos

ahamiyatga ega. Buring yordamida quvchilarning har tornonlama rivojlanish xususiyatlarini, qobiliyatlarini, bilim oluvchanligini o'rganish mumkin. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli hal etmasdan yordamchi maktablarda yaxshi tashkil etilgan ta'lim jarayonini tasavur etish mumkin emas. quvchilarning xususiyatlarini yaxshi bilishimiz asosida bolalarga baho q yishdan k zlangan maqsadni yanada to'laroq tushunib boramiz. quvchilar bilimlarini tekshirish vaqtida asosiy e'tiborni xptirasi yomon, tinglash qobiliyatleri past bolalarga qaratashimiz kerak. Yordamchi maktab qituvchisidan tekshirishda izchiffikka amal qilish talab etiJadi. Chunki bilimlarni muntazam, izchillik bilan tekshirib borish asosidagina quvchilardagi individual xususiyatlarni aniqlab olishimiz va shular orqali aqJi zaif boJalarga z vaqtida yordam berishimiz mumkin. Yordamchi maktablarda quvchiJarning bilim, k nikma, malakalarini tekshirish suhbat shaklida ham amaJga oshiriJishi mumkin. Aqli zaif bolalarning tez charchashini inoba^a olib, savol-javob va suhbatlarni 10—15 daqiqagacha tkazish mumkin, deb tavsiya etadi LCYeremenko. Berilayotgan savoJlar ommaviy maktabJardagidek barcha sinfga qarata beriladi. Doskaga cJiaqirilgan bolaning javoblarini barcha sinf quvcJiiJari diqqat bilan tinglashi talab etiladi. qituvchi xohlagan vaqtda doskada javob berayotgan quvchini t xtatib, boshqa bolaning davom ettirishini s rashi mumkin Savol-javobga iloji boricha k proq quvchilar jalb etilishi kerak. Boshlang'ich sinflardagi suhbatlar k proq yin xarakterini kasb etishi mumkin.

quvchilar bilim va malakalarini aniqlash uchun yozma ishlardan: diJctant, bayon, kichik hajmli insho, rasm, chizma chizish, ma'lum joyning rejasini tuzish va boshqalardan foydalaniladi. Yozma ishdan oldin quvchilarga k rsatma beriladi. Aqli zaif o'quvchilarning amaliy topshiriqlarni bajarishlari ziga xos ravishda o'quvcMarining egallagan bilim, k nikmalarini tekshirish usulidir. Chunki bunday topshiriqlar orqali quvchilarning qanchalik hayotga tayyorlanganligi k rinadi.

Bolalarning biJim va k nikmalarini tekshirish uzviy tarzda baholash bilan bog'Iiqdir. Bahosiz quvchilar biJimini tekshirish kam samara beradi. Chunki bolalar z ish natijalarini k rmaydilar. Shu sababli zlarini nazorat qilish pasayib boradi.

Yordamchi maktab tejribasining k rsatishicha, aqli zaif bolalarga baho q yish ular ruJiiyatiga salbiy ta'sir etadi degan iikrJami inkor etadi. Maktab hayotining k rsatishicha, haqiqatan ham bir qism bolalar bahoga noxush munosabat bildirsalar, bir qismi bahoga umuman befarq b ladilar. Ammo yordamchi maktab o'quvchilarining asosiy qismi bahoga zlarining mehnat faoJiyati natijasi sifatida qaraydilar.

BolaJarda baho obyektiv q yilmaganda unga nisbatan not g'ri munosabat yuzaga keladi. Bolalarga olgan baholarni tushuntirish lozim. Baho q yishda quvchining yutuq, kamchililarini k rsatish kerak. E'lon qilingan baho sinf jurnaliga va quvchi kundaligiga q yiladi. Ba'zan og'zaki baho ham

q yilishi mumkin. Har holda o zaki rag'batlantirish katta ahamiyatga ega. Baho q yish asosan kundalik tekshirish orqali amalga oshiriladi.

Yuqori — «5» (a'lo) ball quvchiga quv dasturi mazmunini chuqur va t la egalib olgani, quv materialda nazariy va amaliy jihatlarni ajrata bilgani, mustaqil ravishda javob qila olgani, aytilgan ta'riflarni, tushunchalarni izohlab bilgani, shuningdek, javobning t g'ri uslubda va badiiy shaklda ekanligi uchun q yiladi. Javob ishonarli va bexato b lishi kerak.

«4» (yaxshi) ball ham materialning mazmunini chuqur va t la zlashtirgani uchun, rgatilgan tushunchalarni, qoidalarni, ta'riflarni t g'ri bayon eta olish va isbotlay bilish malakasi uchun q yiladi. Lekin quvchi noaniqliklarga, javob mazmunining shakli va uslubida ayrim xatolarga y l q yadi.

«3» (o'rta) ball quvchi quv materialidagi asosiy qoidalar va bog'lanishlarni rganganligi va tushunishini anglatadi. Lekin uning tushunchalarni yetarli darajada chuqur egallab olmaganligidan dalolat beradigan xatolarga y l q yadi, aytadigan fikrini bayon eta olmaydi. Javobida birlik y q b ladi. Javob garchi t g'ri b lsa ham, u alohida, tarqoq fikrlardan iborat b ladi. quvchi, odatda, o'qituvchining yordami bilan javob beradi.

Yomon ball quvchi sistemasiz, tarqoq bilimlarga ega b lgani uchun q yiladi. U asosiy va ikkinchi darajali narsalarni ajratmaydi, nazariy va amaliy mazmunning bir-biridan farqini bilmaydi. quvchi, odatda, yod olingan iboralarni takrorlaydi, bundan uning o'zida ham, qituvchida ham qanoatlanish hissi tug'ilmaydi. Dasturdagi materialning bundan keyingi rganilishini unga asoslanib tashkil etib b lmaydi. Bunday bilimlar aqliy rivojlanishga kamdan-kam yordam beradi.

Juda yomon ball qachonki, quvchi dasturdagi materialni bilmagan va tushunmagan, mazmunda q pol xatolarga y l q ygan hollarda q yiladi.

1 — 2-sinflarda jurnalga ham, daftarga ham yomon baho q yilmaydi.

Yordamchi maktab qituvchisi quvchilarini og'zaki «a'lo», «yaxshi» deb rag'batlantiradi. Yordamchi maktab quvchilarida bunday rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Ular z kuchlariga ishona boshlaydilar. Yordamchi maktabda o'qituvchining umuman bunday baholashi aqli zaif quvchi shaxsini emas, balki k rsatgan sifatlarini baholashni nazarda tutadi. Bu hol qituvchi va quvchi rtasidagi munosabatlar yanada yaqinlashishida kerakli omil b lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda baholashning qanday turlari bor?
2. Yordamchi maktabdagi baholashning ommaviy maktabdagi baholashdan farqi nimada?
3. Baholashning qanday vazifalari mavjud?
4. Bilimlarni chorak va yakuniy tekshirishning qanday shakllari bor?
5. Baholashning mezonlari haqida tushuncha bering.

4-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA TARBIYA NAZARIYASI

4.1. Yordamchi maktablarda quvchilarni tarbiyalashning maqsadi, vazifasi, tamoyillari va usullari

Insonning insoniy Jigi uning ma'naviy va axloqiy jihatdan qalbi pokligi, haloliigi, barkamol Jigi biJan belgiJanadi.

Ma'naviy tarbiya insoniy tarbiyaning eng muhim bosqichidir.

zbeKiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchiJik markazi faoJiyatini yanada takomiJJashtirish va samaradorligini oshirish t g'risida»gi Farmonida: «Jamiyatda yuksak ma'naviy faziJatJami JcamoJ toptirish, yoshJami boy madaniy merosimiz, tarixiy an'anaJarimizga, umuminsoniy qadriyatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalash mamJakatimizda amalga oshiriJayotgan barcha isJohotlarning hal qiluvcJii omiJiduV — deb ta'kidlaydi.

Tarbiya nazariyasi yangi insonni shaklJantirishning umumiy qonuniyatlarini ochib beruvchi yetakchi iJmiy g'oyaJar tizimidan iborat. Tarbiya nazariyasi — tarbiyaning mazmuni, uning boJaJar yosJiiga bog'liqligi, tarbiya tamoyiJlari hamda uJardan samarali foydalanish shart-sharoitlari, quvchilarning maktabdan tashqari ishJari, maktab, oiJa, mehnat jamoaJari, jamoatchilikning bola tarbiyasidagi biigaJikdagi ishlar mazmunini ochib beradi. Tarbiya nazariyasi va usullari maktabJardagi tarbiyaviy faoliyatning iJmiy asosini tashkil etadi. Ammo tarbiyani ta'limdan umuman ajratib qo'yish mumkin emas. qish keng ma'noda tarbiya deb atalgan guJning yaprog'i, xoJos. Gulga cJiroy baxsh etadigan yaproqJarning hammasi birdek b lgani kabi tarbiyada ham asosiy va ikkinchi darajali narsa b lmaydi.

Demak, malakalarda sof tarbiya b lmaganiidek, sof ta'lim ham b lishi mumkin emas. Ayniqsa, yordamchi maktablarda tarbiyalab ta'lim berish va bilim berib tarbiyalash juda zarur.

Bizga ma'lumki, har qanday jarayon ma'lum biror natija olishga qaratiladi. Jarayon natijasiz b lishi mumkin emas. Aks holda holat jarayon

LA^Karimovning «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish t g'risida»gi Farmoni. Toshkent sh., 1996-yil 9-sentabr.
« zbeKiston adabiyoti va san'ati* gazetasi, 1996-yil 13-sentabr, 37-son.

bo'la olmaydi. Zero, tarbiya ham jarayondir. Tarbiya jarayonidan qanday mahsulot olamiz. Uning asosiy natijasi har tomonlama yetuk, uy un, kamol topgan shaxsni shakllantirishdir. Bu jarayon ikki yoqlama bo'lib, Uyushtirishni va rahbarlikni ham, tarbiyalanuvchi shaxsning faollik k rsatishini ham taqozo qiladi. Ammo bujarayonda qituvchi, tarbiyachi yetakchi rol ynaydi, chunki u tarbiyaning umumiy maqsadlarini amalga oshirish reja va dasturini ishlab chiqadi, tarbiya shakllari, usullarini asosli tarzda tanlab oladi va hayotga tatbiq etadi. I

Yetuk shaxs tarbiyalash tarbiyaning yaqiniy maqsadidir. Tarbiya tizimining tuzilishini g'isht, beton plitalari, temir materiallari va boshqa detallardan iborat qurilish bilan qiyoslash mumkin. Qurilishda har bir detal, buyumning z vazifasi b lib, ayni vaqtda muayyan darajada umumiy vazifalarni ham bajafadi. Ammo, ayni vaqtda eng yuqori sifatli buyumlar t plami imorat b lib qolmaganday, tarbiya jarayonining ham alohida qismlari, komponentlari zarur natijani bermaydi. Buning uchun tarbiyada barcha detallar: maqsad, vazifalar, mazmun, shakllar, usullar umumiy, birga b lishi kerak. Shaxs tarbiyasida atroflicha yondashish obyektiv ravishda aqliy, g'oyaviy, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiya birligini, quvchilar ongi, xulq-atvori va faoliyatining birligini, tarbiya jarayonida tashkil etishning individual, guruhli va ommaviy shakllarini q shib olib borishni ta'minlaydigan kompleks pedagogik tizimlarni vujudga keltirishni hamda bu tizimlarning amaldagi tatbig'ini talab etadi. Tarbiya jarayoni shaxsning ijtimoiy-qadrli fazilatlarini shakllantirishga, uning atrofga, odamlarga, ziga nisbatan munosabatlari doirasini vujudga keltirishga va kengaytirishga qaratilgandir.

Shaxsning turmushdagi turli jihatlariga munosabatlari tizimi qanchalik keng, xilma-xil va chuqur b lsa, uning z ma'naviy dunyosi shunchalik boy b ladi.

z tabiatiga k ra tarbiya jarayoni k p omilli mazmunga ega. Buning ma'nosi shuki, bola shaxsining qaror topishi maktab, oila, jamoatchilik, ijtimoiy muhit va yaqin atrofdagi vaziyatning xilma-xil, bevosita va bilvosita ta'siri ostida r y beradi. Hamma narsa: ota-onalar, boshqa odamlar, narsalar, voqealar, pedagoglar tarbiyalaydilar. Tarbiya jarayoni boshqariladigan xarakterga egaligi bilan ajralib turadi.

Tarbiya uzoq davom etadigan va aslida uzluksiz jarayon b lib, bu jarayon bola maktabga kelishidan ilgariyoq boshlanadi hamda butun umr b yi davom etadi. Tarbiya jarayonining natijalari odatda bir xil xarakterda b lmaydi. Bu narsa k pgina sabablarga, quvchilarning individual tipologik tafovutlariga, ulaming hayotiy va ma'naviy tajribasiga, shaxsiy munosabatiga bog'liq. Shuning uchun bir xil tarbiyaviy ta'siming zi «shaxsning hissiy larzaga kelishiga» olib kelsa, ayni vaqtda boshqa bola ma'naviy dunyosiga ta'sir qilmasligi mumkin.

Tarbiya jarayoni, odatda, qayta tarbiyalash aqli zaif bolaning atrof-muhiti yoki bu hodisalar bilan salbiy aloqasi natijasida vujudga keladigan munosabatlar va shaxsiy xususiyatlarini bartaraf etish bilan qoʻshib olib borilgan. Yuqsak darajaga erishadigan tarbiya jarayoni ziddiyatli tarbiyalash vazifasini bajaradigan tarbiyadir. Tarbiya dialektik jarayon ekanligini unutmashligingizni dardkor. Bola atrof-muhitning murakkab olami bilan xilma-xil munosabatlar kirishadi. Mavjud tarbiya jarayonida bu holatni hisobga olmaslik mumkin emas. Bu holat tarbiya jarayoniga qarama-qarshilik, jihatlilik, ziddiyatlilik olib keling. Tarbiya vositalarining hech biri doimiy boʻla olmaydi. Chunki bola ziddiyatli rivojlanib, murakkablashib boradi, tarbiya jarayonining alohida dialektikasini yana shu narsa sabab boʻladiki, tarbiyalanuvchi bu jarayonda obyektgina emas, balki katta subyekt sifatida ham qatnashadi. Umuman tarbiyada «subyekt» va «obyekt» tushunchalari bir-biri bilan chambarchas aloqada boʻlib, bir-birini taqozo etadi. Tarbiya jarayonining dialektikasi uning ziddiyatli ekanligida namoyon boʻladi. Aslida bu narsa tarbiyalanuvchilarga nisbatan qoʻyiladigan talablar bilan ularning tayyorgarlik darajasi, rivojlanish darajasi nisbatidagi qarama-qarshilikni hal etishga qaratilgan.

Dialektikaga binoan har qanday rivojlanishning harakatlanuvchi kuchi ichki omillardir. Ammo ular namoyon boʻlishi uchun qulay tashqi sharoitlar yaratilgan taqdirdagina rivojlanish mazmuni va yoʻnalishini belgilaydi. Bolaning ichki kuchlari tashqi taʼsir ostida tarkib topib, ziddiyatli, shaxsning ziddiyatli rivojidagi yuksakroq darajaga oʻtishi uchun sharoit yaratadi. Tarbiya jarayonining harakatlanuvchi kuchi bilan ziddiyatlar tashqi va ichki boʻlishi mumkin. Tashqi ziddiyatlar obyektiv mavjud boʻlgan narsa bilan atrof-dagi kishilar yurish-turishi nisbatidagi nomuvofiqlikda, tafovutda namoyon boʻladi. Katta qarama-qarshilikni yordamchi maktab qoʻlchisi tengdoshlari va katta yoshdagilarning ijtimoiy normalarga zidd xatti-harakat qilganliklarining guvohi boʻladi. Tarbiya jarayonining tashqi ziddiyatlaridan biri tashqi talablar bilan aqli zaif qoʻlchining ziddiyatli xulq-atvori nisbatidagi ziddiyatdir. Tarbiya jarayonining obyekt boʻlgan aqli zaif bolaning xarakterli xususiyati uning real imkoniyatlari bilan, jamiyat tomonidan uning xulq-atvori va faoliyatiga qoʻyilgan talab nisbatida, tarbiyalanuvchining munosabati bilan uning mustaqillikka intilishi nisbatidagi ziddiyatdan iboratdir. Yordamchi maktab qoʻlchisi talablari bilan uning imkoniyatlari nisbatidagi ziddiyat ham ichki ziddiyatlar jumlasidandir. Bu ziddiyat xulq-atvorda ravshan ifodalanishi mumkin: vaʼda berib, uni bajarmaslik, biror ishni boshlab oxiriga yetkazmaslik va fexh qalar. U holda tarbiya jarayonida nizoli vaziyat vujudga keladi. Insonning shaxs sifatida kamol topishidagi asosiy manbalardan biri talablar bilan ularni qondirish usullari nisbatidagi ziddiyatdir. Agar yordamchi maktab qoʻlchisining talablari tegishli ashyo yoki harakat bilan va zarur hajmda qondirilsa, ziddiyat ilk bosqichdayoq bartaraf etiladi yoki tashqirilanadi. Aslida esa bola talablari darhol, tashqirilanmaydi. Buning oqibatida turli ziddiyatlar kelib chiqadi va asabiy holat yuz beradi. Tarbiya

nini ilmiy asoslangan. tarzda olib borish uchun uning qonuniyatlarini urrganish talab qilinadi. Bu qonuniyatlar vazifalarning muayyan "nishi uchun sharoit yaratuvchi sabab va oqibat rrtasidagi muhim, ichki aloqalarning ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

L. S. Vigotskiyning ta'kidlashicha, bolani maksimal darajadagi ijtimoiy vujudot deb atash mumkin. Bolaning tashqi dunyoga har qanday, hatto oddiy ibtidoiy munosabati ham hamisha boshqa odamga munosabat ^ali aks etgan boiadi. K pgina faktlar, narsalaf shundan dalolat beradiki, la qoiidagi yinchoq k pincha kattalar bilan muomala vositasi boiadi. Jalar kattalardan yordam olish uchun emas, balki muomalaga b lgan ihtiyojini qondirish uchun ham yinchoqqa murojaat qiladi. Aqli zaif bolalar jtiuomalasi ular faoliyatining ziga xos turi b lib, burtida boshqa bir odat narsa sifatida namoyon b ladi. Bu faoliyatda muayyan mazmun (qish, dars tayyorlash, model yasash, gaplashish, sayrga chiqish) boshqa bolalar bilan muomala usuligina hisoblanadi. Yoshlardagi muomala tengdoshlarini va zini bilishning muhim vositasi boiib xizmat qiladi.

Aqli zaif quvchi shaxs b lib shakllanishi uchun faoliyat turlari t g'ri tashkil etilgan b lishi kerak. Shakllanayotgan shaxs faoliyatining asosiy turlari korreksion pedagogik jihatdan maqsadga muvofiq tarzda tashkil etilgan taqdiridagina tarbiyaviy jarayon vositalari boia oladi. Faoliyatning ijtimoiy-foydali boiishining zi kifoya emas, u aqli zaif quvchining zini qanoatlantirishi, o'quvchining shaxsiy idealiga toia mos kelmasa-da, asosiy xususiyatlari bilan muvofiq kelishi kerak. Bola nima qilayotganligini, shu paytda unda qanday ruhiy kechinmalar r y berayotganini va u nimaga erishayotganligini, atrofdegilarga qanday munosabatda boiayotganligini ham nazarda tutish muhim.

Yordamchi maktablarda turli faoliyatlar ichida yin alohida ahamiyatga ega. yin jarayonida bola z kuchlarini sinaydi va zi yaratgan narsalarga mustaqil ravishda egalik qiladi. Aqli zaif bolalarning yin faoliyati maktabgacha b lgan yoshda vujudga kelib, z rivojlanishida ibtidoiy taqlid qilish shaklidan to murakkab rolli yingacha b lgan y lni bosib tadi. Dastlab bolalarning yini odamlarning predmetli faoliyatiga xshab ketadi, s ngra ular yinda kishilarning zaro munosabatlari, ijtimoiy yurish-turish normalari va qoidalarini aks ettiradilar. Maktab yoshidayoq bolalar ularni hayot va faoliyatning jamoa shakllariga rgatadigan jamoa yinlarini afzal k radilar. Kuzatishlarning k rsatishicha, yin vaziyatlari bolalarning hissiy idrokini boyitadi, qiziqishini oshiradi, tasawur, fikr yuritish faoliyatlarini rivojlantiradi va zlarining istak va kayfiyatlarini muayyan talablarga b ysundirishga rgatadi.

Bola yinda zini qanday tutsa, katta boiganidan keyin k p jihatd^in zini ishda shunday tutadi. yinda ixtiyoriylik asosiy rol ynaydi, mehnat esa, k pincha majburiy xarakter kasb etadi. yinga kirishish payti

bolalarning istagiga bog'liq bo'Jadi, mehnat faoliyati esa burchga asosli; Ammo xohish, ixtiyoriylik, istak b limgan mehnat bolaga og'ir bo Shu mazmundagi yin ham majburiy tus oladi, aqli zaif bolaga yoqma" yin, yuzaki qaraganda, betashvish, yengiJ tuyuladi. AsJida esa, ijrochidan ayrat, bardosh, uyushqoqJik talab etadi. Shuni qayd et kerakki, har qanday yin tarbiya vositasi b Ja olmaydi. yin faoliyat pedagogik rahbarlik aqli zaif bola e'tiborini asta-sekin, Jekin tobora k p yin rni egallaydigan mehnat sohasiga bosqichma-bosqich qaratis taqozo etadi. Bolalarning yin faoJiyatini tezlashtirish, unga kattalarga x elementlarni kiritish, bolalar tashabbusi rniga yuqoridan rahbarlik qili maqsadga muvofiq emas. Aqli zaif boJalarning o'qish faoliyati ziga xosf biJan ajralib turadi. qish mehnatning eng murakkab turi — aqiiy mehnal asosJanadi. Aqli zaif quvchilarda bilimlarni, malaka va k nikmala egallash qish jarayonidagina emas, balki yin va mehnat jarayonid^ ham r y beradi.

Aqli zaif bolalar mehnatning ijtimoiy ahamiyatini t Ia tushunib yetmasliklari natijasida ularning ayrimlarida mehnatga nisbatan salbiy munosabatlar ham shakllanadi. TurJi xiJ mehnat turlarida mashq qiJish, ularni doimo boyitib, takomillashtirib borish orqaligina aqJi zaif bolalar faoliyatning mustaqil usuJJariga tadilar, zlarini shaxs sifatida anglay boshlaydilar. Inson birorta axloqiy yoki ma'naviy fazilatni tayyor holda, meros shaklida olmaydi. Bularning hammasi faoliyat jarayonida, awalo mehnatda tarbiyalanadi, rivojlanadi, shakllanadi va takomillashib boradi. Yordamchi maktablarda qituvchi va tarbiyachilar bolalarning mehnat faoliyatini t g'ri tashkil etib, ularni mehnatga faoJ jalb eta oJsa, bu faoliyat tarbiyaning yetakchi vositasi sifatida q lJanilishi mumkin.

Tarbiyalash aqli zaif bolalarga qanday ishlarni qilish-qilmaslik haqida k rsatma berishdangina iborat emas. Tarbiyalanuvchi ana shunday xatti-harakatlarning ijtimoiy mazmunini anglab olishiga, unda t g'ri xatti-harakatlarning ijtimoiy yoki shaxsiy qadri boriiigiga ishonch hosil b lishiga erishish kerak.

Aqli zaif bolalarda k p hollarda shaxc motivlari bilan harakatlari rtasida bir xil bog'liqlik y qligini aytib tish muhim. Juda katta istak b lishiga qaramay, k pincha harakat mutlaqo r y bermaydi. Aqli zaif bolalar psixologiyasida uning xulq-atvorini y naltirib turadigan boshqa omiJJar ham borki, uJar orasida shaxsning intellektual va hissiy-irodaviy faolligi muhim ahamiyatga ega. Yordamchi maktabJardagi tarbiyaviy jarayon shaxsning ehtiyoj, motivlarini qanchalik boyitsa va qayta qursa, uning intelJektuaJ va hissiy-irodaviy faolligini qancha k proq rivojlantirsa, bu jarayonning samaradorligi shuncha yuqori b ladi.

Aqli zaif quvchiga mehnatning foydali va qadrlri ekanligini qancha uqtirmang, agar bola mehnatning ta'sirini, charchoqni, mehnat zavqini

tatib k rmasa, k ngildagi natijaga erishib b lmaydi. Shu sababli mchi maktabda tarbiya ishining asl mohiyati bola bilan tkaziladigan I suhbatlarda emas, balki bola hayotini tashkil etishdadir. Tarbiya ishi lo tashkilotchining ishidir.

J Xulq-atvor k nikmalari va odatlari bamisoli insonning zaruriy lyojiga aylangan harakatlar va xulq-atvorning barqaror shakllari b lib, rning bajarilmasligi noxush, k ngilsiz, ba'zah og'ir oqibatlariga olib **ladi**. Inson qanchalik k p oqilona va foydall ishlarni zi uchun odat lib olsa, uning hayoti shunchalik mazmunli,samarali b ladi. Yaxshi **Odat** insonning axloqiy boyligi ekanligi barchaga ma'lum. Odob t g'ridan-**to'g'ri** shaxsiy xususiyat boimasdan, balki muayyan sharoitlarda Urbiyalanib boradi.

Abu Ali ibn Sino odamning oliy asab faoliyatini rganar ekan, bu faoliyatning nihoyatda moslanuvchan ekanligini doimo ta'kidlar edi. Hech narsa harakatsiz, ta'sirsiz qolmaydi, balki hamma narsaga hamisha erishish tnumkin, yaxshi tomonga zgartirish mumkin, buning uchun faqat tegishli sharoitlar yaratilishi lozim. Bu s zlarda quvchi faoliyatining rivojlanishiga ishonch, pedagogik optimizm, tarbiyaning g'oyat katta imkoniyatlarini tan olish ifodalangan. Ajab emaski Abu Ali ibn Sino shu katta, juda sermazmun jumlasida aqli zaif bolaiami ham nazarda tutgan b lsa.

I.P.Pavlov va uning shogirdlari asarlarida taiim-tarbiya jarayoni murakkab, k p tomonlama, shartli reflektor aktidan iborat ekanligi tasdiqlangan. Tarbiya va taiim vositasi bilan tashqi ta'sir hamda muayyan javob faoliyati rtasida shartli refleks deb ataladigan aloqa vujudga keladi. Organizmga bir necha bor takrorlanadigan sistematik ta'sir dinamik stereotipni, shartli bogiiqlikni vujudgakeltiradiki, bubogiiqlik muayyan darajada doimiylik, stabillik, barqarorlik xususiyatiga ega boiadi.

Asab tizimining bu xususiyatini bilgan pedagoglar bir xil harakatlarni, bir xil ishlarni k p martt takrorlash asosida aqli zaif quvchilar xulq-atvorining mustahkam k nikma va odatlarini hosil qiliish imkcliyatlariga ega boiadilar.

4.2. Milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi — maxsus maktab quvchilari kamoloti mezoni sifatida

Mamlakatimiz z istiqlolining ilk kunlaridan boshlab O'zbeJastonning leljajagi boimish yoshlarni har tomonlama kamol toptirishga, yetuK salohiyatli insonlar b lib yetishishiga alohida e'tibor bilan qaraydi. Bu borada juda keng koiamli ishlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. Ushbu masalaning davlat siyosati darajasiga k tarilganidan ham uning mamlakatimiz taraqqiyoti, yurtimiz tinchligi, xalqimiz farovoniigi uchun nechogii muhim ahamiyat kasb etishini his qilish qiyin enias. Zero

prezidentimiz ta'бири bilan aytganda, har qanday millatning ravna umumbashariyat tarixida tutgan o'rni, mavqei va shuhrati bevosita farzandlarining aqliy va jismoniy yetukligiga bog'liq.

Milliy g'oya va milliy istiqloq mafkurasi sib kelayotgan yosh avk milliy oyalar bilan qurollantirishdan iboratdir. Zero, yoshlarda ona-Vat mehr-muhabbat tuyg'ularini tarbiyalash, ularni mamlakatimizning tincer ravnaqi va farovonligi uchun kurashishga tayyor turadigan fidoyi insor qilib yetishtirish, shuningdek, mafkuraviy kurashlar avj olgan hozirgi payt yoshlarga yot va begona g'oyalar ta'siridan muhd faza qilish biz pedagoglar muqaddas burchimizdir. Shunga ko'ra, maxsus ta'limga oid o'quv dasturli" va darsliklar mazmuni milliy g'oya va mafkuraga oid mavzular va ular orq dunyoni murakkabliklari bilan angelaydigan zamon taraqqiyoti bilan baroba qadam tashlaydigan insonlarni voyaga yetkazishdir. Milliy istiqloq g'oyasi hamda kadrlar tayyorlash milliy dasturining asosiy g'oyasi ^ zbekiston-^ kelajagi buyuk davlat» g'oyasiga asoslanadi va unga xizmat qiladi.

zbekistonning hozirgi davri, ertasi va bundan keyingi taraqqiyoti va istiqboli uchun mafkuraning, t g'rirog'i, milliy istiqloq mafkurasining naqadar muhim va zarurligini hayotning zi ochiq-oydin k rsatib va isbotlab turibdi. Milliy istiqloq mafkurasining nechog'li ahamiyatli ekanligi Prezidentimizning bir qator asarlarida va suhbatlarida ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan.

Aynan milliy istiqloq mafkurasi jamiyat — taraqqiyotining muhim ornili xalqning istiqbolini belgilaydigan qarashlar, g'oyalar majmui b lib, u insoniyat tarixidagi eng ajoyib g'oyalarga, ya'ni insonparvarlik, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, ijtimoiy adolat, tenglik, hamjihatlik, zaro totuvlik, inoqlik, d stlik - birodarlik haqidagi qoida va ta'limotlarga asoslanganligi bilan e'tiboiga sazovordir.

Milliy istiqloq mafkurasining bir qator xususiyatlari qatorida shuni ham aytish lozimki, u millatu yurtni buyuk maqsadlar sari chorlovchi, safarbar etuvchi bosh mezondir.

Milliy istiqloq mafkurasi biz yaratmoqchi b lgan muhit, biz qurmoqchi b lgan buyuk davlat, biz orzu qilib yashamoqchi b lgan turmush tarzi alamatlarini belgilab beradi.

Maxsus maktab quvchilari mafkuraviy ongini shakUantirishning ziga xos tamoyillaii

Uzoq tmishdan hozirgi kungacha jamiyatimizning insonparvar ma'rifatchilari ruhiy va jismoniy nuqsonga ega b lgan nogironlarga xat-savodini chiqarish, hunar rgatish, hayotga moslashtirish, z- zini idora qilish, jamiyatimiz ravnaqi uchun biron-bir foyda keltirishga yordam berishga harakat qilganlar.

, zbekiston Respublikasi Prezidenti mamlakatimiz istiqboli haqida fikr yuritir ekan, mustaqil zbekistonning kuch-qudrati manbai xalqimizning Umuminsoniy qadriyatlariga sodiqligidir, deb ta'kidlaydi. Xalqimiz adolat, tenglik, ahil q shnichilik va insonparvarlikning nozik kurtaklarini asrlar bo'yi avaylab-asrab kelmoqda. Oliy maqsadimiz ana shu an'analarni qayta tiklash, ularga yangi mazmun bag'ishlash, zaminimizga tinchlik, demokratiya, ferovonlik, madaniyat, vijdon erkinligi va har bir kishini kamol toptirishga erishish uchun zarur bo'lgan shart-sharoit yaratishdir.

Jamiyatimizda sog'lom kishilar rtasida qandhadan-qancha nogiron, majruh insonlar mavjud. zbekistonda turli huqson bilan tug'ilgan (intellektual, k rish, eshitishida nuqsoni, tayanch-harakat a'zolarida nuqsoni b lgan bolalar) yoki kasallik natijasida biron-bir nuqson orttirgan bolalarga maxsus maktablarda maxsus ta'lim beriladi. Maxsus maktablarda bunday bolalarga ziga xos individual xususiyati, yoshi va nuqson turiga xos maxsus ta'Um berilmoqda. Shuningdek, bolalarni hayotda z rinlarini topib, jamiyatimiz ravnaqiga zlarining faol mehnatlari bilan hissa q shishlari uchun korreksion rivojlantiruvchi ta'lim berib boriladi.

Bugungi yangilanish davr talabi maxsus ta'limda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani yuksak darajaga k tarish, ayniqsa, muhim ekanligini dolzarb vazifa qilib q ydi. Shuning uchun ham maxsus maktab quvchilari ongida g'oyaviy b shliq paydo b lmasligi uchun ularning mafkuraviy ongini mumkin qadar shakllantirib borish hamda ularni istiqloq g'oyalarga sadoqat ruhida tarbiyalash, hozirgi kunning yangicha tarbiyaviy mahoratlarini ishlab chiqish taqozo etilmoqda.

Maxsus ta'lim tizimini isloh qilish jarayonida maxsus maktab quvchilarini madaniyatli, ma'naviy yuksak qilib tarbiyalash uchun defektologlar keraklicha faoliyat k rsatsalar, amaliy tarbiya borasida keskin burilishlar b lib, yaxshi natijalarga erishish mumkin. Zotan, maxsus maktablarda t g'ri yo'lga q yugan amaliy tarbiya milliy istiqloq mafkurasini, ma'rifiy-ma'naviy, madaniy taraqqiyot y lidagi barcha korreksion tarbiyaviy ishlami amalga oshirish yaxshi samara beradi. Bu haqda Yurtboshimiz shunday deydi: «Milliy mafkurani ongimizga singdiruvchi amaliy tarbiyani y lga q yish jamiyatimizda sog'lom muhitni saqlash bilan barobar ekanligini anglashimiz darkor»'.

Haqiqatan ham ma'naviyat, ma'rifat va madaniyatni yuksaltirishda maxsus maktab quvchilarini rab turgan sog'lom muhit katta rol ynaydi. Sog'lom muhit maxsus maktab o'quvchuarining tarbiyaga oid barcha ishlari t g'ri hal qilinishiga, maqsad va vazifalarining to'la amalga oshishiga imkoniyat yaratadi. Shu bois ham sog'lom muhit maxsus ta'lim muassasalari

LA-Karimov. « zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari», Toshkent, « zbekiston». 51-57-betlar.

uchun zaruriy va muhim shartlardan biridir. Darhaqiqat, sog'lom muhitd so lom avlod tarbiyalanadi, sog'lom mafkuraviy ong shakllana bor Bola uyida, ta'lim-tarbiya muassasalarida k rgani, rgangani natijasid qituvchilar namunasida olgan saboqlari ta'sirida kamolga yetib bor **Buning uchun esa, milliy tarfoiya mezonini belgilashda ham maxsus ma quvchiJarining yosh va individual xususiyatlari, aqliy imkoniyatlar jismoniy yoki ruhiy rivojlanishda nuqson turlarini inobatga olgan hold yuqorida aytib tiiganlar amalga oshirib boriladi. Milliy g'ururga z on tili, madaniyati, milliyy burchini anglashi, z tilida t g'ri s zlash kabilarf asos b ladi.**

Milliy odob, sharqona odob-axloq, vijdoniylik, halollik, insonparvariik;; Vatanga sadoqat, erkin fikrlash, rostg y —adolatli b lish, Vatan tuprog'ini e'zozlash kabi tushunchalarni maxsus maktab quvchilari ongiga har qadamda singdirib borish, tarbiyaning qaysi sohasida b lmasin, uning tarixini, ota-bobolarimiz tajribalarini, ularning bu boradagi pandnoma va nasihatlarini, gitlarini rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda xalq og'zaki ijodi, hadislardan foydalanish ham kerakli omil b lib xizmat qiladi. Buni amalga oshirish maxsus maktab quvchilariga predmet darslarini qitish jarayonida va yana ona tili, tarix, tabiatshunoslik, odobnoma, Vatan tuyg'usi kabi dars jarayonlarida amalga oshirilib boriladi. Ular orasidagi bog'liqlik, uyg'unlik oligofrenopedagoglar tomonidan amalga oshirib boriladi. Ayniqsa, mehnat darslarida quvchilarni z mehnatlari bilan yurtimiz ravnaqiga z hissalarini q shib borishga rgatib borilishi muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Maxsus maktab quvchilari ongiga milliy istiqloq g'oyasi asoslarini singdirish orqaligina ularda zamonaviy e'tiqod va t g'ri dunyoqarashni, zamon taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlaydigan mustaqil fikrli ma'naviy barkamol insonlarni tarbiyalash mumkin. Shunday ekan, jamiyatimiz a'zolari b lmiş jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni b lgan quvchilar mafkuraviy ongini shakllantirishda quyidagilar asosiy vazifa qilib q yiladi:

— milliy istiqloq g'oyalarga, ona-diyorimizga cheksiz sadoqat, mehru muhabbat, e'tiqod, Vatanimiz ozodligi, ravnaqi uchun fidoyilik ruhida tarbiyalashdek turli y llar bilan tarbiyaning samaradorligini oshirish, maxsus maktablarda mehnat, kasb-hunarga y naltirish, hasharchilik an'analarini tiklash va davom ettirish;

— ota-bobolarimizga xos mehnatsevarlik odobiga sodiq qolish;

— bilim olishga ahamiyat berish;

— ustozu ziyolilarga, ma'rifatparvariarga hurmat-ehtirom k rsatish va g'amx rlik qilish tuyg'ularini tarbiyalash va rivojlantirish;

— ma'naviy-axloqiy va boshqa qadriyatlarini yanada rivojlantirish va ularga t la rioya qilish k nikma va malakalarini shakllantira borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Sharq mutafakkirlari merosida bolalarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash masalalari

Bu borada yordamchi maktab quvchilariga tushunarli bo'lgan, ularning diqqatini ziga jalb qiladigan, ularning hayot tajribalaridan namuna olgan holda hikoyalar tanlash kutilgan natijalar beradi. Yordamchi maktabda darsga tanlangan matnlar qiziqarli, tili soddava tushunarli, fikrlashga undovchi, evristik xarakterda b lsa maqsadga jmuvoifiq boiadi. Masalan, bu borada ma'rifatparvar adib Munawarqori Abdurashidxonov (1878—1931)ning «Adibi awal», «Adabi soniy» kitoblari darslik-majmua y sinida yozilgan boiib, k plab she'riy va nasriy hikoyalarni z ichiga olgan. Ular mavzuiga k ra har xil. K pchiligi tarixiy mavzuda boiib, y nalishiga k ra ibratomuz pandlardan tashkil topgan, tili sodda, qilishi qiziqarli. Masalan, «Adabi soniy»dagi ilk hikoyalardan biri «Iskandar ila Arastu» deb nomlangan. « tgan zamonda Iskandari Rumiy degan bir podshoh bor edi,— deb boshlanadi hikoya. — Oning Arastu otlig' bir olim va dono ustoz bor edi. Iskandar Arastuni z yoniga bosh vazir qilib olib, barcha mamlakat ishlarini topshirgan edi. Bir ish qilsa shuning maslahati ila qilur edi. Eshikdan kelsa midan turib joy berur edi. zining otasidan ortiq izzat va hurmat qilurdi. Bir kun vazirlardan biri Iskandardan s radiki, «Na uchun Arastuni otangizdan ortiq izzat qilursiz?» Iskandar aytdi: «Otam g yoki meni osmondan yerga tushurdi, ya'ni otam meni dunyoga kelmog'imga sabab boidi. Ustozim ilmu adab rगतub, martaba va izzatimni ortmog'iga sabab boidi. Shuning uchun ustozimni otamdan ortuq izzat qilurman.

Bu hikoyadan hissa nadur? Bolalarning z lari topsunlar».

Yuqorida keltirilgan misollarning talabi aynan hozirg zamon talablariga mos tushadi. quvchilar z lari mustaqil fikrlab «Ustoz otadan ulug'» ekanligini yodlariga tushiradilar va ular mustaqil ravishda qissadan hissa chiqaradilar.

Bunday korreksion-tarbiyalovchi ishni muntazam olib borish samarali natijalar beradi.

Shuningdek, «Avesto»da shunday fikrlar ham uchraydiki, ular bugungi kunda tibbiyot fani, pedagogika fani va olimlari tomonidan toia e'tirof etilmoqda. Masalan, «Avesto»da qarindoshlar zaro oila qurishi man etiladi. Bundan tashqari, mazkur asarda bola tarbiyasining ijtimoiy ahamiyati masalasi ham z aksini topgan.

Abu Ali ibn Sinoning «Ishorat», «Donishnoma», «Xayy ibn Yag'zon», «Salomon va Ibsol», «Tib qonunlari», «Tadbir ul-manzil» kabi asarlarida tarbiyaning barcha shakllariga oid qarashlar mavjud. Bu qarashlar yuz yillar davomida avloddan avlodga tib, bolalarni tarbiyalash uchun maktab boiib kelmoqda.

Abu Ali ibn Sinoning yaxshilik va yomonlik tushunchalariga b lgan munosabati Forobiy va Beruniylar fikriga hamohang boiib, u ham irsiyat,

muhit va tarbiyaning ta'siri bola tarbiyasi uchun birdek muhim deb hisoblaydi. U yaxshi va yomon xulqning hammasi sharoit, tarbiya, muhit, odatlanish natijasida vujudga kelishini qayd qilib o'tadi.

Abu Ali ibn Sino oilada, maktabda bolani ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda mehnatsevariik roliga alohida urg'u berib, ota-onalarni farzandlariga nisbatan kasb-hunar r'g'atishga da'vat etadi, mehnatni ulug'laydi. Mehnatsiz hayot kechirishning bolaga bo'lgan salbiy ta'sirini k rsatib beadi.

Ayniqsa, Abu Ali ibn Sin'ning aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyaning birligi va ularni amalga oshirish y llari haqidagi fikrlari bugungi kunda ham ijtimoiy ahamiyat kasb etmoqda va ma'naviy qadriyat sifatida e'tiborga to'yiqdir.

Abu Ali ibn Sinoning ta'limotiga k ra axloqiy ravnaq inson zotigagina xos jarayondir, chunki u aql, tafakkurning buyuk quvatiga tayangan holda haqiqat bilan yolg'onning chegarasini aniqlabgina qolmasdan, d stni dushmandan ajrata oladi. Narsalar ichki mohiyat-mazmunini kashf etish uchun aqliy-intellektual yetuklik zarur b lsa, axloqiy ravnaq uchun buning zi yetarli emas, bilim bilan pok xulq-atvor, sa'y-harakatlarning zaro uyg'unligi insonni donishmandlik, komiliik darajasiga eltadi. Bunga hech qanday shubha b lishi mumkin emas, chunki «g zallik va axloqiy kamolotga intilish inson zotiga xos xususiyatdir».

Abu Ali ibn Sinoning asarlarida, jumladan, «Tadbiri manzil» risolasida inson tabiati tug'ilganda axloqli yoki axloqsiz b lmaydi, degan g'oya muhim ahamiyat kasb etadi.

Odamlar aslida yaxshi xulq, tayyor shaxsiy sifat, odat va k nikmalar bilan tug'ilmaydilar. Bunday xususiyatlar ularning ijtimoiy hayotida sekin-asta shaxsiy va zgalar tajribasi, ota-onalari, ajdodlar, an'analar, ta'lim-tarbiya ta'sirida shakllana boradi.

Bolalarning tarbiyasini barvaqt boshlagan ma'qul. Tarbiyajarayonida bolalarga yaxshi ijobiy odatlarni singdirib borish, ishtiyoq va qiziqishlarini sinchkovlik bilan payqab olishga harakat qilish, hayotda nafi tegadigan muayyan kasb-hunar va san'atni egallashga y naltirish zarur, «Bolaning tana b g'inlari barqarorlashgan, uning tili t g'ri—ravon gapirish va quloqlari tinglash qobiliyatiga ega b lgan va zgalar s zlarini qabul qilish hamda rganilayotgan narsaga (tabiiy) moyillik paydo b lgan paytdan boshlab uni ilmlar va axloq-odob (asoslari)ga r'g'atib borish lozim».

Modomiki, inson voyaga yetishida ta'lim-tarbiyaning rni beqiyos ekan, bu jarayonni nimadan boshJamoq lozim? Abu Ali ibn Sino azaliy an'analarga tayangan holda, Qur'oni karimni, dinning maqsadi va tilning grammatik qonun-qoidalarini qunt bilan rganishdan boshlashni ma'qul deb biladi. Bola asta-sekin z ona tilini rganib olib, boshqa fanlarni ham rgana boshlaydi, degan fikrlarni bildiradi.

Abu Ali ibn Sino insonparvar, ma'rifatparvar olim sifatida inson axloqiy ravnaqining cheksiz imkoniyatlarini e'tirof qiladi. Lekin uning r yobga chiqishi shaxs va jamiyatning imkoniyatlari bilan bog'liqdir.

Mir Alisher Navoiy bolalar tarbiyasini barvaqt boshlagan ma'qul, degan barcha mutafakkirlarning fikriga q shilgan holda, insonning voyaga yetishida ta'lim-tarbiyaning rni beqiyos ekan, bu jarayonni azaliy an'analarga tayangan holda amalga oshitish lozim, deb hisoblaydi.

rganilayotgan bilimlarni yod olish, xotirada saqlash va kezi kelganda tez-tez takrorlab turish ta'lim va tarbiya jarayonida muhim rin egallab, bola xotirasini mustahkamlaydi, ilmlar chashmasiga kirib borishni ta'minlaydi, tarbiyalanuvchida muayyan tartib-intizomni shakllantiradi, bahs-munozara yuritish madaniyatini yuksaltiradi.

Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» asarida ilgari surgan ta'limiy-tarbiyaviy g'oyalari, k plab nazariy mulohazalari milliy ma'naviyatimizni xolis anglab yetishda bugungi avlodlar uchun benazir manba va asos b lib xizmat etadi.

Eramizdan avvalgi 523—529-yillar orasida buyuk mutafakkir Zardusht tomonidan yaratilgan «Avesto» kitobida ham ta'lim-tarbiyaga oid qator g'oya va qarashlarni k rish mumkin.

«Avesto»da ta'kidlanishicha, tarbiya hayotning tayanchi, shu boisdan, har bir yoshni yaxshi qish va yozishga rgatish lozim. Unga yoshligidanoq mehnat qilib, mehnatning tagi rohat ekanligini anglatish, buning uchun daraxt k chati tqazishga, uy-r zg'or qurollari yasashga, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga rgatish shart. Zotan, uning fikricha, yaxshi va ezgu ishlar yaratish uchun kishi mehnat qilishi zarur, z q llari bilan moddiy noz-ne'matlar yaratmas ekan, u yashash lazzatini ham his qilmaydi, hayot qadriga ham yetmaydi.

Yuqoridagi fikrni davom ettirib, yanada chuqurroq g'oyani ham ilgari suradi. Inson nafaqat mehnati tufayli zini va oilasini boqadi, balki unda yerga va yurtiga b lgan muhabbati ham paydo b ladi. Zotan, har inson zi sib-ulg'aygan mamlakatni eng yaxshi va g zal mamlakat deb tushunmog'i kerak.

Husaya Voiz Koshifiy (1440—1505) XV- asrning ikkinchi yarmida Xurosonda Alisher Navoiy atrofida t plangan alloma, shoir va donislimandlar orasida mashhur va qomusiy iste'dod egalaridan biridir. Husayn Voiz Koshifiy Hirot madrasalarida talabalarga ta'lim-tarbiya bergan, Xuroson shaharlarida axloq-odobdan va'z aytgan. Koshifiy z asarlarida ijtimoiy-axloqiy hayot, ma'naviyat masalalariga katta rin bergan. Ularda insonparvarlik, xalqparvarlik, yuqori ma'naviyatga ega b lish, madaniy yuksalish g'oyalarini ilgari surgan. Uning «Axloqi Muhsiniy», «Axloqi Karim», «Iskandar oynasi», «Javohirnoma», «Tafsiri Husayn» kabi asarlari axloqiy ta'limotning yetakchi g'oyasidir. U salbiy axloqiy xislatlarni

qoralaydi, ularning inson hayotiga va jamiyat uchun katta zarar olib kelishini qator hikoyat va rivoyatlar bilan k rsatadi.

Koshifiy ijobiy xislatlarni kishilarda b lishi shart b lgan insoniy fazilat deb tushunadi va sabr, hayo, iffat, pokizalik, sobitqadamlik, saxiylik, saxovat, rostg ylik, shijoat, kamtarlik, hushyorlik, balandhimmatlilik, diyonatlilik, ahdiga vafodorlik, andishalilik, izzat-hurmatni bilish, sir yashira olish kabi fazilatlarini birma-bir ta'riflab tadi.

Abu Abdulloh Rudakiyning (860—941) axloqqa oid asarlarida aql-idrok, xulq-atvor va bilim asosiy rinni egallaydi. Mutafakkir bilimni hamma boyliklardan ustun q yadi. Rudakiyning fikricha, insonning t la baxtga ega b lishi uchun t rt narsa kerak: sog'liq, yaxshi odob, yaxshi nom va aql. U insonlarni voqealarning ichki mohiyatidan, uning tashqi tomonidan ajrata bilishga chaqiradi. U yaxshilik, saxiylik va ulug'vorlikni targ'ib qiladi.

Rudakiy asarlarida Vatanga, xalqqa muhabbat, kishilar rrtasidagi d stlik va zaro hamkorlikning kishilik jamiyati uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini bir necha bor ta'kidlab yozgan. Uning fikricha, haqiqiy d stlik uchun kishilarning hatto turli dinda boiishlari ham xalaqit bera olmaydi.

5-BOB. YORDAMCHI MAKTABLARDA MEHNAT TA'LIMI

Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limi nuqsonli quvchilarni umumtexnik, kasb-hunar va xalq maishiy bilimlari, bilim, malakalar bilan qurollantirishni maqsad qilib qo'yach va maktablarda shu maqsad asosida ish olib boradi. Har bir ayrim mehnat turlari maxsus maktablarda, maxsus dasturlar asosida olib boriladi. Barcha turdagi mehnatning mazmuni, mohiyati, tashkil qilinishi aqli zaif quvchilarni amaliy faoliyatga tayyorlash, ularda texnik qobiliyatlarni rivojlantirish, mustaqillik, faollikni tarbiyalashga qaratiladi. Turli toifadagi nuqsonli quvchilarning jismoniy, ruhiy rivojlanish xususiyatlari maxsus maktablardagi mehnat ta'limining mazmunini, usullarini belgilab beradi. Maxsus maktablar zaif quvchilarini ishlab chiqarishga tayyorlash bilan birga ularning nuqsonlarini kamaytirish uchun mehnatdan asosiy pedagogik vosita sifatida ham foydalanadi. Bu vazifalarni hal qilishda barcha pedagogik, tibbiy va texnik vositalardan foydalaniladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limi — aqli zaif quvchilarning psixofizik nuqsonlarini tuzatishda asosiy vositalardan biri sanaladi. Sodda turdagi mehnat faoliyati oligofren bolalarga birmuncha tushunarli bo'lib, ulardagi barcha sezgi organlarining samarali ishlashiga, fikrlash jarayonlarining rivojlanishiga yordam beradi. Yordamchi maktablarning asosiy vazifasi, deb ta'kidlanadi shu maktablar dasturida, debil darajadagi aqli zaif bolalarni tarbiyalash va olib qitishdan iborat. Aqli qoloq bolalarga xos umumiy nuqson — bilish jarayonlarining cheklanganligidir. Shu sababli, aqli zaif bolalar ta'lim-tarbiyasining rivojlanishida birinchi ringa bolalarning bilish faoliyatlarini tuzatishga alohida e'tibor berilgan. Yordamchi maktablarning mana shu asosiy, muhim xos vazifalari asosida ta'lim mazmuni, usullari ochib beriladi. Respublikamizda yordamchi maktablar maxsus maktablarning bir tarmog'i sifatida taraqqiy etdi. Yordamchi maktablardagi ta'lim bevosita nuqsonli bolalarni hayotga moslashtirishga xizmat qiladi. Yordamchi maktablarni tugatgan quvchilarning 90 foizi ishlab chiqarishning turli sohalarida ishga kirishib, mehnatlarini moddiy jihatdan ta'minlay olar ekanlar. Oz qism aqliy nuqsonlilargina nogironlar muassasalarida, davolash-mehnat markazlarida rivojlanib turar ekanlar. Bu ma'lumotlar yordamchi

maktablarning o'z oldiga qo'ygan ijtimoiy vazifalarni muvaffaqiyatli hal etilayotganligining ishonchli dalilidir.

Aqli zaif bolalarning bevosita jamiyat ishlab chiqarish jarayonida qatnashishlari natijasida bu quvchilarning ijtimoiy-huquqiy masalalari ijobiy hal etiladi, ya'ni ular ham normal tengdoshlari qatori dam oladilar, davolanadilar, ijtimoiy ta'minotdan foydalanadilar. Bir so'z bilan aytganda, ular ham jamiyatning teng huquqli fuqarolari sifatida yashaydilar. Mana shu natijaga erishish uchun barcha mamlakatlardagi defektologlar, pedagoglar, shifokorlar, psixologlar harakat qilmoqdalar. Yordamchi maktab o'quvchilarga bilim berish, tarbiyalash, ularni mustaqil hayotga tayyorlashni asosiy maqsad qilib qo'ygan ekan, demak, birinchi rinda ma'lum mehnat turlaridan bilim berish, ularda tegishli k nikma, malakalar shakllantirish turadi. Mehnat ta'limining asosiy yetakchi vazifasi nuqsonlarni tuzatishdir.

Mehnat ta'limidagi barcha tuzatish ishlari qat'iy maqsad asosida izchil amalga oshirib borilishi kerak. Bolalarga biror narsani tayyorlash jarayonini tushuntirish asosida ayrim bilish jarayonlarini tarbiyalash ham amalga oshirib borilishi e'tiborda tutilishi kerak. Bilish jarayonlarini takomillashtirish va shaxsiy sifatlarni rivojlantirish o'z- zidan ta'lim natijasi sifatida yuz bermaydi. Aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan mehnat ta'limi va tuzatish ishlariga taalluqli ta'lim jarayonida normal bolalarning rivoji orasida xshashlik mavjud. Bunda ta'lim yetakchi rol ynaydi. Buning uchun ta'lim qituvchi tomonidan rivojlantirish, tuzatish ruhida tashkil etilishi darkor. Yordamchi maktabdagi tuzatish vazifalari umumijtimoiy vazifalar bilan bog'lab olib borilishi kerak. Yordamchi maktablardagi mehnat ta'limining ijtimoiy va tuzatish vazifalari z navbatida bu ishning aniq, tashkiliy usul va shakllarini aniqlashga yordam beradi, quvchilarning umumiy tayyorgarlik darajasi, z navbatida, ma'lum mehnat turini tanlashni taqozo etadi. Bu maktabni bitirgan quvchilar asosan birinchi va ikkinchi toifali mutaxassis b lib yetishadilar. Yordamchi maktab z quvchilariga sodda, tor soha bilimlarini berish bilan kifoyalanadi. Bularga temirchilik, duradgorlik, tikuv ishlari hamda karton muqovalash, sodda qishloq x jalik mutaxassisliklari kiradi. Bulardan tashqari b yoqchilik, maishiy ishlar, q g'irchoqlar yasash b yicha ham aqli zaif bolalar ma'lum bilimlar egallashlari mumkin. Bularning barchasida sodda, murakkab b lmaganlik xarakterli belgidir. Demak, yordamchi maktablardagi mehnat ta'limining birinchi vazifasi aqli zaif quvchilarni ishlab chiqarishga jalb etsa, ikkinchi vazifa - mehnat orqali ularning nuqsonlarini t g'rilash, yumshatish, kamaytirish, ularda ijobiy shaxsiy sifatlarni tarbiyalashdir.

Barcha ijodiy faoliyatlar singari mehnat qilish uchun ham qish, rganish kerak. Inson ma'lum mutaxassislikni egallashi uchun ma'lum

vaqtda, ma'lum hajmdagi bilim, k nikma, malakalarni zlashtirishi lozim.

Ta'limdagi muvaffaqiyat berilayotgan bilimlarning murakkablik darajasiga, olib borilishiga, ta'lim usullariga hamda ta'lim olayotgan quvchilarning psixofizik imkoniyatlariga bog'liq. Mana shu omillar orasida ma'lum bog'liqlik mavjud. Bolalarga ma'lum mutaxassislik berish uchun ular jismoniy, aqliy tomondan yetilgan b lishlari kerak. Agar berilayotgan ta'lim «yaqin vaqtlarda rivojlamshi mumkin b lgan zona»da b lsa, unda bolaning psixofizik qobiliyatlaririning rivojlanishiga ijobiy ta'sir etadi. Aqli zaif bolalar bilish faoliyatlaridagi mavjud psixofizik nuqsonlar asosida ta'lim jarayonining ayrim komponentlari orasidagi bog'liqlik qiyinlashadi. Mehnat ta'limining yordamchi maktab quvchilarining umumiy kamolotiga ta'sirini belgilashda bularni e'tiborga olish kerak.

Ma'lumki, har bir kishining mehnati jamoa va jamoa uchun amalga oshadi. Shu sababli aqli zaiflarda mehnatga ijobiy munosabat, intizom, jamoada ishlash k nikmalarini tarbiyalash kerak. Kichik bolaning eng oddiy, ixtiyorsiz, instinktiv harakatlari sekin-asta ixtiyoriy, ongli harakatlarga aylanib boradi. Shu jarayonda ta'lim katta rol ynaydi. Bolalarda mehnat malakalariga oid harakatlar shakllantirish ham mehnat ta'limi tarkibiga kiradi. Bu harakatlarni shakUantirishning ziga xos qonuniyatlari b lib, mehnatda aqliy harakatlar shakllantirish bilan uzviy bog'liq. Mehnat ta'limida aqliy rivojlanishning yetakchi omili bolalarning mustaqil, maqsadga muvofiq mehnat faoliyatini tashkil etishdir. Bu esa, z navbatida, ularning aqliy rivojlanishi bilan bog'liq. Rus oligofre-nopedagogikasida mehnat ta'limiga e'tibor zining xarakterli tomonlari bilan ajralib turadi. 1910-yildayoq mashhur defektolog A.Pabst ham q l mehnatiga katta e'tibor bilan qaragan edi. Q l mehnati aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan yordamchi maktablar uchun ayniqsa muhim. Bu yerda birinchilardan b lib psixik rivojlanishdagi nuqsonlarni mashqlar orqali bartaraf etish mumkinligi amalda k rsatiladi. Aqli zaif bolalarga haqiqiy bilim berishni boshlashdan oldin ularning sezgi va muskullarini mashq qildirish, rivojlantirish zarur.

1913-yilda xalq maorifining Butun Rossiya qurultoyida q l mehnati aqli zaif bolalar kamolotiga yaxshi ta'sir etuvchi pedagogik vosita sifatida e'tirof etildi. Bunda mehnatning rivojlantiruvchi ahamiyati tan olindi.

Haqiqatan, Ye.K.Grachyova, M.P.Pastavskaya, G.Ch.Troshin, V.P.Kashenko, G.N.Rossolimo, D.I.Azbekin, A.I.Graborov va boshqa rus defektologlarning ishlarini tahlil qilsak, ularning har biri u yoki bu asnoda qo'l mehnatiga alohida e'tibor berganligini k ramiz. V.P.Kashenkoning ta'kidlashicha, q l mehnati «asosiy, yetakchi fan sifatida tan olinishi va barcha tarbiyaviy va ta'limiy ishlarimizning asosi b lishi lozim».

Bundan tashqari muallif qo'l mehnatidan boshqa fanlardan ham alohida ish usuli sifatida foydalanishni tavsiya etgan. Bizningcha, q 1 mehnatining ijobiy tomonlari A.I.Graborov ishJarida birmuncha kengroq va izchilroq aks ettirilgan. «Bola tafakkuri bilan uning muskullari orasida, — deb yozadi u 1920-yilda, — uzviy aloqa bor. Aqli zaif bola ishlay turib, narsalar ishlab chiqara turib, topshiriqlarni bajarib, zida ishonch tarbiyalaydi hamda shaxsini takomillashtirib boradi». Demak, bola mehnat faoliyatida z- zidan rivojlanib borar ekan.

Insonning mehnat faoliyatida harakatlar zaruriy qismlardan b lib, insonga xos b lgan faoliyatning maqsadga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Mehnat faoliyati tarkibiga kiruvchi aqliy harakatlar turli malakalar tarzida namoyon b ladi. Bularga quyidagilar kiradi:

- a) og'zaki, yozma, surat va jadvallardan foydalana olish;
- b) lchash, hisoblash uchun lchash ishlarini bajara olish;
- d) buyumlarning tartib b yicha yasaliş jarayonini rejalashtira olish;
- e) z ishini izchil nazorat qilib borish (taxminan, asboblari asosida);
- f) ma'lum buyumlar yasash jarayonida sabab-oqibat bog'lanishlarini tushuna olish.

Yordamchi maktabda mehnat ta'limining o'rni va roli

Har bir bosqichning z vazifalari bor, ularni amalga oshirish shundan keyingi ta'lim uchun asos yaratadi. Bir bosqichdagi kamchiliklar aqli zaif quvchilar mehnat tayyorgarligining keyingi bosqichlarida katta qiyinchiliklar keltirib chiqaradi.

Q 1 mehnati mashg'ulotlarida quvchilarni kasb-korlik mehnat ta'limiga tayyorlash amalga oshiriladi. Bunga qog'oz, karton, loy va gazlama, sim va yog'och bilan ishlash, shuningdek, konstruktor bilan ishlash xizmat qiladi.

Mehnat ta'limi va tarbiyasi mehnat ma'lumoti, mehnat tarbiyasi berish va tuzatuvchi-tarbiyalovchi vazifalarga egadir. Mehnat ta'limining vazifasi quvchilarda hayotda, mehnatda zarur b ladigan bilimlar, malaka va k nikmalarni shakllantirishdan iboratdir.

Mehnat tarbiyasining vazifasi quvchilarda shaxsning ijobiy fazilatlarini — mehnatsevarlik, qat'iyat, mehnatning ijtimoiy sabablarini, jamoada ishlay olish, mehnat kishilariga, moddiy boyliklarga hurmatni tarbiyalashdir. Bolalar muntazam ravishda aniqlikka, puxtalikka rnatib boriladi, ular mehnat madaniyatini tushuna va bajara boshlaydilar.

Aqli zaif bolalarni b lajak kasbga tayyorlash uchun q 1 mehnati darslarida ularda mehnatdagi tashkiliy k nikmalarni tarbiyalashni

(mashg'ulotlarga o'z vaqtida kelish, faqat z ish rnida ishlash, zarur materiallar va asboblarni tanlash, ularni detallarga ishlov berish texnologiyasiga muvofiq joylashtirish; material va asboblarga puxta va avaylab munosabatda b lish, xavfsizlik texnikasi qoidalarini va sanitariya-gigiyena talablarini bajarish k nikmalarini tarbiyalashni) nazarda tutadi.

Ish vaqtining bekor sarflanishini tugatish yoki qisqartirish mehnat intizomining ahvoli: kech qolishlarga, mashg'ulotlardan erta ketib qolishga barham berish bilan chambarchas bqgiiqdir. Aqli zaif bolalarga ish vaqtining har bir daqiqasini tejashning ahamiyatini doimo singdirib borish kerak, toki ular ish vaqtining moddiy qiymatini tushunib yetsinlar.

Q 1 mehnati darslarida estetik tarbiya ham amalga oshiriladi. Yordamchi maktab quvchilari buyum materialini, g zalligini, uning fakturasi xususiyatlarini his qilishlari lozim. Shu bilan birga, ularga shunday tushunchani, ya'ni ishning sifatini, buyumning yaxshiligi, mustahkamligi, g zalligi va mehnat unumdorligi mehnat faoliyatining asosiy mezonlaridir, degan tushunchani qulay shaklda tarkib toptirish kerak. Mehnat ta'limi va bolalarga taqdim etiladigan buyumlar estetik tushunchalarning shakllanishiga yordam beradi.

Mehnatning korreksiyalovchi va rivojlantiruvchi vazifasi aqli zaif quvchilarga psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarini tuzatishda, ularda ijtimoiy mehnat va maishiy k nikma hosil qilish uchun zarur b lgan shaxsiy sifatlarni tarbiyalashda ifodalanadi.

Mehnat ta'limiga doir, mehnat ta'limini takomillashtirishga qaratilgan bu masalalarga lozim darajali e'tibor beriladi. Yordamchi maktab qituvchisi quvchilarda mehnat topshirig'ining farqiga borishi, materiallar, ruyumlar, asboblarning xususiyatlari va sifatini, mehnat sharoitini tanlil qilishni, topshiriqning borishini nazorat qilish va rejalashtirishni, qituvchining rejasiga, predmetli-texnologik kartaga muvofiq ravishda ishni bosqichma-bosqich bajarganligi haqida hisobot berishni avj oldirishi lozim.

Korreksion ishlar mehnat harakatlari, tadbirlari, m ljal olishni nazorat qilish, konstruktiv va tasviriy faoliyatni rivojlantirishni, harakatlar va natijalarning t g'riligini aniqlashni, tayyor buyum sifatiga baho berishni z ichiga oladi.

Q 1 mehnati darslari aqli zaif bola analizatorlari butun sistemasini mashq qildiradigan mehnat malakalarini hosil qilishga yordam beradi. Bu bilan yordamchi maktab quvchilarining tevarak-atrofdagi olam obyektlarini analitik idrok etishni faollashtirish va yaxshilash uchun har qanday mehnat turida zarur boiadigan k rish, sezish, eshitish, hid bilish, kinestezik tasavurlarni shakllantirish uchun obyektiv shart-sharoitlar yaratiladi. Idrok etishning moijal olish, tadqiqotchilik va

boshqaruvchilik vazifasi shakllanadi. Fikriy jarayonlan tahlil qilish va sintez qilish rivojlanadi. quvchi bir xil materiallarni boshqalari bilan fakturasiyu shaklli miqdori bo'yicha taqqoslab ko'radi. Buning natijasida mantiqiy operatsiya b Igan taqqoslash usullarini amaliy zlashtirish sodir bo'ladi. Mehnat operatsiyasini ongli ravishda bajarish odatda buyumni fikran qismlarga ajratib chiqishni nazarda tutadi. Bu hol ijrochilik operatsiyalari tartibini belgilashga yordam beradi — tahlil qilish usullari ishlab chiqiladi.

Detallardan buyumni yig'ish, ayrim operatsiyalarni yaxlit sistemaga birlashtirish sohasidagi faoliyat sintez qilishni rivojlantiradL, faol faoliyatga k pgina tushunchalarni kiritish hisobiga yordamchi maktab o'quvcliilarining nutqi boyib boradi, quvchilar og'zaki nutqni tuzish k nikmalarini zlashtiradilar.

Bundan tashqari, oqilona tashkil etilgan mehnat harakatga doir turli-tuman mehnat malakalarini rivojlantirish imkonini beradi va yurak-tomir sistemasini mustahkamlaydi, t g'ri nafas olishni yaxshilaydi, aqli zaif quvchilarning motor-harakat sohasidagi turli buzilishlariga barham beradi. Maxsus maktab o'quvchilari orasida harakatlari buzilgan quvchilar ham uchrab turadi (harakatlami muvofiqlashtirishning buzilishi, falajning qoldiq hodisalari, harakatlarning patologik buzilishi), lekin bunday quvchilarni ham mehnatga rgatish zarur. Harakat qilishga doir mehnat k nikmalarini rivojlantirish ishlari aniq maqsadga qaratilgan va muntazam b lishi lozim. Shuning uchun ham oligofrenopedagog quvchilar bilan mashg'ulotni tashkil etar ekan, har qanday holda har bir quvchi uchun ish sur'ati va maromini belgilashi, bajarilishi kerak b Igan dastlabki ishlarni aniqlashi lozim b ladi. Ayniqsa, ishmsullarini t g'ri bajarishga alohida e'tibor berish kerak, toki keyin yana quvchilarni qaytadan rgatishga ehtiyoj qolmasin. Ish harakatiarining aniq, yengil b lishini ishlab chiqish zarur. Jismoniy yuklamani, ayniqsa, ta'limning uchinchi yilida sekin-asta k paytirib borish darkor.

Lekin mehnat z- zidan tuzatuvchi ta'sir k rsatmaydi. Q l mehnati darslarida yordamchi maktab qituvchisi psixofizik kamchiliklarini tuzatish, o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini rivojlantirish uchun yaxshi shart-sharoitlar yaratib berishi lozim.

, Q l mehnati darslarida olib boriladigan korreksion-tarbiyalovchi ishlar ta'lim va tarbiy<- jarayonini t g'ri tashkil etish va boshqarishni taqozo etadi.

Aqli zaif quvchilarni kasb-hunarga y naltirish

1—3-sinflardagi q I mehnati aqli zaif bolalarga kasb-mehnat ta'limi berishning propedevtik (kirish) b g'ini hisoblanadi. Q l mehnau' darslarining kasb-mehnat tayyorgarligi bilan bog'liqligini yordamchi maktab quvchilarida mehnat ta'limiga hozirlikni shakllantirishdan iborat (7-rasm).

■
"3
X>
• a'
"eo
■
.3
I
■
•5-3
^ <.,
co ea
ar
o
I
o

Yordamchi maktab quvchilari dastlabki mehnat k nikmalari, bilim va malakalarni hosil qiladilar. zlariga qulay b lgan turli materiaUar bilan ishlash usullarini zlashtiradilar, ularning xususiyatlari, asboblar bilan tanishadilar. Buyumlar tayyoiashda ulardan foydalanish mahoratini egallaydilar. T g'ri ish holatini, zlarining ishga b lgan ayratlarini boshqaradilar.

Oligofrenopedagog q l mehnati darslarida doimo quvchilarga turli shakldagi mehnatga qiziqishni singdirib borishi lozim. Ta'limning yakunlovchi bosqichi b lgan uchinchi yilda endi muayyan ixtisoslarga qiziqish uyg'otish ishlarini kuchaytirish va bu bilan quvchilarni kasbga y naltirish ishlarini boshlash mumkin. Keyinchalik quvchilar maktabda rganishi lozim b lgan barcha kasblarning muhimligi, zarurligini qulay va qiziqarli shaklda ochib berishi zarur. Ana shu maqsadda maktab ustaxonalariga, korxonalariga ishlab chiqarish ekskursiyalari uyushtirish tavsiya etiladi. quvchilar bu yerda ommaviy ishlab chiqarish ishlari, z ota-onalarining mehnati bilan dastlabki tarzda tanishadilar.

Aqli zaif bolalarga ta'lim berishning muvaffaqiyati quvchilarning zlariga taklif etiladigan mehnat topshiriqlarini zlashtirishga, olingan bilimlar asosida mashqlar bajarishga qanchalik tayyorligiga bog'liq bo'ladi. Bunday bolalar z psixologik rivojlanishlar xususiyati tufayli barcha ish bosqichlarini zarur darajada chuqur zlashtirmasligi mumkin. Yordamchi maktabning ziga xos xususiyati ta'limning kirish y nalishi yaqqol ifodalanishi bilan ajralib turadi, bunda har bir yangi bosqichdan oldin tayyorgarlik darajasi amalga oshiriladi.

Masalan, aqli zaif bolalar buyumni tayyorlashning butun jarayonini esda saqlab qololmasligi mumkin, shu sababli ish tushuntirib beriladi, ayrim usullar, operatsiyalar b yicha namoyish qilinadi, bundan maqsad bola butun ish jarayonini yaxlit va har bir detalini alohida tasavur qila olsin.

Har bir usul alohida k rsatib va tushuntirib berilgandan s ng bolalar dastlabki qituvchi kuzatuvchi ostida, keyin o'zlari mustaqil ravishda namunalar asosida tegishli mashqlar y li bilan ishlab chiqaradilar.

Yangi ish usullarini rganishda qituvchi endi rganilgan ish usullariga emas, balki bolalarning mayjud tajribasiga tayanadi. Ta'limning propedevtkligi oddiy operatsiyalardan murakkablariga, yengil usullaridan qiyinlariga sekin-asta tishni nazarda tutadi.

Tuzatish va y naltirish vazifasini hal qilishda qituvchi yetakchi rol ynaydi. quv-tarbiya jarayoni metodik jihatdan t g'ri y lga q yilgan taqdiridagina aqli zaif quvchilarning psixofizik rivojlanishidagi kamchiliklarni muvaffaqiyatli tuzatish mumkin. Defektolog qituvchi z fanini, z quvchilarini yaxshi bilishi, quv materialini, ta'lim metodlarini, k rgazmali q llanmalarni, bolalarning har tomonlama rivojlanishiga yordam beradigan didaktik materialni sinchiklab tanlashi lozim. qituvchi quvchiga z shaxsi bilan ham ta'sir k rsatadi (8-rasm).

8-rasm. 103-maxsus yordamchi maktab-internatda 5-sinfda
(qiz bolalarda) mehnat darsi.

Tarbiyalanuvchilarga hurmat bilan uyg'unlashtirib boriladigan talabchanlik, pedagoglik nazokati aqli zaif bolalarga ta'lim va tarbiya berishga alohida ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Shunday qilib, q 1 mehnati darslari quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga va ularni kasb-mehnat ta'limiga tayyorlashga ijobiy ta'sir k rsatadi.

Mazkur metodik q llanmaning maqsadi 'q 1 mehnati darslarini iloji boricha namuhali tashkil etishni k rsatib berishdan, uning yordamchi maktabning didaktik (korreksiyalash) tuzatuvchi-tarbiyalovchi vazifalariga k p darajada muvofiq b lishidan iboratdir.

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili asosiy tamoyil b lib, yordamchi maktabning maxsus vazifalaridan, aqli zaif bolalarning patologik xususiyatlardan, «ularning yaqin oradagi rivojlanish zonalaridan» kelib chiqadi.

Tuzatish-tarbiyalash (korreksiyalash) ishlari ruhiy-jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarni tugatishga yoki kamaytirishga qaratilgan, shuningdek, aqli zaif bolalarning «takroriy xususiyatlari»ning oldini olishga, ularda ijtimoiy-maishiy va mehnat k nimalari uchun zarur b lgan shaxsiy xususiyatlarni tarbiyalashga qaratilgan.

Pedagogik tuzatishning ziga xos xususiyatlaridan biri unga xos b lgan tarbiyalovchi vazifa b lib, u tuzatish-tarbiyalash ishlari terminida z ifodasini topgan. Bu holda aqli zaif bolalar har tomonlama tuzatiladi. Lekin diqqat markazida nuqsonning yetakchi belgisi, uning tegishli murakkabliklari bilan bog'liqligi turishi lozim.

Tuzatish-tarbiyalash (korreksiyalash) ishlari aqli zaif bolalarning xususiyatlarini ijobiy tomonga qarab uzluksiz rivojlantirib borishga qaratiladi. Bola odamlar bilan ijobiy aloqaga, muomalaga kirishuvi, buyumlar olamiga va atrof-muhitdagi voqealarga kirib borishi, ijtimoiy tajribani zlashtirishi, nutqi, xulq-atvori va shakllarini egallashi zarur.

Tuzatuvchi-tarbiyalovchi ta'lim tamoyili quv materialini, ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish orqali ta'lim va tarbiyani amalga oshirish talabida z ifodasini topadi.

qituvchi ta'lim mazmunini quvchilarning bilish imkoniyatlariga tatbiqan tanlaydi va moslashtiradi. Bu hol bilim va amaliy harakatlar tuzilishini soddalashtirish, ularni tarkibiy qismlarga b lish va ularning har birini alohida rganish hisobiga sodir b ladi. Moslashtirish muayyan oraliqdagi propedevtik davrni joriy qilish bilan ham ta'minlanadi.

Oligofren bolalar bilish faoliyati asoslariga tuzatish kiritish va mustahkamlashga darsda k rgazmali-amaliy uslublardan hamda aqliy faoliyatdan foydalanish hisobiga erishiladi. Aqli zaif bola aniq bir tafakkurga ega b lishi bilan ajralib turadi, shu sababli ularga ta'lim berish predmetli-k rgazmali asosda quriladi.

Yordamchi maktablar tajribasida k rsatish uslubi, tayyor bilimlarni yetkazish uslubi muhim rin tutadi. Oldiniga bu uslublar yetakchi b ladi, keyin ularning salmo i !kamayib boradi, chunki ular asosan mexanik xotirani rivojlantiradr, natijada quvchilarda passiv mushohada avj oladi, tafakkur rivoji pasayib, bilimlarni amalda tatbiq etish, k chirish malakasini hosil qilish barham topadi. Ta'limning k rgazmali va amaliy uslublaridan foydalanishda quvchilarning amaliy harakatlarini kuzatishga rahbarlik qilish, perspektiv va amaliy harakatlarni nutq bilan maqbul tarzda bo lash alohida ahamiyat kasb etadi.

Har bir darsda uning tuzatuvchi-tarbiyalovchi maqsadlarini aniq belgilab olish zarur. Bu maqsadlarsiz mash ulot yuzaki tus oladi. Uning ziga xos xususiyati y qoladi, umumta'lim maktabi uchun xarakterli b lgan didaktik talablarni t ridan-t ri k chirishga olib keladi. Bu hol maxsus ta'limning asosiy vazifalari va tamoyillariga zid keladi.

quv jarayonidagi tuzatuvchi-rivojlantiruvchi maqsadlar qanchalik samarali amalga oshirilsa, ta'lim beruvchi maqsadlar ham shunchalik natijaii b ladi. Shunga erishish muhimki, quvchilar z oldilariga q yilgan vazifalarni bajarishga faol intilsinlar, qituvchi esa dars maqsadini aniqlab, butun kuch- ayratini ana shu maqsadlarga erishish y llari va vositalarini izlashga sarflasin.

Yordamchi maktabning quv jarayonini tashkil etish sifatini, tuzatish y nalishini yaxshilash uchun rus defektologlari — G. M. Dulnev, LCYeremenko, X.S.Zamskiy, S.D.Zabramnaya, N.P.Pavlova, M.N.Perova va boshqalar quyidagi shart-sharoitlarni tavsiya qiladilar

— quv jarayonining barcha bosqichlarida maktab quvchilari aqliy harakatlarini tashkil etish. quvchilarning aqliy operatsiyalarini bajarishi (m ljal olish — tadqiqot, tahlil qilish, umumlashtirish, qiyoslash, nazorat qilish, rejalashtirish, baho berish operatsiyalari);

— tasawur, tushunchalarni tarkib toptirish jarayonida bolalarni buyumlarning ziga xos, muhim belgilarni qismlarga ajratishga rgatish;

— nutq faoliyatiga, nutqni nazorat qilishga undash;

— idrok etiladigan buyum va uning s z bilan ifodalanishi va amaliy harakatlar rtasida mustahkam zaro bo liqlik rnatish;

— ta'limning sekinlatilgan sur'ati (aqli zaif bolalarda asabiy-ruhiy jarayonlarning kechishiga muvofiq ravishda);

— materialni ko'p marta bir-biriga xshatib takrorlash;

— idrok etish oyektni k p marta k rsatishga asoslanishi lozim;

— bolaning hissiy tajribasini yuqori darajada jalb qilish, saqlash analizatorlaridan har tomonlama foydalanish;

— quvchilarni buyum bilan bog'liq b lgan amaliy faoliyatga jalb qilish;

— yaxlit faoliyatni ayrim tarkibiy qismlarga, elementlarga, operatsiyalarga b lish, ularni ichki jihatdan bir-biriga bog'liq ravishda idrok etish (aqli zaif bolalar global idrok etish bilan cheklanadilar);

— quvchilarning harakatlarini doimiy ravishda tuzatib borish. Buning uchun har bir quvchining quv faoliyati qituvchi tomonidan muntazam tahlil qilib boriladi, bundan maqsad vujudga kelgan qiyinchiliklarni bartaraf etish, yordam k rsatishdir;

— quvchining eng rivojlangan sifatlariga tayanish;

— ta'limning propedivtikligi(kirish ta'limi); kirish kursi ta'limga asos b ladigan bilimlar boshlang'ich minimumini yaratadi;

— keng k lamli ishni aqli zaif bolalarga tabaqalashgan holda va alohida yondashishni birga q shib olib borish. quv faoliyatiga tabaqalashgan holda rahbarlik qilish;

— bilish jarayonlarini va aniq maqsadga qaratilgan faoliyatini rivojlantirish maqsadida xilma-xil usullar va uslublarni ishga solish.

qituvchining doimiy vazifasi quvchilarda mustaqillik, faollik, kuzatuvchanlik, diqqatni, rganilayotgan buyum va hodisalarga qiziqishni rivojlantirishga yordam beradigan uslublar va usullarni tanlashdan iborat. Bu uslublar va usullar buyumlar bilan amaliy ish olib borish, turli obyektarni aniq maqsadni k zlab kuzatish, amaliy yinlar, vaziyat, harakatlar algoritmini yaratish, ekskursiyalar, laboratoriya mashg'ulotlari, kitoblar bilan ishlash, mashqlar, k rgazmali namunalar ishlashdir.

Har bir darsda mehnatning ijtimoiy ahamiyatini, uning amaliy y nalishini ta'kidlash muhimdir. Bu — tayyorlanayotgan buyum uchun mas'uliyatni tarbiyalaydi.

Agar quvchi aqli zaif bolalarning jismoniy rivojlanishdagi kamchiliklarini hisobga oluvchi va q l barmoqlarining tabaqalashgan harakati rivojlanishiga qaratilgan maxsus ishlar olib borsa,tuzatish ishining samaradorligi ortadi.

Aqli zaif bolalarning ruhiy xususiyatlari, ularning haddan tashqari charchab qolishi, saqlovchi tormozlanishi tezligi, jismoniy zaiflashuvdan kelib chiqib, yordamchi maktab quvchisi darsida zarur ish sur'ati va me'yorini ta'minlashi quv materiali, topshiriqlarni

to'ri dozalanishiga, barcha faoliyat turlarining navbatma-navbat kelishi va qiyinchilik tug'dirmasligiga, me'yor buzilganda esa amaliy muvozanatning tiklanishiga e'tibor berishi, rag'batlantiruvchi vositalar va usullardan foydalanish kerak.

Darsning birinchi bosqichi bilan tashkiliy jihatga katta e'tibor berish kerak bo'ladi, u quvchilarning faoliyatsizligini barham toptirishga, mazkur darsga aloqador bilan ham quvchilarning hayajonlanish manbai bilan ladigan ta'sirlardan jaxoli bilan lishga qaratiladi. Dastlabki daqiqalardan boshlab idrok etiladigan materialga ijobiy munosabatni vujudga keltirish zarur.

Yordamchi maktab uchun mehnat sur'ati — bu intizom muammosidir. Sur'at zaif bilan, quvchilarda boshqa mashg'ulotlar uchun quvchilarning vaqt qoladi. Sur'at ancha yuqori bilanida esa quvchilarning qituvchining tushuntirishlarini ilg'ab olmaydilar va zarqishga tob berolmay, saqlovchi tormozlanish holatiga tushib qoladilar. Eng maqbul sur'at amaliyot jarayonida ma'lum bilan ladi.

Ish me'yori ham juda muhimdir. Me'yorning har qanday buzilishi, zarq berib qilinayotgan ishning keskin susayib ketishi va hatto bilan sh turib qolishlari bilan asossiz ravishda almashinishi bolalarning mehnat harakatini izdan chiqaradi, eng samarali, ravon va tekis ishga nisbatan k proq charchatib qiyadi. Qiyin ish turlari bilan oson ish turlarini, mehnat bilan dam olishni almashtirib turish, bolalarning diqqatini uzoq vaqt bitta predmetga qaratishga rag'bat berish kerak. Bunga darsdagi mashg'ulotlar turini zgartirish, jismoniy tarbiya daqiqalarini tkazish bilan erishiladi.

Q 1 bilan qilinadigan buyumli faoliyat bola uchun aricha aniq va tushunarli bilan lib, aqli zaif bolalarning ta'lim jarayoniga kirishuvi uchun boshlang'ich faoliyat hisoblanadi. Umumta'lim fanlari bilan q 1 mehnati darslari rtasida mustahkam zaro aloqa bilan lishi lozim. O'qish anomal bola uchun katta ahamiyatga ega bilan lib, uning bilimlari puxta, hayotiy, zi ishga yaroqli bilan lib boradi.

Yuqori malakali ishchilarning ish faoliyatlarini psixologik tahlili, yuqorida aytib tilgan aqliy harakatlar ishchiga yuqori darajada mustaqillik ta'minlanishini k rsatdi. V.V.Chebisev va B.F.Lomovlarning ta'kidlashlaricha, malakali ishchilarning ish jarayonlari doimo zlarini nazorat qilish holatlari bilan almashib turadi. Shu bilan birga, yuqori malakali ishchilarda barcha ish jarayonlari avtomatlashgan harakatlardan iborat bilan ladi. Nuqsonli bolalarda esa, asosan mana shu avtomatlashgan harakatlarni yuzaga keltirish ancha qiyin amalga oshiriladi. Yuqori malakali ishchi har bir ish qurolining turar joyi, vazifasini yoddan tasavvur etib turadi. Bu xislat uning maksimal darajada vaqtdan unumli foydalanishiga yordam beradi. Uzoq

yillik kuzatishlardan ma'lumki, hatto yuqori sinf quvchilarida ham yetarlicha mustaqillik shakllanmaydi. Yuqori sinf quvchilarining atigi 20 foizigina u yoki bu darajada ishni mustaqil hal qila oladi. Yordamchi maktab quvchilarining asosiy qismi qituvchidan yordam ohshga muhtojlik sezadi. Yuqori sinflarning ham aqli zaif bolalari mehnatga oid katta nikma, malakalar yetarli shakllangan bo'lsa ham, ish jarayonida qiynaladilar. Bu qiynchiliklar asosan ish vaqtida fikrlash jarayondari talab etilganda yuzaga kelar ekan. Bu, asosan, ishni rejalashtirishda, nazorat qilishda kuzatilgan. Boshlang'ich sinf quvchilari bajarayotgan ish jarayonini mustaqil gapirib bera olmaydilar. Bu xususiyatlar V.I.Lubovskiy va N.I. Nepomnyashaya ishlarida ta'lim olib berilgan. A.R.Luriyaning kuzatishicha, «Asosiy asab jarayonlari (ayniqsa tormozlanish)ning tonusi susayganligi bilan ajralib turadi. Asab jarayonlari juda sekin bir joyga ta'lim planadi, arzimas tashqi taassurotlar bu jarayonlarni tormozlab qolishi mumkin». Kamchilik aqli zaif bolalarning nutqi bilan harakatlari orasida bog'liqlik bo'lmaydi. Agar normal bolalar biror ishni oldindan rejalab, ish jarayonini gapirib, shundan so'ng ish boshlasalar, aqli zaif bolalar ishni ta'lim g'ridan-ta'lim g'ri boshlab yuboradilar. Bu o'z navbatida ish jarayonida qator kamchiliklarga olib keladi. Hatto yuqori sinf quvchilari ham ba'zan qilgan ishlarini og'zaki gapirib bera olmaydilar. Shu bilan birga, aqli zaif bolalar yasagan narsalarini namuna bilan taqqoslolmaydilar.

V.I.Karvaylis tadqiqotlaridan ma'lumki, I—III sinf quvchilarining 90 foizi ish natijalarini namuna bilan taqqoslamas ekanlar, qator aqli zaif bolalar o'zlarining yasagan dag'al, qo'pol, besonaqay narsalarini namunaga ta'lim g'ri keladi deb tushunadilar. Ulardagi bu xislat shaxsiy sifatlarning yetarli shakllanmaganligini kuzatadi. O'zlariga tanqidiy qarashning yuqorigi asosida bu kamchilik yuz beradi. Aqli zaif bolalarda ichov birliklari haqidagi tasavvur va bilimlar ham cheklanganligi ish jarayonlarida yaqqol kuzatilgan. I.N.Manjuloning ta'kidlashicha, 70 foiz aqli zaif bolalar ichov ishlarida xatolikka yuqorigi qo'yadi. Atigi 5 foizgina bolalar ichov ishlarini ta'lim g'ri bajarganlar. quvchilardagi mm, sm, m kabi uzunlik ichov birlildari nota'lim g'ri shakllanganligi oqibatida, kuzatilgan bilan chamalab ichashlari ham xatoliklardan xoli bo'lmaydi. Bu taxlitdagi xatoliklar burchaklarni ichashda ham kuzatilgan.

Yordamchi maktab quvchilari mehnat qila turib ham aqlan, ham jismonan, ham shaxsan takomillashib boradi. Albatta, bu takomillashish, rivojlanish normal bolalar darajasida bo'lmaydi. Chunki normal bolalar ongli, tushungan holda bajarib borsalar, aqli zaif bolalarning aksariyati ishni mexanik tarzda, tushunmasdan bajaradilar. Shuning oqibatida ish natijalarida ham keskin farqlar yuzaga keladi.

Normal bolalar aqliy jihatdan birmuncha tez rivojlanadilar, chunki ular insoniyatning umumlashgan tajribalarini zlashtirib boradilar deb e'tirof etadi A.N.Leontev. Aqli zaif bolalar esa bu tajribalarni yetarli cgallay olmaydilar. Aqli zaif bolalarning mehnat faoliyatida qator kamchiliklar borligini ta'kidlash bilan birga, shuni e'tirof etish lozimki, ularning asosiy qismida turli darajadagi harakat buzilishlari mavjud. Aqli zaif bolalarning ish jarayonidagi kamchiliklar asosida mana shu harakat nuqsonlari ham ma'lum rol ynaydi. Oligofrenopedagogika tarixida shifokor, pedagog, psixologlardan J.Demor, M.O.Gurevich, N.I.Ozereskiy, S. Ya.Rabinovich, A.N.Graborov, A.Gezell, G.Ya.Troshin, G.E.Suxareva, S.S.Lyapidevskiy, L.V.Zankov, respublikamizda B.F.Shoumarov, Q.Mamedov va boshqalar nuqsonli bolalarda harakat sistemalarining turli tomonlarini batafsil ochib berganlar. Yordamchi maktab mehnat ta'limining asosiy vazifalaridan biri aqli zaif bolalarning turli harakat nuqsonlarini ham tuzatishdan iborat. Mehnat ta'limi jarayonlarida faqatgina bilish jarayonlari rivojlanib, t g'rilanib, tuzalib qolmasdan, balki ularning hissiyot-irodalariga ham samarali ta'sir etilar ekan.

Oligofrenopedagogika fanining rivojida mehnatga oid turli fikrlar b lishiga qaramay, ularning barchasi ijobiy shaxsiy sifatning rivojlanishiga yordam berishi qayd etib tilgan.

Aqli zaif bolalar zlarining yin, qish, mehnat faoliyatlarida yaxshi yoki yomon fikrlashlari bilan birga, barcha faoliyat natijalariga ijobiy, salbiy munosabat bildiradi. Mana shu munosabat asosida sekin-asta shaxsiy sifatlar shakllanib boradi. Shaxsiy, hissiy-irodaviy sifatlar fikrlash jarayonlariga juda katta samarali ta'sir etadi. Psixik faoliyatning barcha faol shakllari (ixtiyoriy diqqat, eslab qolish, harakatlarning maqsadga muvofiqligi) bolaning uzoq muddatli faol faoliyati samarasi hisoblanadi. z vaqtida E.Segen ham aqli zaif bolalarda asosiy nuqson irodaning buzilganligidir, deb k rsatgan edi. V.Shtroymayer esa, bu bolalarda ixtiyoriy diqqatning yetishmasligini ta'kidlaydi. G.Ya.Troshin esa aqli qoloqlarda yetakchi belgi, bu bolalarning ish jarayonida mumkin qadar yengil y l tanlashlarini k rsatadi. Bularning barchasi zicha haqlidir.

M.S.Pevzner aqliy nuqson — oligofreniyani tahlil etar ekan, asosiy nuqson — ish qobiliyati va maqsadga muvofiq harakatlarning yetishmt sligidir, deb ta'kidlaydi.

Yorti. mchi maktabda mehnat ta'limi asosan ikki bosqichdan iborat:

1. Tayyorgarlik bosqichi (I—IV sinflar);
2. Kasb-hunar mehnati (V—IX sinflar).

Tayyorgarlik bosqichida asosan q l mehnati mashg'ulotlari olib boriladi.

Kasb-hunar bosqichida esa kasb-hunar mehnati turlari beriladi. Bu mehnat yordamchi maktabni bitirguncha davom etadi. Aqli zaif bolalar ma'lum mutaxassislikni egallaydilar. Bolalar 8 yillik maxsus ta'lim davomida tugallangan kasb tayyorgarligini olishlari kerak.

Kasb-hunar mehnatida ishlab chiqarish amaliyotining rni juda katta. Bu amaliyot ma'lum ishlab chiqarish korxonalarida tkaziladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktablarda mehnat ta'limini amalga oshirish bosqichlari haqida gapirib bering.

2. MehnatlaTiminirgaqlizaifbolalaidagisriaxsiysJ^lboiat deb ylaysiz?

3. Yordamchi maktablaida mehnat ta'limining umumta'lim fenlari bilan bog'liqligi haqida gapirib bering.

4. Mehnat ta'limining tuzatuvchi, taibiyaviy ahamiyati nimalardan iborat?

5. Qo'l mehnati va kasb-koriik mehnatining aqli zaif bolalar bilish jarayonlarini tuzatishdagi ahamiyati haqida gapirib bering.

6-BOB. TARBIYA USULLARI

6.1. Yordamchi maktabda tarbiya tamoyillarining qo'llanilishi

Yordamchi maktablardagi tarbiya tamoyillari butun tarbiya jarayonini yaxshiroq tashkil etish maqsadida foydalaniladigan qonun-qoidalar majmuasidir. Bu qoidalaiga taroiyaning mazmuni, usuli, tashkil etish shakli kiradi. Barcha maktablarda tarbiya tamoyillari umumiy kriteriyaga ega. Ammo, yordamchi maktablarda aqli zaif bolalarning psixologik, jismoniy, hissiy nuqsonlariga ko'ra ziga xos yondashuvlardan ham foydalaniladi.

Oligofrenopedagogikada tarkib topgan va milliy asoslangan tarbiya tamoyillari tizimi taibiyaning hayot bilan bog'liqligini, shaxsiy, jamoada va jamoa oiqali taroiyalashni, taroiyaviy ta'siming izchilligini va davomiyligini, taroiyalanuvchi shaxsiga nisbatan ziga xos talabchanlik bilan hurmatning birligini, taroiyaning aqli zaifbolalarning yosh va individual xususiyatlariga mosligiga, ta'lim taroiyaning bog'liqligini, taibiyada atroflicha yondashish tamoyillarini nazdichiga oladi.

Aqli zaif quvvchi shaxsini g'oyaviy va ma'naviy shakllantirish manfeatlari pedagogning har bir xatti-harakatini taroiyaning maqsadlari bilan qiyoslashni, uning amalga oshirilishiga rejali tarzda va qunt bilan erishishni talab qiladi. Har bir tarbiyaviy tadbimning qimmatini uning aqli zaif quvvchilar jamoasi hayotini qanchalik boyitganligi, ishonchni shakllantirishga qanchalik yordam berishi bilan iflanadi. Afsuski, qator yordamchi maktablarda tarbiyaviy tadbirlar xil-jak isingaj ijalashtiriladi. Bular oqibatda bolalarda qiziqish, jishqinlik va hissiy shakllanishning imkonini bermaydi. Yordamchi maktab quvvchilarini taroiyalash vositasi bo'lgan faoliyatning barcha tuiariga puxta yoznalish berilishi shart.

Yordamchi maktabda tarbiyaning hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili yetakchi tamoyil hisoblanadi. Buning mohiyati shundan iboratki, tarbiyaga jamiyatning iqtisodiy va ma'naviy munosabatlarini, voqelikning qadriyatlarini, axloqi va estetikasini tatbiq etishdan iborat. Yordamchi maktabda quvvchilarni moddiy ishlab chiqarish sohasidagi mehnatni, kasbni asosli tarzda tanlashi qituvchilar, quvvchilar va ota-onalar tomonidan chuqur anglab olinishi kerak. Ba'zan taroiyaning turmush bilan bog'liqligini tarbiyaviy ish hamda yordamchi maktab quvvchilarining unumli mehnatini rtasida aloqa matishdangina iborat deb qaraladi. Ammo hayot unumli mehnatga qaraganda ancha kengtoq va mazmunliroq tushunchadir. Yordamchi maktab quvvchilarini mehnat faoliyatining xilma-xil shakllariga jalb etayotganda bu naisani quvvchilar jamiyatga xizmat qilish maktabi, moddiy va ma'naviy moi-k Uigi uchun

umumxaJq kurashining tarkibiy qismi deb idiok etishlari hamda g'amx rlik j qilishlari kerak. Qilinayotgan barcha tarbiyaviy tadbirlar hayotiy, ya'ni aqli zaif boialar bilan ular eshitgan, k rgan narsalarga asoslangan tarzda olib borilsa yaxshi samara beradi. Aks holda tkazilgan tadbirlar bolalar uchun tushunarsiz narsa b lib qolishi mumkin.

Yordamchi maktab quvchilarini jamoada jamoa orqali va jamoa uchun tarbiyalash tamoyili ham ziga xos ringa ega. Bu tamoyil tarbiya tizimining jamiyat talablaridan kelib chiqadigan tamoyillaridan biri b lib, uning tabiati ishlab chiqarish vositaJariga munosabat, rtoqlarcha hamkorlik va zaro yordam munosabatlari bilan xarakterlanadi.

Jamoa shunday mashq maydonidirki, unda shaxsning xilma-xil fazilatleri mashq qilinadi va shakllanib boradi. Bizning pedagogikamiz ikki tomonlama: tarbiyachi va tarbiyalanuvchi pedagogikasidan farqli uyushtirilgan korreksion pedagogik jarayonni afzal k radi. Birgalikda, bir maqsadni k zlab tashkil etilgan jamoa harakatlarida insonga nisbatan mumkin qadar k proq talabchanlik qilish, lekin shu biian birga unga mumkin qadar k proq hurmat, mehribonlik bilan qarash kerak.

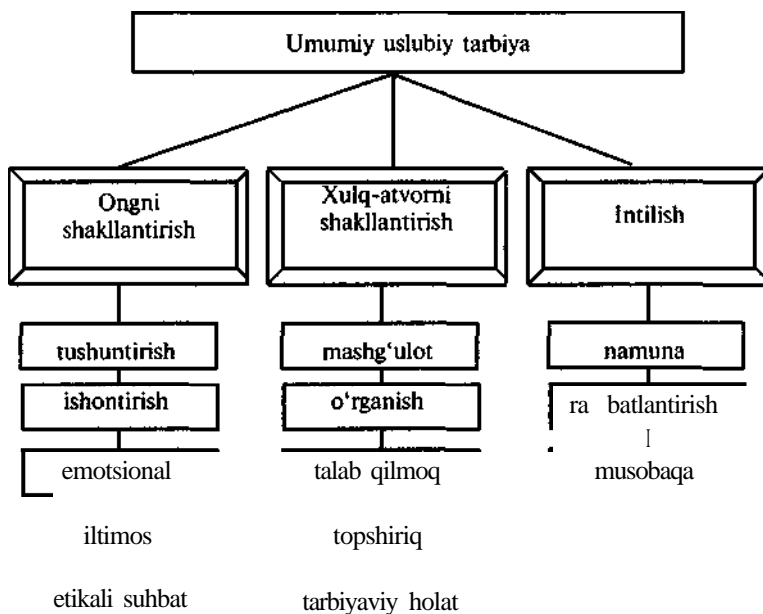
Shu tamoyilga amal qilib, yordamchi maktab qituvchiiari quvchilar bilan munosabatlarning shunday usJubi va tarzini tanlaydiki, aqli zaif quvchilarning ruhini tushirmaydi, balki ularning kuchiga ishonch, erkinlik beradi. Bu uslub ijobiy harakatlar va xulq-atvorga undaydi, z qadr-qimmati va z xuJq-atvori uchun mas'uliyat tuyg'usini singdiradi. Tirnoq orasidan kir qidirish, ikir-chikir gaplarga berilish biJan aloqasi b Imagan talabchanlik insonga nisbatan eng oliy hurmatdir. Mumtoz pedagoglar ta'biri bilan aytganda, insonga ishonib yondashish kerak, bunda hatto ayrim tavakkalchilikka ham y l q yish mumkin. Pedagog quvchida ijobiy fazilatleri tarbiyalashni nazarda tutib va shunga tayanib, ishonchga asoslanib, insonni z- zini tarbiyalash bilan shug'ullanish ruhida tarbiyalaydi.

Tarbiyaviy ta'sirning izchilligi, sistemaliligi, yaxlitligi va uzluksizligi tamoyili ham tarbiyaviy tadbirlarning samarador b lishida zaruriy tamoyillardandir. Bu tamoyillarga amal qilish pedagogika tizimini shunday qurishni taqozo etadiki, uning tarbiyaviy qismlari va elementleri bir-biri bilan yonma-yon b lmasdan, yaxlit birlikni tashkil etishi kerak. Pedagogik ta'sirning biror tizimga ega emasligi tarbiyaviy ishga tamomila ziddir. Yordamchi maktab quvchilariga nisbatan talablarning turlichaligi tarbiyaga k p zarar yetkazadi. Afsuski, amalda k pincha shunday b ladiki, aqli zaif quvchilar oilada maktab tashabbusini q llab-quwatlashi u yoqda tursin, balki qarama-qarshi ta'sir k rsatadi. Ba'zan qituvchilar orasida ham talablar birligi ta'minlanmaydi. Tarbiya k plab kishiJar ishtirok etadigan, uzoq muddatli jarayondir. Shu sababli ularning ishida izchilikka erishish, davomiylikka rioya qilish, aqli zaif quvchilarning tarbiyalanish darajasini, yaqin oradagi rivojlanish zonasini z vaqtida aniqlash nihoyatda muhimdir.

Yordamchi maktablardagi ziga xos tarbiyaviy tamoyillardan yana biri maktab quvchilarining yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olishdir. Bu tamoyilni amalga oshirish quvchilar faoliyatining mazmun va shakllarini ularning yoshi, hayotiy tajribasi, kuchi va imkoniyatlariga muvofiqlashtirishni talab etadi. Ayni vaqtda har bir bola — bu ziga xos alohida dunyo. Shu sababli tarbiya jarayoni ta'lim jarayoniga qaraganda ham ancha individual b lishi kerak. Agar qituvchi muayyan paytdag talab va qiziqishlarga tayanib, ularni xulq-atvor va faoliyat motivlarining halfqiluvchi negizi b lgan yangi talablar va yangi qiziqishlarni vujudga keltiradigan shakl va usullarini topa olsa, bu maqsadga erishishi mumkin b ladi. **Aqli zaif bolalar bilan ish olib boradigan qituvchi-defektolog, tarbiyachilar barcha ta'lim-tarbiya jarayonlarida umumiy kamolotida biror nuqsoni bor bolalar bilan ishlayotganligim hech qachon unutmazligi kerak. Shundagina ular amalda uchrab turadigan har xil k ngilsiz, noxush holatlarni to'g'ri tushunadilar va ularning oldini ola biladilar. Aks holda, aqli zaif bolalarning nuqsonlari sababli yuz beradigan tmii noxush holatlarni tushunib yetmaydilar. Demak, bunday bolalar bilan yakkama-yakka tarbiyaviy ish olib borilmaydi.**

Tarbiya usullari deganda har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish maqsadida bolaning ongi, his-tuyg'ulari, irodasi, xulq-atvori va munosabatlari tizimiga ta'sir k rsatish usulini tushunish kerak (3-chizma).

3-chizma

Tarbiya usullari, ta'limda bo'lganidek, ayrim elementlarga birlashtirilgan, ular tarbiya usullari deb ataladi. Yordamchi maktab qituvchisi yoki tarbiyachisi birinchi bor sinfni tozalash birlashtirilgan shanbalik tashkil qiladi. U bolalarning ishini muayyan qismlarga taqsimlashdan avval qanday yuvish, qanday artish, polni yuvish oson birlashtirilgan uchun partalarni qanday surish kerakligini tushuntiradi va kuzatadi. qituvchining ana shunday tushuntirishi mazkur holda bir usul sifatida namoyon birlashtirilgan ladi. Tarbiya usullari bolalarga ta'sir kuzatishdangina iborat emas. Tarbiya ikki tomonlama jarayon birlashtirilgan, qituvchi, tarbiyachi faoliyati bilan qituvchi faoliyatini birlashtiradi. Bolaning tarbiyaviy ta'sirga faol tayyor birlashtirilgan lishiga erishish uchun uni muayyan sharoitga qo'yish, uning faol harakatini tashkil etish kerak. Shu sababli pedagogika fanida tarbiyaning tashkiliy shakllari qituvchiJarining jamoa va individual faoliyatini pedagogik nuqtai nazardan muvofiq ravishda tashkil etish **usullari** deb hisoblanadi. Sinf majlislarini, ertaliklar, suhbatlar, bolalar bilan turarjoylarda olib boriladigan ishlarni tarbiyaning **tashkiliy shakllari** deyish mumkin. U yoki bu tarbiyaviy vazifalarni hal etishning maqsadga muvofiq tashkil etishning uslubiy usullari **Ular tarbiya vositalari** deb ataladi.

Bolalar bilan tarbiyaviy ishda foydalaniladigan narsalar (kuzatilmali qurollar, kitoblar, radio, televideniye) hamda bolalar jalb qilinadigan faoliyat turlari **tarbiya vositalari** birlashtirilgan oladi. Kinofilmlar, san'at asarlari, murabbiy qituvchiningjonli usullari, bolalarning yinJarini, jamoatchilik, jismoniy tarbiya va havaskorlik tashkiliy vositalari tarbiya vositalari vazifasini bajaradi. Tarbiya natijasi tarbiyaviy jarayonni tashkil etish usullari, vositalari, shakllaridan mohirona foydalanishga va ularni qo'llash olib borishga bog'liq.

Yordamchi maktabda tarbiya usullarining qo'llanish samaradorligi va harakatlantiruvchi kuchlari aqli zaif bolalarning individual-tipologik xususiyatlari va tarbiyaianganlik darajasi bilan, bola yashayotgan aniq pedagogik vaziyatning tabiati bilan qanchalik hisoblashishiga ham bog'liq. Tarbiya usulini tatbiq etish muayyan yoshdagi bolafaoliyatining yetakchi tipiga, bolalarning ruhiy, jismoniy holatiga mos kelsa, muvaffaqiyatli birlashtirilgan ladi. Amalda tarbiya usullari zaro ancha murakkab, ba'zan esa qarama-qarshi aloqada namoyon birlashtirilgan ladi. Shubhasizki, qandaydir alohida usul tarbiyaning boshqa usullaridan ajralgan holda qo'llanishi ham mumkin, lekin u albatta boshqa usullar bilan zaro aloqada bo'lishi mumkin. Yordamchi maktabda tarbiyachi tarbiyalanuvchilarga maktabda, sinfda yurish-turish qoidalarini, rtoqlari bilan muomalani kuzatadi. qituvchi ham birinchi kundayoq z sinfini, butun maktabni kuzatadi, qituvchilar usullarini qanday tutishlari, nimalar bilan shug'ullanishlarini, darsda qanday usullarini, tanaffus vaqtida qanday dam olishlari lozimligini kuzatadi. Tushuntirish bilan bir qatorda, tarbiyachi ularni qituvchi, direktor va boshqa katta yoshdagi kishilarga salom berish uchun partani taqillatmasdan rindan turishni, sinfdan chiqishni, ish joyida tartibga rioya qilishni, qituvchiga, tarbiyachiga murojaat qilish tartibini va

hokazolarni rnatadi. Yordamchi maktabga kelgan birinchi sinf quvchilari rivojlanishi, xususiyatlari jihatidan xilma-xildir. Birlari tarbiyachi gaplarini tushunib, barcha tarbiyalanuvchilarga qaratilgan uning iltimosini tezda bajaradilar, topshiriqlarni qunt bilan ishlaydilar. Ayrimlari esa, tarbiyachining gapiga yaxshi quloq solmaydilar, tushunmaydilar, tarbiyachining hamma tarbiyalanuvchilarga qilgan murojaatini darhol anglab yetmaydilar. Yordamchi maktab bolalari rag'batlantirishni, ayniqsa, yaxshi k radilar. Dastlabki kunlardan oq tarbiyachi tarbiyalanuvchilarning ajkimlarini yaxshi xulqi uchun maqtab q yadi, boshqalariga esa, gapga e'tibor bilan quloq solish kerakligini tushuntiradi. Shu tarzda aqli zaif bolalarni tarbiyalash jarayonida yordamchi maktab tarbiyachisi ta'sir etishning turli usul va y llaridan foydalanib, aqli zaif bolalarning individual xususiyatlari va tarbiyalanganlik darajalarini, pedagogik vaziyat xarakterini hisobga oladiki, bu narsa ayrim tarbiyalanuvchilar va umuman yordamchi maktab manfaatlari y lida har xil yechimlarga kelishni talab qiladi.

Yordamchi maktab quvchilari bilan amaliy ishlashda tarbiya usullaridan foydalanish k nikmalari va malakalarini rganish va hosil qilish qulay b lishi uchun ularni shartli ravishda bir necha guruhga birlashtirish mumkin. Yordamchi maktab quvchilari ongini shakllantirish usullari, jamoatchilik xulq-atvorini shakllantirish y llari, rag'batlantirish usullari va z- zini tarbiyalash usullari ham q llaniladi. Shuni aytib tish rinliki, ayrim adabiyotlarda yuqorida aytib tilgan tarbiya usullari ham son jihatidan, ba'zan mazmun jihatdan ham zgacha bayon etilgan. Masalan, 1985-yilda Kiyevda chiqarilgan I.G.Yeremenkoning «0ligofrenopedagogika» o'quv q llanmasida tarbiya usullari 3 ta: mashq qildirish, ishontirish va rag'batlantirishdan iborat, deyilgan.

Yordamchi maktab quvchilarida dunyoqarash va e'tiqodlar tizimini shakllantirish maqsadida ularning ongi, his-tuyg'usi va irodasiga har tomonlama ta'sir k rsatish usullari ham tarbiya usullariga kiradi. Bu toifadagi usullarning mohiyati shundan iboratki, ularning vositasi bilan jamiyat yosh avlodga nisbatan q llayotgan talablar bola ongiga yetkaziladi.

Yordamchi maktab quvchilarini tarbiyalashda qituvchi-tarbiyachi dasturxon atrofida, k chada, kattalar bilan muomalada t g'ri xatti-harakatlar qilish odatlarini tarkib toptirishga, ana shu muomaladan zavqlanish, yaxshi xulqi uchun kattalar maqtovidan mamnun b lish tuyg'usini shakllantirishga k proq e'tibor beradi. Yordamchi maktab quyi sinflarida tushuntirish e'tiqod hosil qilishning keng q llaniladigan usulidir. Tushuntirishdan maqsad — bolaga xatti-harakatlar, voqealar, hodisalarga nisbatan u yoki bu talablarning ijtimoiy, ma'naviy, estetik mazmunini ochib berishda, unga xulq-atvor va insoniy munosabatlarga t g'ri baho berishni shakllantirishda k maklashishdan iborat. Yordamchi maktabda tarbiyachining va qituvchining jonli s zi hamisha bola shaxsining g'oyaviy

va ma'naviy shakllanishida ta'sirchan bo'lib keldi va shunday bo'lib qoladi. Tarbiyaviy mazmunni suhbatlar turli mazmunlarda: etik (jamiyatdagi insonlarning yurish-turishlari haqida); estetik (atrofdagi voqealarning, insoniy munosabatlar va xulq-atvorning g'zalligi haqida); siyosiy-ta'limiy bo'lishi mumkin.

Tarbiyaning asosiy, yetakchi usullaridan biri **namuna** asosida tarbiyalashdir. Boshlang'ich sinf quvchisi katta b'lishga intilayotganida kattalar, zi hurmat qiladigan kishilardan namuna olib, ularga taqlid q'iiishga harakat qiladi. Taqlid qilish asosida turli sabablar bor. Ayniqsa, ulardagi hayotiy tajribalarning yetishmasligi, yurish-turishning barqaror odatlari kamligi ham taqlidga sabab b' ladi. Yosh uig'aygan sari taqlid q'iiish darajasi kengayib boradi.

Ba'zan yordamchi maktab tartibini buzuvchilar, ularning q' p'olligi, q' r'sligi, jarligi, soxta jasorati ayrim bolalar e'tiborini jalb etadi. Har doim ham aqli zaif bolalarni yomon makdan ajratib q' yishning iloji b' lavermaydi.

Tarbiyada muvaffaqiyat qozonish uchun oilada va maktabda bola hayotini shunday tashkil etish zarurki, bu narsa uning uchun zerikarli, mazmunsiz, majburiy b' lmasdan, aqli zaif bolalarni yomon ishlardan qaytarishga, unga qarshi turishga r'g'atish lozim. Har bir shaxs alohida, takrorlanmas shaxs sifatida ziga xos ravishda rivojlanishiga erishish kerak. Bolani rab olgan barcha shaxslar bolaga r'nak b' ladigan darajada b' lishi lozim. Tarbiyachilarning ta'kidlashicha, tarbiya t' g'ri xatti-harakatga r'g'atuvchi mashqdan boshqa narsa emas. Mashq bolalarning oqilona, bir maqsadga qaratilgan va har tomonlama faoliyatini (qabul qilingan axloqiy normalar va qoidalarga muvofiq) tashkil etishdir. Mashq muayyan harakatlar va ishjami k' p' marta takrorlashni z' ichiga oladi. **Mashqni aynan bir harakatning o'zini mexanik tarzda takrorlayverishdan iborat deb tushunish yaramaydi, lekin busiz ham aqli zaif bolalarda ijobiy odatlar hosil qilib b' lmaydi. Bola ucf'au mashq ongli, ijodiy jarayon b' lishi kerak. Turli mashqlar natijasida bolalarda malaka, k' nikmalar, odatlar shakllantirilib, yangi bilimlar hosil qilinadi, aqliy qobiliyat rivojlanadi. Odatlar, ular fikricha, e'tiqodni maylga va fikrni ishga aylantiradigan jarayondir.**

Tarbiya usullari ichida **ra'banirish** alohida ahamiyatga ega. Ra'batlantirish ruhlantirish demakdir. Tarbiyachilar bolalarga turli talablar tizimini ishlab chiqqanlar. Talablarning shakli har bir bolaning individual xususiyatlariga bo'liq b' ladi. Agar birbolaga eslatish yoki sha'ma qilish kifoya qilsa, boshqasiga qat'iyroq talab q' yish kerak b' ladi. Bolaga sekin, ishchanlik vaziyatida keskin ohangda talab q' yish mumkin. Talablar t' ridan-t' ri, bilvosita, maslahat tarzida, yin shaklida, ishonch orqali, ishonchsizlik, iltimos, sha'ma, ma'qullovchi, qoralovchi, shartli b' ladi. Q' yilayotgan talablarning samaradorligi ham bolaning yosh va individual xususiyatlariga, u tusliib qolgan vaziyatga, qituvchi k' zlayotgan maqsadga va boshqa holatlarga bo'liq.

Musobaqa qituvchi-tarbiyachining har bir bolaning imkoniyatlarini k' rish va baholashda, o'z a' harakat qilish davomida imkoni b' lgan istiqbolni

belgilaydi, iroda va xarakterni tarbiyalashda yordam beradi. Maqtoov va jazo rag'batlantirish usuliga kiradi. Maqtoov alohida quvchi xatti-harakatlarini, fe'l-atvorini ijobiy baholash yo'li bilan pedagogik ta'sir k rsatishdir. Jamoa zining u yoki bu a'zosini ra batlantirib, bolalarning ijobiy xulq-atvorini mustahkamlaydi, bu bilan ularning axloqini y lga solib turadi. Maqtoov bolaning z faoliyati yoki yurish-turishidan mamnuniyat tuyg'usini keltirib chiqaradi. Shu sababli maqtoovga berilib ketmaslik kerak Aks holda, u manmanlik, xotirjamlik tuyg'usini keltirib chiqaradi. j

O'qituvchi-tarbiyachi yoki jamoa ayrim bolalarning xulq-atvoridan, uning munosabatidan, muomalasidan mamnun b lmasa, bolaga z xulqini tuzatib olishda yordam k rsatish uchun jazolash usulidan ham foydalanadi. Maqtoov singari jazo ham bolaning xulq-atvorini y lga solib turadi hamda uning zini noqulay sezishga, uyalishga majbur qiladi.

Shu sababli bu usuldan bolaning individual xususiyatlarini yaxshi bilgan holda foydalanish darkor.

qituvchining adolatsiz jazo berishi quvchi bilan zaro munosabatlarida nizoli vaziyatni vujudga keltiradi. Bolaning z kuchiga ishonchidan mahrum qilib q yishi mumkin. Jazo berish paytida qituvchi quvchining nima uchun, qaysi xatti-harakati uchun jazolanganini anglab olishga erishishi ayniqsa muhimdir.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiya deganda nimani tushunasiz?
2. Tarbiyaning maqsadi nimadan iborat?
3. Tarbiya tamoyillarini aytib bering.
4. Tarbiya usullarini ayting va ta'riflang.
5. Yordamchi maktab tarbiya jarayonlaridagi o'ziga xos xususiyatlarini imalardan iborat?

6.2. Tarbiya turiari

Yordamchi maktablarda axloqiy tarbiya

Axloqiy tarbiyadegandashakllanayotgan, rivojlanayotgan, sib kelayotgan avlodda xulq-odob me'yorlariga mos keluvchi sifatlarning shakllanishi tushuniladi. Albatta, barcha tarbiya turlari aqli zaif bolalar tarbiyasida ziga xoc ringa ega. Busiz mumkin emas. Ammo axloqiy tarbiya, uning mohiyati alohida shaxs uchungina emas, balki jamiyatning kelajagi, uning qanday jamiyat b lishi uchun ham muhimdir. Bu yerda mubolag'a yo'q. Chunki axloqiy tarbiyalangan shaxslarsiz yetuk kishilik jamiyati qurish mumkin emas. Axloqiy tarbiya boshqa tarbiya turlaridan zining ahamiyati bilangina ajralib

qolmasdan, balki murakkabligi bilan ham ajralib turadi. Bu o'rinda mashhur fransuz pedagogi, shifokori Eduard Segenning: «Aqli zaif bola aqlan bilmaydi, jismonan bajara olmaydi, ruhan xohlamaydi. Aqli zaif bola aqlan bila olardi ham, jismonan bajara olardi ham, agar u xohlasa. Barcha balo shundaki, dastlab u xohlamaydi», degan fikrlari e'tiborga loyiq.

Demak, aqli zaif bolalar biror ish qilishni, topshiriqlar bajarishni xohlamas ekanlar. Umumiy psixologiya, maxsus psixologiya tarbiya nazariyasidan ma'lumki, agar tarbiyalanuvchi biror ish qilishni xohlamasa, u bilan qilinadigan ishlar og'ir, murakkab kechadi. Axloqiy tarbiyani shakllantirish usullari, axloqiy tarbiya tamoyillariga oid fikrlar kishilik jamiyatida juda erta mutafakkirlar e'tiborini tortgan. Aristotel, Platon, Gelen, al-Xorazmiy, al-Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ulug'bek, A.Navoiy, Abdulla Avloniy, H.H.Niyoziy, S.Ayniy va boshqa shu kabi qator mutafakkirlarning ta'lim-tarbiyaga oid nodir, durdona asarlari shular jumlasidandir. Zamonamizdan ming yil oldin yashab ijod etgan Abu Nasr al-Forobiy zining «Baxt-saodatga erishuv haqida risola» asarida: «Yaxshi xulq va aql kuchi birgalikdagina insoniy yutuqdir... Barcha go'zal vajirkanch axloqiy sifatlar hayot davomida orttiriladi», — deydi. Forobiy asarlarida didaktika masalalari, ta'limning nazariy, psixologik masalalari ham ochib berilgan. Uning k rsatishicha, insonning ma'naviy kamoloti qalb, ong va tafakkur bilan belgilanadi. Uning ilg'or fikrlari ibn Sino, ibn Rushd, Radjer, Bekon, Spinoza va boshqa mutafakkirlarning ijodiga ijobiy ta'sir etadi.

Abu Rayhon Beruniy ham axloqiylikka, yaxshilik va yomonlik, vijdon, t g'ris zlik, or-nomus masalalariga alohida e'tibor bergan.

Tibbiyot asoschisi Abu Ali ibn Sino pedagogik qarashlarida ham ta'lim-tarbiyada bolalarning moyillik va qobiliyatlariga alohida e'tibor berish kerakligi, inson ongli mayjudot ekanligi bilan hayvonlardan farq qilishi, atrof-muhitga ta'sir qilishi aytib tiladi. Yetuk insonni tarbiyalash bir kishining ishi b lmasdan, balki uzoq vaqt qunt bilan ishlashni talab etadigan jarayondir, deb ta'kidlaydi.

Axloqiy tarbiya shaxsning barkamol shakllanishida asosiy rinni egallaydi. Shuning uchun ham pedagogikada axloq masalalariga katta ahamiyat beriladi. X sh, shunday ekan, axloqning zi nima? Axloq — ijtimoiy ong shakli b lib, ijtimoiy hayotning hamma sohalarida insonning xulq-atvorini y lga solib turadigan tamoyillar, talablar, me'yorlar va qoidalar yig'indisidan iborat. Axloqiy tushunchalar: yaxshilik, sharaf, vijdon, e'tiqod, sadoqat va boshqalar baholanuvchi xarakterga ega. Axloq mazmuni muayyan qadriyat y l-y riqlarini, xulq-atvor me'yorlari va motivlarini, insonlararo muomala shakllarini z ichiga oladi va ayni vaqtda ularni asoslaydi. Axloqiy tarbiya qanday xatti-harakat qilish kerakligi haqida gapiribgina qolmay, balki nima uchun boshqacha emas, bevosita shunday

harakat qilish kerakligini tushuntirishga intiladi. «Nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalash — aqli zaif bolalarda axloqiy sifatlar, xarakter belgilari, axloqiy xulqning malaka va k nikmalarini tarbiyalashdan iborat»,— deb ta'kidlanadi defektologik lug'atda. **Aqli zaif bolalar shaxsining o'ziga xos xususiyatlari: aqliy yetishmaslik darajasi va qoldiqlari, axloqiy tasawurlar, tushunchalar, ijtimoiy motivlar, zlariga tanqidiy qarashning y qligi bilan belgilanadi.** Bunday qator nuqsonlarni t g'rilash uchun qat'iy reja asosida ish olibborish darkor. Nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalash uchun quyidagi asosiy tamoyillarga rioya etish alohida ahamiyatga ega:

1. Ma'lum toifadagi nuqsonli bolalarga tegishli umumiy va individual xususiyatlarni aniqlash uchun ularni atroflicha rganish. Birlamchi va ikkilamchi nuqsonlarni tahlil etish.

2. Nuqsonli bolalarning nisbatan saqlangan, kuchli imkoniyatlarini aniqlash va shunga tayangan holda ish olib borish.

3. Pedagogik jarayonning bolalardagi nuqsonlarni t g'rilash va ularning rmini t ldirishga qaratilishi. Asosiy e'tiborni tarbiyaga oson beriladigan ikkilamchi nuqsonlarga qaratish.

4. Turli toifa nuqsonlilarga alohida-alohida munosabatda b lish, ayrim bolalarga individual yondashish.

Oligofrenopedagogikada aqli zaif bolalami axloqiy tarbiyalash masalasi atroflicha ochib berilmaganligini inobatga olib, ular bilan olib boriladigan unumli ish usullarini qidirib topish kerak. Yordamchi maktab quvchilarining axloqiy tarbiyasi turmush va faoliyatning turli sohalarida amalga oshiriladi. Aqli zaif bolalar oilada, tengdoshlari orasida, yordamchi maktablarda, k chada axloqiy ta'sirni sezadilar. K pincha bu ta'sir axloqiy talablarga monand b lmaydi. Yuksak axloqiy shaxsni surunkali tarzda, sobitqadamlik bilan tarbiyalash yordamchi maktabda, uyushgan bolalar jamoasida r y beradi. Yordamchi maktabda shaxsni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan maxsus tuzatish — tarbiyaviy ishlar amalga oshiriladi. Yordamchi maktab qituvchilari, tarbiyachilari aqli zaif quvchilarni hayotga, mehnatga tayyorlar ekanlar, ularni har vaqt kamtar, halol, zlarining his-hayajonlarini jilovlab turishga, Vatanni sevishtga, zi uchun va jamiyatimiz uchun mehnat qilishga, odamlarga, atrof-muhitga nisbatan mehribon va g'amx r b lishga rgatadilar. Ana shu va boshqa ma'naviy fazilatlar axloqiy jihatdan tarbiyalangan shaxsga xos b ladi. Yordamchi maktabning maxsus tarbiyaviy faoliyati ana shunday shaxsni tarbiyalashga qaratilgan b lib, u axloqiy tarbiyaning quyidagi vazifalarini hal etadi:

- axloqiy ongni, mustahkam axloqiy e'tiqodni tarbiyalash;
- yordamchi maktab quvchilarining Vatanga, jamiyatga, mehnatga munosabatini anglab olishga qaratilgan axloqiy tuyg'ulami tarbiyalash;

- quvchilarni tanqidiy fikrlashga rgatish;
- odob k nirkmalari va odatlarini tarbiyalash.

Axloqiy tarbiyaning asosiy maqsadi va vazifasi har bir bolada faol hayotiy nuqtai nazar hosil qilishdan iborat.

Yordamchi maktab tarbiyaviy ishining umumiy tizimida quvchilarda axloqiy xislatlarni tarbiyalash eng murakkab va shu bilan birga mas'uliyatli vazifadir. Chunki aqli zaif quvchilarning ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etish samarasi quvchilarda axloqiy xislatlar qanchalik tarbiyalanganligiga bog'liq b ladi.

Axloqiy tushunchalar odam xulqining me'yori va malakalari, uning mehnatga b lgan munosabati, intizomlilikidadir. Bularning hammasi tarbiya natijasi, bolaga maktab, oila va atrofdagilarning murakkab va doimo ta'sir etish natijasidir. Shuning uchun aqli zaif bolada ma'lum bir axloqiy sifatni vujudga keltirish maqsadida rejalashtirilgan, maqsadga qaratilgan maxsus pedagogik ta'sirni tashkil qilish muhim ahamiyatga ega. Aqliy nuqsonli bolalarni axloqiy tarbiyalashda yordamchi maktab oldida turgan vazifalardan biri — quvchilarning xulqida, qishida va mehnatida intizomlilikni tarbiyalashdan iboratdir. IntizomliJik murakkab xislatdir. Uni shakllantirish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Kichik quvchilarda oddiy b ysunishdan tortib, katta quvchilarda xulq talablarini ongli ravishda bajarishdan iborat. Aqli zaif bolalarni axloqiy tarbiyalash tizimini yaratishda defektologlarimiz bu bolalarning bilish imkoniyatlaridan kelib chiqadilar.

Yordamchi maktablardagi axloqiy tarbiyaning ziga xosligi aqli zaif bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ya'ni ular bilish faoliyatlarining ziga xosligi, hissiy-iroda sohalarining rivojlanmaganligi, xarakter shakllanishining ziga xosligi biJan belgiJanadi. Quyida shularga t xtalimiz.

Aqli zaif bolalar **bilish faoliyatining** buzilishi natijasida ularning tevarak-atrof bilan munosabati qiyinlashadi. Natijada aqli zaif bola yordamchi maktabga qabul qiJinishida yetarli darajada axloqiy tajribaga ega b lmaydi. U haqiqatni bilishda ularni tushunib yetmaydi, kishilar va ijtimoiy hayot voqealari rtasidagi munosabatni tushunmaydi. Xulq-atvor norma va qoidalarini tahiiJ qilish uchun yetarlicha axloqiy tasavur va tushunchalarga ega b lmaydi. Shuning uchun u z xulq-atvorini atrofdagilar xulq-atvori bilan taqqoslay olmaydi. U yoki bu muomalaning oqibatini zicha aniq tasavur etolmaydi. Axloqiy istaklarga t g'ri baho bera olmaydi. Bularning hammasi aqli zaif bolalarning xulq-atvor normalari buzilishiga, axloqiy noj ya qiliqlar qilishiga olib keladi. Lekin yordamchi maktab ta'limi jarayonida yuqoridagi bu nuqsonlar nisbatan imkon qadar tuzatilib boradi. Aqli zaif boJalarning tafaJkuri, nutqiy qiziqishlari bilan birga axloqiy sifatleri ham takomillashib boradi. Yordamchi maktabni bitirish arafasida aqli zaif bolalar hayotda z

O'rinlariga ega bo'la boshlaydi. Jamoada xulq-atvor normasini zlashtiradilar. Shundan e'tiboran bu bolalarda mehnatga nisbatan t g'ri munosabat ham shakllana boshlaydi.

Aqli zaif bolalardagi ziga xos hissiy-irodaviy sifatlar ham ularni axloqiy tarbiyalashda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun oligofrenopedagog quvchilarning individual xususiyatlarini bilgan holda ularning har biriga alohida y l tutishi lozim. Ma'lumki, turli nuqsonli bolalarning hissiy-irodaviy sohalari bir-birlariga t g'ri kelmaj^di. Birovlari tortinchoq, uyatchan, kamgap, yig'loqi b lsalar, birovlari shaddot, qaysar, bezbet, uyatsiz b ladilar. Albatta, bularning har biriga zicha munosabat kerak. Bunday holda individual ish rejasini belgilash talab etiladi. Ba'zan bolalarni haddan tashqari avaylab-asrash kerak b lsa, ba'zan haddan tashqari qattiqq llik oqibatida qator salbiy xislatlar shakllanib boradi. Ba'zi oilalarda esa bolalar qiy olmaydi, bola nuqsonga ega b lganligi sababli ayash qabilida ish tutadilar. Natijada bolalarda mehnatga nisbatan salbiy axloqiy xislatlar shaklianib boradi. Bularni faqat bolaga nisbatan t g'ri munosabatda b lish, uning individual xususiyatlarini chuqurroq rganish bilan y qotish mumkin.

Hissiy-irodaviy kamchiliklar bilan bog'langan axloqiy tarbiya qiyinchiliklarini y qotish maqsadida aqii zaif bolalarni ishlab chiqarish va jamoa orasida ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish katta ahamiyatga ega.

Aqli zaif bolalar xarakteridagi kamchiliklar ham ular axloqiy tarbiyasida ma'lum qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Xarakter — bu hayotiy ta'sir va tarbiya natijasida t plangan va mustahkamlangan kishilar xulq-odati va aniq munosabat uslubidir. Kishining individual xarakter xususiyatlari ijtimoiy sharoit ta'siri ostida uning hayoti va tarbiyasida vujudga keladi. U yoki bu kishi xarakterining asosiy sifati qanday b lishini sharoitning zi belgilaydi. Maktabni hayot bilan bog'lash, xilma-xil faoliyat turlarini tashkil qilish asosida bola xarakterini shakllantirish mumkin.

Oligofrenopedagogikada axloqiy tarbiyaning quyidagi qator tamoyillari mavjud. Bularga axloqiy tarbiyaning maqsad sari y nalganligi, hayot bilan bog'lab olib borilishi, jamoa uchun va jamoa orqali tarbiyalash, bolaning shaxsiga nisbatan hurmat va uning xulqiga nisbatan talabchanlik, tarbiyaning yagona bir butun jarayon ekanligi, axloqiy tarbiyada ongliklik va izchillik, bolalarning yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olish va boshqalar kiradi. **Axloqiy tarbiyani amalga oshirish ma'him usullar orqali belgilanadi.** Axloqiy tarbiyaning usullari deganda pedagogik faoliyatning usul va y nalishlari tushuniladi. Bular orqali bolalarda axloq tushunchalari va xulq-atvorlarini shakllantirish, ularning axloqiy his-tuyg'ularini uyg'otish va rivojlantirish yo'larini tushunamiz. U yoki bu usulning qo'lanilishi muayyan sharoitga, ayrim shaxs yoki jamoaning

xususiyati va hokazolarga bog'liq bo'ladi. qituvchi va tarbiyachilap quvchilarda tarbiyalanayotgan asosiy sifatlarning xarakteriga, ulaming yoshi va individual xususiyatlariga qarab har xil usul va yo'llardan zarfida ustalik bilan foydalangandagina tarbiyaning natijasi kutilgandek bo'lishi mumkin.

Tarbiya mohiyatini tushunishga muvofiq bu umumiy usullarni ikki asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Ijtimoiy-axloqiy tarbiyani tarkib toptirish usullari — o'rgatish va mashq qildirish, namuna ko'rsatish, o'yin, topshiriqlar berish, musobaqalar o'tkazish.

2. Axloqiy ongning tarkib toptirish — suhbatlar, munozaralar, badiiy asarlar va kinofilmlarni muhokama qilish.

Shularning ayrimlari haqida ta'xtalib tamiz.

Mashq qildirish. Axloqiy xulq-atvor odatlarini tarbiyaJashda yetakchi usul mashq qildirish hisoblanadi. Mashq qildirishning yordamchi maktablarda quyidagi yo'llaridan: taJabnoma — kattaJar bilan uchrashganda salomlashish, tramvay, trolleybus, avtobuslarda kattalarga joy berish, xonaga kattalar kirganda zarfidan turish, xonadan chiqayotganda yo'l berish kabi usullardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Aqli zaif bolalar, ayniqsa, **ishonish talabi** shaklida berilgan talablarni bajonudil bajaradilar: «Men ishonamanki, sen boshqa nech qachon rtoqlaringni aldamaysan, sen yaxshi, ta'g'ri bolasan».

Yordamchi maktablarda agar quvchi ozgina bo'lsa-da muvaffaqiyat qozonsa, ma'quullash talabi shaklidan foydalanish kerak: «Berilgan vazifani zarf vaqtida bajarding».

Ibrat-namuna usuli yordamchi maktablarda yaxshi samara beradi. Ibrat-namuna usuli deganda biz quvchiJarga ijobiy namunalar ko'rsatish yo'li bilan tarbiyalashni tushunamiz. Bunda qituvchi, tarbiyachining namunali xatti-harakati axloqiy tarbiyaning jonli misoli bo'lishi kerak, hech narsa yosh bolalarning qalbiga qituvchining ta'siridan kuchli ta'sir etmaydi.

Axloqiy odatlarni tarbiyalash maqsadida turli mazmun va shakldagi o'yinlarni muvaffaqiyat bilan qo'llash mumkin. o'yin jarayonida fahm-farosatga va foydali odatlar bilan bog'langan harakatlarga ijobiy munosabatlar yaratiladi.

Ijtimoiy foydali faoliyatni tashkil qilish orqali bolalarda muhim ichki motivlarni yuzaga keltirish mumkin. Axloq tarbiyasini amalga oshirishda quvchiJarni turli jamoat ishlariga tortish, ularni ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullantirish, maktabda va oilada zarf- ziga xizmat ko'rsatish kabi ishlarni topshirish, mal'etab, jamoat xaligi yold boshqa korxonalaridagi unumli mehnatga jalb etish asosiy rol o'ynaydi. Bularning hammasi ularning xulqi va ongiga ta'sir etib, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, ongli intizom, mehnat ahliga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi ijobiy fazilatlarini tarbiyalaydi.

Yordamchi maktablarda ta'lim-taroiya olayotgan aqli zaif bolalarni axloqiy tarbiyalash jarayonida oilaga tayyorlashni ham amalga oshirish kerak. Chunki bunday bolalarda aksariyat jinsiy rivojlanish, yetilish erta yuz beradi. Agar aqli zaif bolalar turli axloqsiz suhbatlarning guvohi bo'lsalar, sekin-asta ularda yomon illatlar paydo bo'lishi mumkin. Shu sababli mumkin qadar bolalarni z holiga tashlab q ymasdan, turli foydali faoliyatlarga jalb etish kerak. Ba'zan bunday noxush, axloqsiz qiliqlarning oldini olish maqsadida ularning yotish joylarini, yotish holatlarini nazorat qilib turish darkor. Kun tartibini mazmunli tashkil etib, turli harakatli yinlar, gimnastik mashqlar, mehnatga jalb etish ham yaxshi natija beradi. Yotishdan oldin gavdaning pastki qismini va oyoqlarini iliq suvda yuvish kerakligi, ma'lum yoshda ota-onalar bolalar bilan boshqa jinsdagilarga tegishli suhbatlar t kuzish tavsiya etiladi. Yengil, yuzaki jinsiy aloqalarning og'ir oqibatlari t g'risida, tozalik haqida, voyaga yetmasdan farzand k rishning salbiy oqibatlari xususida ham suhbatlashish kerak. Mumkin qadar erta yoshdan bolalarda chekishga, giyohvandlik moddalarni iste'mol qilishga qarshi kerakli tadbirlar k rish talab etiladi. Zero, «Rasululloh ham har qanday mast qiluvchi va b shashtiruvchi narsalarni iste'mol qilishni man etganlar».

Yordamchi maktablarda axloqiy tarbiyaning taxminiy mazmunini quyidagicha bayon etish mumkin:

I—III sinflar.

I b lim. **Ijtimoiy xulq-atvor, k nikma, malaka va odatlarni vujudga keltirish.**

1. Intizomli xulq-atvor, k nikma va odatlarni tarbiyalash:

— kun tartibini bajarish k nikmasi: z vaqtida turish, ertalabki va kechki hojatxonaga borish, dars va mashg'ulotlarga kech qolmaslik;

— darsga zarur b lgan jihozlarni tanlash k nikmasi: kitob, daftar, ruchka, qalam va hokazo kabi ortiqcha narsalarni partadan z vaqtida yig'ishtirish;

— uy vazifasini bajarishda tinchlik, osoyishtalik va tartibga rioya qilish;

— darsda zini t g'ri tutish k nikmasi;

— navbatchi quvchi va qituvchilarga e'tiroz bildirmay itoat qilish odati;

— jamoa joylarida (teatr, k cha-k yda, magazinlarda) xulq-atvor qoidasiga amal qilish k nikmasi: qichqirmaslik, qattiq gapirmaslik, zining xulq-atvori haqida tanqidiy fikrlashga r g'atish;

— shahar transportidan to'g'ri foydalana olish k nikmasi (t g'ri chiqish va tushish, chipta olish);

— k chadan tish qoidasiga rioya qilish.

2. Atrofdagilar bilan xushmuomala b lish k nikma, malaka va odatlarini vujudga keltirish:

— odobli salomlashish, xayrlashish, e'tibor, diqqat va xizmati uchun tashakkur bildirish k nikmasi;

— rtoqlarining iltimosini bajonu dil, vijdonan bajarish, z s zining ustidan chiqish odatini tarbiyalash.

3. amx rlik, mehribonlik k rsatish k nikma, malaka va odatlarini tarbiyalash:

— betob va nimjon rtoqlariga yordam k rsatish k nikmasi;

— z rtoqlarining yin vaqtida, qishda erishgan muvaffaqiyatlarini t g'ri baholay olish k nikmasi;

— rtoqlari bilan ymchoq, kitob, qalam, daftar va hokazolarni b lishish k nikmasi;

— qariya va betoblarga xizmat k rsatish k nikmasi;

— hayvonlarni boqish, simliklarni parvarish qilish k nikmasi.

4. Jamoani tashkil qilish:

— jamoatchilikka oid topshiriqlarni vijdonan bajarish k nikmasi;

— turli k rinisdagi jamoa faoliyati (yin, qish, ijtimoiy foydali mehnat)da faol qatnashish k nikmasi;

— jamoadagi xulq-atvor me'yori va qoidalarining buzilishlariga befarq b lmaslik k nikmasi.

II b lim. Axloqiy tasavur, tushuncha va sezgilarni vujudga keltirish.

1. Vatanga muhabbat asosidagi tushuncha va tasavurlarni vujudga keltirish.

2. Burch, vijdon, insof haqidagi tasavurlarni vujudga keltirish.

3. rtoqlik, d stlik tasavurlarini shakllantirish.

4. Birlamchi axloqiy-estetik tasavurlarni vujudga keltirish.

rV-VTII sinflar.

I b l i m. Ijtimoiy xulq-atvor k nikma va odatlarini tarbiyalash.

1. Intizomli xulq-atvor k nikma, malaka va odatlarni vujudga keltirish:

— dars, mash ulot va tkaziladigan tadbirlarga z vaqtida keiish odatini tarbiyalash;

— dars, uy vazifasi va sinfdan tashqari vazifalarni bajarishda zarur boigan jihozlarni tanlash k nikmasi;

— uy vazifasini va jamoat topshiriqlarini z vaqtida vijdonan bajarish k nikmasi;

— qituvchi, tarbiyachi va boshqa zidan katta rtoqJarining tushuntirishlarini diqqat bilan tinglash k nikmasi;

— z kamchiliklariga tortishmasdan, osoyishtalik bilan t g'ri qarash k nikmasi;

— sinf ishida faol qatnashish k nikmasi.

2. Atrofdagilar bilan xushmuomalada boiish k nikma, malaka va odatlarini vujudga keltirish:

— z suhbatdoshining gapini b lmay, oxirigacha tinglash k nikmasi;

— z iltimosini tushunarli va kamtarlik biJan ifodalash k nikmasi;

— noqulay vaziyatdan t g'ri va mustaqil y l topib chiqib ketish k nikmasi.

3. amx rlik, mehribonlik k rsatish k nikma, malaka va odatlarini tarbiyalash:

— kichik rtoqlariga mehnat qilishga, yin vaqtida yordam berishga odatlanish k nikmasi;

— sinfda, guruhda, jamoa a'zolari rtaskja yaxshi zaro munosabatni tiklashda kichik rtoqlariga yordam berish k riikmasi;

— kattalarga g'amx rlik bilan munosabatda b lish k nikmasi.

4. Jamoani tashkil qilish:

— umumiy mehnat va quv intizomini quvatlash k nikmasi;

— umumiy maqsadga erishish jarayonida rtoqlariga z talablarini ayta olish k nikmasi;

— jamoa feoliyatida ishtirok etish jarayonida shaxsiy vajamiyat manfaatlarini birga q sha olish k nikmasi;

— jamoa hayoti me'yorlarini buzuvchilarga qarshi kurashish k nikmasi.

II b l i m. Axloqiy tasavur, tushuncha va sezgilarini vujudga keltirish:

1. Vatanga nisbatan sevgi, xalqlar d stligi haqida tushuncha va tasawurlarni vujudga keltirish.

2. Burch, vijdon, insofhaqidagi tasawurlarni vujudgakeltirish, kengaytirish.

3. rtoqlik, d stlik haqidagi tasawurlarni kengaytirish.

4. Birlamchi axloqiy-estetik tasawurlarni vujudga keltirish va rivojlantirish.

Savol va topshiriqlar

1. Axloq deganda nimani tushunasiz?
2. Axloqiy tarbiyaning aqli zaif bola shaxsining shakllanishidagi ahamiyati nimadan iborat?

3. Axloqiy tarbiya tamoyilJarini aytib bering.

4. Axloqiy tarbiyani qanday yo'llar bilan amalga oshirish mumkin?

5. Sharq mutafakkirlarining axloqiy tarbiya haqidagi qanday asarlarini bilasiz?

Yordamchi maktablarda mehnat tarbiyasi

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasi nuqsonli bolalarni mehnat faoliyatida tarbiyalash majmuasidir, deyiladi defektologik lug'atda. Hozirgi davrda mehnat tarbiyasi boshqa tarbiya turlaridan har taraflama ustunligi bilan ajralib turishi kerak. Maxsus maktablardagi mehnat esa alohida tashkil etilishi lozim. Chunki mehnat faoliyatida nuqsonli bolalardagi psixofizik yetishmovchiliklar k proq tuzatiladi va bartaraf etiladi. Mehnat jarayonlari yordamchi maktab bolalarini atroflicha rivojlantirish va hayotga, mehnatga tayyorlashning asosidir. Bu maktablardagi mehnat tarbiyasining **vazifalari** quvchilarni mehnat

malakasi va k nikmalari bilan qurollantirish, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash, ularda jamoa hislarini tarkib toptirish va xulq me'yorlarini shakllantirishdan iborat. Maxsus maktablardagi mehnat tarbiyasi turli faoliyatlarda: quv, maishiy va ijtimoiy mehnatda amalga oshirib boriladi. Bu mehnat turlarining barchasi bir-biri bilan uzviy bog'liq b lib, har biri ziga xos xususiyatlarga ega. quv mehnatida quvchilar mehnatda kerak b ladigan bilimlarni egallasalar, maishiy mehnatda oddiy, sodda, tushunarli mehnat turlari bilan tanishadilar.

Nuqsonli bolalarni tarbiyalashda **ijtimoiy foydali mehnat** katta ahamiyatga ega. Bularga z- ziga xizmat qilish, turli kechalar tashkil etish va tkazish, k rgazmalar, tanlovlar, maktabni obodonlashtirish ishlari, hosilni yig'ishtirib olish, t garak ishlari va boshqa qator mehnat turlari kiradi. Bu mehnat turlari mazmunining turli-tumanligi nuqsonli bolalarning keng hajmda bilim egallashlariga imkoniyat yaratadi. Maxsus maktablardagi mehnat tarbiyasi ishlab chiqarish mehnatlarida samarali natijalar beradi. Mehnat orqali bolalar turli fanlarga oid nazariy bilimlar olish bilan birga, ularda shaxsiy sifatlar shakllanib borishi asosida mehnat davolash vazifalarini ham taydi. Barcha mehnat jarayonlaridagi xatti-harakatlar oqibatida fiziologik jarayonlar yaxshilanib boradi, ruhiyatga ijobiy ta'sir etadi. Ularning irodaviy sifatlarini shakllantiradi. Ular faoliyatiga tashkiliy ma'no beradi, asosiysi, mehnat tufayli aqli zaif bolalar z kasalliklariga oid fikrlardan chalg'iydilar. Lekin bunda mehnat topshiriqlari bolalar kasalligi darajasiga, xususiyatlariga qarab berilishi kerak, shundagina yaxshi natijalarga erishish mumkin. Pirovard-natijada maxsus maktablarni, xususan, yordamchi maktablarni tugatgan bolalarturli tashkilotlarga ishga joylashadilar (S.Sh.Aytmetova. 1986).

Tajribalar hamda ilmiy izlanishlarning k rsatishicha, yordamchi maktab quvchilari mehnat faoliyatining turli jabhalarida muvaffaqiyatli ishtirok etishlari mumkin. Jamoa b lib mehnat qilish asosida quvchilar aqliy, estetik, jismoniy rivojlanib, ularning dunyoqarashlari, axloqiy sifatleri, xarakteri shakllanib boradi. Aqli zaif bolalarni mehnat tarbiyasisiz korreksion rivojlantirishni tasavur etish mumkin emas. Yordamchi maktablarda mehnat tarbiyasini amalga oshirishda mehnat haqida suhbatlar, ayrim mehnat jamoalari haqida hikoya qilib berish, mashhur, ilg'or kishilar t g'risida ma'lumot berish, qishloq mehnatkashlari haqida savol-javoblar tashkil etish yaxshi natijalar beradi. Turli mavzularda qiziqarli suhbatlar tkazish aqli zaif bolalardagi qator salbiy sifatlarining t g'rilanishiga olib keladi. «Barcha kasblar kerak», «Bizning rejalarimiz — bizning sevgan ishimiz», «Barcha mehnat faxrlidir», « simliklarni asrang», «Nonni tayyorlash jarayoni» va boshqa mavzular bolalar tomonidan sevib rganiladi. «Ishlab chiqarish

korxonalariga sayohat uyushtirish orqali maktab mehnat ustaxonalaridagi mehnatga boshqacha munosabatda b ladilar»,— deb ta'kidlaydi Ya.Ya.Karvalis.

Demak, sayohat faqat tomosha uchun tkazilmaydi, balki bolalarda ijtimoiy ongni shakllantirishga ham xizmat qilar ekan. Buning uchun maxsus tayyorgarlik ishlari olib boriladi. Turli korxonalarga, jamoa x jaliklariga ekskursiyalar uyushtirish asosida aqli zaif quvchilarda ziga xos ishonch hosil qilinadi. Hayotda asosiy narsa — vijdonah mehnat qilish kerak, degan fikr paydo boiadi. Mehnatdagi yutuqlar uchiin berilgan turli mukofotlar, tanqidiy surat k rish asosida yordamchi maktab quvchilari qanday yashash, ishlash kerakligi haqida ylay boshlaydilar. Har bir sayohat oxirida yakuniy suhbat tkaziladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasini amalga oshirishda qoi mehnati natijalarini namoyish etuvchi t garak ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Bu t garaklarga qatnashish orqali aqli zaif bolalarni tarbiyalash, hayotga tayyorlash yaxshi natijalar beradi. Yordamchi maktablardagi mehnat orqali bolalarda kasbga tayyorgarlik, kasb tanlashga havas uyg'otib boriladi. Yordamchi maktablardagi mehnat taiimi orqali quvchilarni milliy hunarmandchilikka oid kasb-hunarga tayyorlash, hozirgi zamon sanoat va qishloq x jalik ishlab chiqarishi, -qurilish, transport, xizmat k rsatish sohasining asoslari bilan tanishtirish orqali esa quvchilarda k p qoilaniladigan oichov asbob-uskunalari bilan ishlash k nikmalari ham tarbiyalanadi.

quvchilarda umumiy ish madaniyati, z ish rmini tashkil eta bilish, ish qurollarini hamisha tartibli holda saqlash, ish vaqti va materiallarni tejash, jamoa mehnatini uyushtira bilish, qiyinchilik tug'ilganda yordam k rsatish kabi shaxsiy sifatlar shakllantiriladi. Taiimning unumli mehnat bilan birlashtirilishi natijasida aqli zaif bolalarning kasb tanlashiga sharoit yaratiladi.

Yordamchi maktablardagi mehnat tarbiyasi maqsad asosida, sistemali tarzda olib boriladi. Hozirgi zamon yordamchi maktabida mehnat tarbiyasining ziga xos izchil tizimi tarkib topgan. Bular birmuncha oddiy mehnat turlaridan boshlanib, borgan sari murakkablashib boruvchi mehnat turini z ichiga oladi.

Psixologlar fikricha, aqliy mehnat bola uchun eng og'ir mehnat ekan. Chunki bu mehnat boladan aqliy z r berishni talab etadi. Shuning uchun yordamchi maktablardagi quv mehnati bolalarning qurbi yetadigan darajada b lishi kerak. Aks holda ijobiy ta'sir rniga salbiy ta'sir etishi mumkin. quv mehnatining bosh vazifasi bolalarni qishga rगतishdan, ularni quv mehnati usullari bilan qurollantirishdan iborat.

quv mehnati jarayonida hosil qilinadigan k nikma va malakalar aqli zaif quvchilarning ijtimoiy foydali, unumli mehnatda qatnashishiga ijobiy

ta'sir k rsatadi, quvchilarni b lajak mehnat faoliyatiga tayyorlash uchun poydevor b ladi. Ijtimoiy foydali mehnat ahamiyati aniq ifodalangan, bir maqsadga qaratilgan, ongli, rejali, ixtiyoriy faoliyatdir.

quvchilarning bajarishi shart b lgan va ijtimoiy dasturlarga muvofiq amalga oshiriladigan ijtimoiy foydali mehnat sinfdan tashqari ishJarda amalga oshiriladi.

Ijtimoiy foydali mehnat turli shakllarda tashkil etilishi mumkin. Bunday mehnat jarayonlarida quvchilarda mas'uliyat, ijtimoiy mulkni ehtiyot qilish, intizom, ijodiy faollik kabi axloqiy fazilatlar shakllanib boradi. Bu mehnatning eng muhim xususiyati shundan iboratki, bu shunchaki qilinadigan mehnat emas, balki mehnat faoliyatining har bir qatnashchisi atrofidagi kishilar haqida, maktab haqida g'amx rlik qilishda namoyon b ladigan mehnatdir. Turli ijtimoiy foydali mehnat jarayonida aqli zaif quvchilarda aqliy, estetik va jismoniy sifatlar rivojlantirilib boriladi. Yordamchi maktab boshlang'ich sinflaridayoq bolalar mehnat ishtirokchilari b lib qolmasdan, balki bu ishlarni tashkil etishda qituvchining yordamchisi hamdir.

Ijtimoiy foydali mehnat muntazam olib borilsagina ijobiy, tarbiyaviy ta'sir etadi. Bu narsa ishni tanlash bilangina emas, balki puxta rejalashtirish bilan ham ta'minlanadi. Rejada ijtimoiy foydali mehnatning sanitariya, gigiyena, texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilinadigan holda tkazilishi ham belgilanadi.

z- ziga xizmat k rsatish ijtimoiy foydali mehnatning eng oddiy va ommabop turidir. Bu mehnat turi uyda va maktabda zlariga xizmat qilishga b linadi. Yordamchi maktablarda bu mehnat turiga jiddiy e'tibor beriladi.

Bolalarni tarbiyalash tajribalarining k rsatishicha, quvchilarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda oila katta rol ynaydi. Defektologlar oiladagi bolalar mehnatiga katta e'tibor berganlar, urarning k rsatishicha, oilaning har bir a'zosi xonadondagi umumiy mehnatning qatnashchisi b lgan joydagina oila ahil jamoa sifatida rivojlanadi. Aynan ana shu oiladagi mehnat bolalarda ota-onalarning mehnatiga hurmat bilan qarashni, oilaning kichik a'zolariga g'amx rlik qilish ruhini tarbiyalar ekan. Agar bolalar uyda zlariga xizmat k rsatishga, oila a'zolariga yordam berishga rgatilgan b lsalar, maktabda ularning zlariga xizmatk rsatishni tashkil etish oson kechadi. Yordamchi maktabdagi bunday ishlarga quv q llanmalari va maktab jihozlarini ta'mirlash, sinfdagul stirish, «jonli burchak»dajonivorlarni parvarish qilish, chiqindi qog'ozlar va metall t plash, maktab yer maydonidagi ishlar, quvchilar va tarbiyalanuvchilar uchun yinchoqlar yasash, sinfda, maktabda, oshxonada navbatchilik qilish ishlari kiradi. Ana shunday topshiriqlarni bajarish asosida quvchilarda axloqiy tushuncha mustahkamlanadi, ular jamoatchilik faoliyatiga qiziqqa boshlaydilar. Bunday mehnat natijasida ularda odat, ehtiyojlar

shakllanadi, maqsad sari intilish rivojlanib boradi. **Beriladigan barohi** topshiriqlar bolalar xususiyatiga mos b lib, ularni **bajarish uchUfl** ma'lum vaqt beriladi. Aqli zaif bolalarni amalda ishlatib **tarbiyalash** muhim korreksion pedagogik masala sanaladi. Bolalarni **mehnatga** tarbiyalash jarayoni t laqonli b lishi uchun qator talablarga va shartlarga amal qilish kerak. Bunday shartlarga quyidagilar kiradi:

1. Bolalar mehnatga qancha erta jalb etijsa, uning mehnat tarbiyasi shunchalik muvaffaqiyatli tadi. 1

2. Bolalarning mehnati ijtimoiy ahamiyatga ega b lishi kerak.

3. Charchoq, horish hissini tug'diradigan sevimli mehnatgina bolalarga quvonch bag'ishlaydi. Jismoniy va aqliy kuch talab etmaydigan yengil mehnat samara bermaydi.

4. Kattalar bolalarning mehnatini odob doirasida nazorat qilishi, boladagi z kuchiga ishonchni q llab-quvatlashi kerak. Agar yordamchi maktab quvchisi topshiriqni bajarganidan keyin z muvaffaqiyatidan quvonsa, qilgan ishi biJan faxrlansa, haqiqiy inson sifatida kamol topadi, zini baxtiyor kishi deb his qila boshlaydi.

5. Yordamchi maktab quvchilari mehnati dam olish bilan almashtirib borilishi kerak. Mehnat turlarining navbat bilan bajarilishi ham charchoqni bosadi.

6. Har qanday mehnat topshirig'i foydali, imkoni boricha natijali b lishi kerak. Bu natija jamoat uchun va zi uchun qanchalik ahamiyatga ega b lsa, mehnatning tarbiyaviy ta'siri shunchalik kuchli b ladi. Sharq mutafakkirlari, pedagoglar x jak rsinga qilinadigan yoki bolalarning vaqtini oladigan ishga qat'iy e'tiroz bildirgan edilar.

7. Unumli mehnatda bolalarning shaxsiy, moddiy manfaatdorligini rad etish kerak emas. Tajribalarning k rsatishicha, faqat shaxsiy manfaatdorlik orqaligina bola t la kuch bilan ishlashi, rganishi, jamoaga singib ketishi va shu tarzda t la qimmatli mehnatkash darajasiga k tarilib, shu asosda burch va sharafga binoan ishlash imkoniyatini beradigan yuksak ong hosil qilishi mumkin.

8. Mehnat faoliyatini tashkil qilish axloqiy tarbiya, intizom bilan bog'lanishi lozim.

9. Mehnat aqli zaif bolalarning yoshi, individual, psixofizikxususiyatlariga monand b lishi kerak. Boshlang'ich sinf quvchilari va ayniqsa birinchi sinf quvchilari faoliyatining asosiy turi yin bilan bog'liqdir. Maktab yoshidagi bolalarning yinlarida albatta mehnat elementlari b ladi (qurilish materiallaridan, yinchoqlardan foydalanib ynash). yin jarayonida hosil qilingan tashkilotchilik k nikmalari asta-sekin mehnatdagi tashkilotchilik k nikmalariga aylanib boradi. Ishda b lganidek, yinda ham faol fikr yuritiladi. yin va ish bolaga quvonch bag'ishlaydi. Ishda b lganidek, yinda ham mas'uliyat b lishi kerak. Mehnat faoliyati

jarayonida quvchilar ulariga topshirilgan ishlarni bajaribgina qolmay, ularning ishlarini mustaqil tashkil etishni ham o'rganishlari zarur.

Odam qoii faqat mehnat quroli bo'lib qolmasdan, mehnat mahsuli ekanligini e'tiborga oladigan bo'lsak, aqli zaif bolalarning rivoji uchun mehnatning qanchalik ahamiyatli ekanligi yanada ravshanlashadi. Burgut kuzi juda uzoq masofadan Mchik narsalarning qimirlashini sezadi, ammo inson kuzi burgut kuzi kuzi ra olmagan narsalarni kuzi ra oladi. Itning hid bilish a'zolari nihoyatda nozik bo'lib, yaxshi rivojlangan bo'lsa ham inson sezgan hidlarning barchasini seza olmaydi. Inson qoiiidagi tuyush sezgilariga hech bir hayvon sezgisi tenglasha olmaydi. Odam organizmining bu darajada takomillashishiga sabab ming yillab davom etayotgan mehnat jarayonidir. Shu sababli yordamchi maktablarda bolalar vaqtini shunday tashkil etish kerakki, ular miyasi fikrlashsiz, qoii ishsiz qolmasin, aks holda qator noxush holatlar, kuzingilsiz voqealar xuddi shu bekorchi vaqtda yuz berishi mumkin.

Yordamchi maktab o'quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash

Nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarni kasb-hunarga tayyorlashning awalo zzbekiston Respublikasining «Tadqiqot va ta'lim tashkiloti»ga Qonun talablaridan kelib chiqqan holda hozirgi zamon ishlab chiqarish asoslari, xalq xalqchilik tarmoqlari haqida yetarli darajada chuqur bilim berishga asoslanish ham talab etiladi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» ijrosi ham ana shundan kelib chiqadi.

Ayni paytda nogiron va alohida yordamga muhtoj quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda erkin, mustaqil fikrlashga o'rnatish, ularda z kuchiga, ziga xos qobiliyatiga ishonish kabi xislatlarni shakllantirish kabi masalalar ham dolzarbdir.

Yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda defektolog mutaxassislar oldida nogiron va alohida yordamga muhtoj bolalarning psixik hamda jismoniy nuqsonlarini inobatga olgan holda yangi dastur va darsliklarni o'z vaqtida ishlab chiqish, tashkiloti garaklar ishi samaradorligini oshirish, turli kasblarga oid axborotlar, kasblar bo'yicha maslahatli ishlarni tashkiloti g'ri yoigga qaytish, kasbga yoilash markazlarining ishini takomillashtirish orqaligina erishish mumkin boiadi.

Mustaqil davlat ravnaqi va taraqqiyotida mutaxassislarga, ishbilarnonlarga, umuman insonga z imkoniyatlarini namoyon qilish, shart-sharoit yaratib berish muhim ahamiyat kasb etadi. Ruhiy va jismoniy nuqsonga ega boigan nogiron bolalar kasb-hunar o'rganishga, biron-bir kasb egasi boiishga chanqoqdirlar.

zbeklar azaldan mehnatkash xalq. Ajdodlarimiz «Mehnat — mehnatning tagi rohat», «Mehnating — ziynating», «Mehnat qilsang

yasharsan, katta-katta osharsan» kabi xalq hikmatlariga t la amal qilgan holda mehnat qilib yashagan, chunki ijtimoiy-iqtisodiy muammolar birinchi navbatda mehnat orqali yechiladi.

zbekiston mustaqillikka erishdi deb qayta-qayta gapiramiz. Albatta har bir inson bundan faxrlanish va g'ururlanishga haqli, lekin uning gullab-yashnashiga, ravnaqiga, taraqqiyotiga, mustahkamlanishiga, uning suvini, yeru osmonini, simlik, hayvonot olamini, tabiatini asrash bilan, z mehnati bilan z hissasini q shish lozim ekanligini maxsus maktab quvchilari ongiga har soniya singdirib borish lozim. Ana shundagina yordamchi maktab quvchilarining mustaqillikdan g'ururlanishi t la oqlanadi.

Yordamchi maktab quvchilarini mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash, ya'ni ularda mehnat qilish odobini, istagini shakllantirish va k nikmalarini hosil etishning juda k p shakllari mavjud.

Bu rinda zardushtiylarning muqaddas kitobidan, Qur'oni karim, hadislardan foydalanish ham kutilgan natijalarni beradi. «Avesto»da zardushtiylarning chorvachilik va dehqonchilik bilan mashg'ul b lganini, ularning doimiy mehnat bilan shug'ullanganini, shuningdek, mehnat tufayli baxt-saodatga erishish, bog'-rog'lar yaratish mumkinligi haqidagi fikrlari misol qilib keltiriladi. Xuddi shuningdek, Qur'oni karimda atrof-olamni asrash, mehnatga munosabat kabi yaxshi mavzulardan foydalanish mumkin.

Ayniqsa, nogiron kishilarni joylardagi mehnat qahramonliklarini k rsatayotganlar bilan uchrashuv kechalari uyushtirish, ular bilan mehnat mavzuida suhbatlar tashkil qilish yordamchi maktab quvchilarining kasb tanlashiga samarali ta'sir etadi.

Umuman olganda, yordamchi maktablarda 1-sinf dan 9-sinfgacha yordamchi maktab quvchilarini mehnat va turmushga tayyorlash birinchi galdagi vazifadir. Hayot va turmushni mehnatsiz tasavur etish aslo mumkin emas. Maxsus maktablarda mehnat tarbiyasini faqat mehnat darslarida emas, balki boshqa fanlar darslarida ham hal etish ularni kelgusi hayotda ongli mehnatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Maxsus ta'limda mehnat tarbiyasining hech bir turini nazardan qochimaslik kerak. Uy-r zg'or mehnatlari (ishlari), q ni-q shnilarga yordam, hashar, ota-onaga barcha ishlarida qarashish, tomorqadagi mehnat, chorvachilikdagi mehnat, qishloq x jaligidagi mehnat, korxonaldagi mehnat, shahar obodonchiligidagi mehnat — bularning barchasida jismoniy mehnat mavjud. Yordamchi maktab quvchilari 40 dan ortiq mehnat turlarini bajara olishi ilmiy asoslangan (Ya.Ya.Karvalis, S.ShAytmetova). Uqtirilgan fikrlarni amalda sinab k rib, mehnatni malaka va k nikmaga aylantirishga yordam berish yordamchi maktab qituvchi va tarbiyachilarining asosiy vazifasidir. Bunda oila, maktab va bevosita mehnat qituvchilari, korxonalar, muassasa va tashkilotlar, jamoatchilikning birgalikdagi faoliyati muhim ahamiyatga ega.

Demak, yordamchi maktabda mehnat tarbiyasi ham kechiktirib b lmaydigan, kundalik va doimiy bajarilishi shart b lgan muhim vazifalardandir. Yangi mustaqil zbekiston davlatining olib borayotgan siyosati va ilgari surilayotgan milliy g'oyalar negizida umumta'lim bilan bir qatorda maxsus ta'lim hamda yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga tayyorlash borasidagi sa'y-harakatlarda mehnat qilishga diqqat-e'tibor qaratilishi ham taqozo etiladi.

Yordamchi maktabda quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashda quvchilarning yosh va individual xususiyatlari va ularning nogironlik turiga qarab kasb tanlash kutilgan natijalar berishi haqida fikr bildirganlar. Bunda ular yordamchi maktab quvchilariga differensial yondashuvga birmuncha e'tibor beradilar. Bunda yordamchi maktab quvchilarni intellektual, jismoniy va emotsional, iroda xususiyatlari, qiziqishlari, ularning matorikasi, harakat koordinatsiyasining ziga xos xususiyatini inobatga olgan holda mehnat ta'limi berilishi, kasb-hunarga rgatilishi taqozo etiladi.

Yordamchi maktabda quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning samarali y llaridan biri — quvchilar maxsus maktabni bitirgach, tanlagan kasbini mukammal rganish uchun kasb-hunarga tayyorlovchi maxsus kollejlarga tanlov asosida qishni davom ettirishga yuboriladi. Chunki yordamchi maktab quvchilari 9-sinfni tugatgach, ularni yoshi yetmaganligi, kasb-hunarining chegaralanganligi tufayli ishga joylashishi muammo boiadi. Aynan ana shuning uchun ham yordamchi maktab quvchilari kasb-hunarga oid bilimlarini maxsus kollejlarda davom etirishlariga t g'ri keladi.

Shundagina yordamchi maktab quvchilari k chada bekor, ishsiz qolmaydilar. Hayotda z rinlarini topa oladilar. Jamiyatimizga ishchi kuchi sifatida foyda keltiradilar. K chadagi ba'zi yomon taassurotlar ta'siriga tushib qolmaydilar. Yordamchi maktabda quvchilarni iloji boricha k proq ijtimoiy foydali mehnatga faol ishtirok ettirish kerak. Ma'lumki, yordamchi maktabda ijtimoiy foydali mehnatga faol ravishda tayyorlash har xil y nalishlar (ekologik, huquqiy, mehnat, axloqiy) b yicha olib boriladi. Yordamchi maktab quvchilarining ijtimoiy foydali mehnat jarayonida har tomonlama diagnostik nuqtai nazardan yondashish, j>naxsning bundan keyingi rivojlanishini quyidagicha prognozlashni nazarda tutadi:

1. Tanlangan ixtisosi b yicha mehnat qilish jarayonining asosiy qonuniyatlarini bilish kerak, mazkur kasb b yicha tajriba orttirish yoilarini mustaqil izlashga, zarur malaka, k nikmalarni egallashga rgatish kerak.

2. Burch va mas'uliyat. Yordamchi maktab quvchisi jamiyat va jamoa oldidagi burchini anglab yetish malakasini shakllantirish, jamoat

ishlari va hodisalariga qiziqtirish, ularda faol ishtirok etishga ishtiyiq uyg'otish.

3. Ongli intizom. Yordamchi maktab quvchisi har doim va har tomonlama intizomli bo'lishi va bunga amal qilish koinikasini shakllantirish.

4. Bahamjihatlik va birodarlik. Yordamchi maktab quvchilarini muomala qilishda dalkash va andishali bo'lishga, bir-biriga sidqidildan beg'araz yordam berishga r'g'atish. •!

5. Mehnatsevarlik, insonparvarlik, boshqalarning halol mehnatlarini hurmat qilishni har doim bolalar ongiga singdirib borishdan iborat.

Yuqorida aytib tilganlarni amalga oshirishda axloqiy tarbiya bilan birga mehnat tarbiyasi barcha tarbiya turlaridan ustunligi bilan ajralib turishi kerak. Ayni paytda mehnat yordamchi maktab quvchilaridagi psixofizik yetishmovchiliklarni korreksiyalaydi. Yordamchi maktabda 6'quvchilarni kasb-hunarga tayyorlashning asosiy vazifasi maktabni tamomlayotgan quvchilarning z mayllari hamda qobiliyatlariga muvofiq keladigan kasbni t g'ri, ongli ravishda tanlashlariga yordam berishdan iboratdir.

Yoshlarni mehnatga r'g'atish borasida **Az-Zamaxshariyning** aytganlari juda rinlidir. U mehnatning tarbiyaviy tomonlari haqida fikrlar bildirar ekan, «Mehnat insonni uch balodan: bezorilikdan, g'rilikdan, qashshoqlikdan asraydi», deydi. Zamaxshariyning bu s'zlarini yordamchi maktab quvchilari uchun shior qilib olsa arziydi, chunki yordamchi maktab quvchilari maktabni tugatgach mustaqil hayotga qadam q'yar ekanlar, ularga hayotda z'y'llarini topishda ana shu olgan kasb-hunarlarigina, mehnat malakalarigina asqatadi. T g'ri, adashmay halol non topib yeydilar. Q'llarida hunarlari bor ekan, noj'ya ish qilishga rin qolmaydi. Yuqorida aytib tilganlardan xulosa qilgan holda aynan yordamchi maktablarda shu kecha-kunduzda kechikmay jamiyatimizga foyda keltiradigan mehnatsevar kishilarni yetishtirish, bolalar qiziqishiga monand holda kasb-hunarga r'g'atishning samarali usullarini zamon talablaridan kelib chiqib, takomiUashtirib borish defektolog-mutaxassislarining muqaddas burchlaridir. Yordamchi maktabda mehnat ta'limida kasbga tayyorgarlikni aniqlash va unga nisbatan mehr uyg'otish va diagnostik usullarni amaliyotga tatbiq qilish va moslashtirish; kasb-hunar kabinetlarini jihozlash, professional saralash ishlarini tkazish va boshqalar muhim jarayondir. Shuning bilan birga, quvchilardagi ziga xos qobiliyat, ishtiyiq, qishga va kasbga qiziqish hamda bularning yordamchi maktab quvchilari barqarorligining amaliy ifodasi va k'rinishi singari ijobiy fazilatlar t g'risida ma'lumotga ega b'lish muhimdir. Yuqorida sanab tilgan eng zarur jihatlar yordamchi maktabda korreksion-pedagogik y'nalishlar zamirida amalga oshiriladi. Kasb-hunar maorifi, kasb tanlashga y'llash, kasbga oid maslahatlar, kasbni saralash, kasbga moslashish, kasb tarbiyasi shular jumlasidandir.

Hozirgi davr talabiga binoan kasb-hunarning boshqa turlarini yordamchi maktab quvchilariga rnatish taqozo etiladi. Masalan, chorvachilik, qishloq x jalik ishlari, milliy hunarmandchilik, obodonlashtirish, kosibchilik, bog'dorchilik va boshqalar.

Yordamchi maktab quvchilar shaxsining jismoniy rivojlanishi, salomatligi, moyilligi, aqliy taraqqiyotining umumiy darajasi, u yoki bu kasbga nisbatan qobiliyati kabilarni esa kasbga oid maslahatlar orqali amalga oshiriladi. Ayni paytda aniqlangan natijalar, ma'lumotlardan kelib chiqqan holda kasb-hunarni egallashga doir maslahatlar berilishi lozim.

Yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda oligo-frenopedagoglar, psixologlar, vrach-terapevt va boshqa mutaxassislar hamkorlikda ish olib borishlari lozim. Yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda quvchilarning ota-onalari kasbga, avlodlar kasb-koriga ham e'tibor beriladi, chunki ota kasbga mehr oiladan boshlanadi. Bolalarda ota kasbga nisbatan qiziqish b lsa kasbga rnatish oson kechadi.

Yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga tayyorlashda ularning kasbga yaroqlilik darajasini k rsatuvchi jismoniy hamda psixik sifatleri aniqlanadi. Shuni ta'kidlab tish kerakki, yordamchi maktabda kasb-hunarga tayyorlashda maxsus psixologik ta'sir etish ham muhim rol ynaydi. Yordamchi maktab quvchilarini z kuchiga ishontrish, mehnati natijalarining jamiyatimiz uchun ahamiyati, z oilasi, ota-onasi, maktabi uchun keltiradigan foydasiga ishonish, z mehnatidan zavqlanish kabi psixopedagogik ish tizimini amalga oshirish maqsadga muvofiq b ladi.

Yordamchi maktab quvchilarini kasb-hunarga rnatishning ahamiyati shundaki, mehnat orqali ular turli fanlarga oid bilimlar olish bilan birga ularda shaxsiy ijobiy sifatlar shakllanib boradi, mehnat orqali esa davolovchi — korreksion ish ham amalga oshiriladi.

Yordamchi maktab quvchilari uchun t g'ri tanlangan mehnat turi, mehnatjarayonlari quvchilarda fiziologik jarayonni yaxshilaydi. Ularning ruhiyatiga ijobiy ta'sir etadi. Ular faoliyatiga tashkiliy ma'no beradi. Asosan yordamchi maktab quvchilari mehnat tufayli z kasalliklariga, nuqsonlariga oid fikrlardan chalg'iydilar, taskin topadilar.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasi qanday ahamiyatga ega?
2. Aqli zaif bolalar psixofizik nuqsonlarini tuzatishda mehnat tarbiyasining ahamiyati nimalardan iborat?
3. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasining vositalari haqida gapirib bering.
4. Yordamchi maktabda mehnat tarbiyasining zarurligini asoslab bering.

Yordamchi maktabda estetik tarbiya

Estetik tarbiya yordamchi maktabda quvchilar shaxsini t g'ri kamol toptirishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi, u milliy, g'oyaviy, mehnat va axloqiy tarbiyani qamrab oladi hamda mehnatga, atrofdagi kishilar turmush tarziga t g'ri munosabatda namoyon b luvchi faol nuqtai nazarga ega b lgan har tomonlama ayg'un rivojlangan shaxsni tarbiyalab yetishtirishga yordam beradi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan maxsus maktab islohoti maktab quvchilariga badiiy-estetik tarbiya berishni yaxshilash, g zallikni his qilishni rivojlantirish, yuksak estetik didni, san'at asarlari, tarix, me'morchilik yodgorliklari, jonajon tabiat g zalligi, boyligini tushunish hamda qadrlay bilishni shakllantirish lozim. Yordamchi maktab quvchilarini estetik rivojlantirish — bu aqli zaif quvchilar shaxsining estetik ongi, munosabatlari va estetik faoliyati vujudga kelishi hamda takomillashuvidan iborat. Estetik tarbiya uzoq davom etadigan jarayondir. Bu jarayon yordamchi maktab quvchilarining yosh va ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan turli bosqich hamda darajalariga egadir. Bu esa, yordamchi maktab quvchilari shaxsini, jamiyat estetik madaniyatini egallab olishga bog'liq b lib, turli y llar hamda shakllar yordamida amalga oshiriladi. Yordamchi maktabda estetik tarbiyaga doir bilim va malakalar asosan dars jarayonida — qish, musiqa, ona tili, tabiat, tasviriy san'at, tarix, geografiya, mehnat, jismoniy tarbiya darslarida beriladi.

Estetik tarbiyaning vazifalari juda keng va rang-barangdir. Shu vazifalardan biri yosh avlodda estetik sezgi va estetik idrokni tarbiyalashdan iborat. Hayotda, san'atda g zallikni k ra bilish va sezish har bir kishining ham q lidan kelavermaydi. Bir kishi quyosh botishidagi ranglardan k z uzolmasa, ikkinchi bir kishi bu holatga befarq b lishi mumkin. Estetik sezgirlik, idrok, diqqat-e'tibor estetik tarbiya asosini tashkil etadi. Bu vazifa bolaning bevosita boriqdagi g zalliklarni sezishi jarayonida bajariladi. Bolalardagi estetik sezgi madaniyati maxsus musiqa, rasm mashg'ulotlarida rivojlantirib boriladi. Estetik tarbiyaning ikkinchi vazifasi bolalarda estetik tushuncha, baholash hissini shakllantirishdir. Bola g zallikni faqatgina sezishi emas, balki uni tushunishi, u haqda fikr yuritishi zarur. Bunga bilimlarsiz erishib boimaydi. Tasviriy san'at mashg'ulotlari davomida bolalar shakl, rang, yorugiik, zulmatning roli haqidagi bilimlarni egallagan boiishlari darkor. Ulardan musiqa va ashulada tovushni farqlay bilish ham talab qilinadi. Shu bilan bir qatorda, quvchilar badiiy s zning ta'sirchanligi, ifodaliligi haqidagi bilimlardan ham xabardor boiishi kerak.

Badiiy didni tarbiyalash ham estetik tarbiya vazifalaridan biridir. **Estetik did** — bu g zallikni sezish, g zallikka hissiy munosabat, estetik

sezgilar madaniyati, estetik baho bera olish, g zallikning obyektiv mezonlarini tushunish bilan chambarchas bog'liqdir. San'at asarlari namunalarini baholash darajasi badiiy did k rsatkichlaridan biridir. Shu asosda muayyan shaxsning didi haqida fikr yuritish mumkin.

Badiiy didning ikkinchi k rsatkichi: g zallikka baho berish, me'yorida tanlash masalasida, haqiqiy g zallikni soxta g zallikdan ajrata olishda k zga tashlanadi.

Badiiy didning uchinchi k rsatkichi: san'at asarlarida yuksak talabda, soxtalikka qarshi kurashda, tasvirlardagi obrazlarni chuqur k ra bilishda namoyon b ladi. Estetik did atrofimizdagi narsalarning, tabiatning, mehnat mahsulotlarining, kishilar munosabatining, haqiqiy san'at namunalarining ta'siri ostida rivojlanib boradi. Estetik did g zallikni tushunib idrok etishda g zallikka oid ongli munosabat ham shakllanib boradi.

Tabiatning nozik holatlarini, k rinishlarni his qila olish uchun insonda ma'lum darajada hissiyot rivojlangan b lishi kerak. Aks holda inson bunday g zalliklarga befarq qaraydi, kishilarda estetik faollikni rivojlantirmasdan turib haqiqiy estetik tarbiyaning vazifalarini amalga oshirish mumkin emas. **Estetik faollik** insonning tarbiyalanganlik belgisidir. Bu faollik estetik idrokning tezligida namoyon b ladi. Bolalarda estetik faollikni tarbiyalashda har bir bolada sezgirlikni, nozik tabiatlikni shakllantirib borishimiz kerak. Estetik faollik estetik sezgirlik bilangina cheklanib qolmasdan, balki kishining hayotiga g zallik olib kirishi hamdir. Shaxsning boshqa xislatlari kabi estetik madaniyati va estetik didi faoliyatda rivojlanib boradi. Agar bolaning butun hayoti: mehnati, qishi, dam olishi estetik ma'no bilan y g'rilgan b lsa, u z hayotiga g zallik elementlarini olib kiradi. Oilada va maktabda bolalar bunday k nikma va malakalarni egallab boradilar.

Ota-onalar bolalariga uyni yig'ishtirish, bichish-tikish ishlarini rrgatib boradilar. Maktabda quvchilar devoriy gazetalar chiqaradilar, ularni bezaydilar, bayramlarga albomlar ishlaydilar, stendlar tayyorlaydilar, badiiy kechalar uyushtiradilar, yaxshi ashulachi, yinchi k riklarida qatnashadilar. Turli yinchoqlar yasaydilar. Bevosita shunday estetik y nalgan faoliyat turlarida estetik faollik rivojlanib boradi. Tarbiyachilar har bir bolaning yasagan narsalarini diqqat, e'tibor bilan k zdan kechirishlari kerak.

Estetik tarbiyaning zaruriy vazifalaridan yana biri bolalarda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishdir. Inson — g zallik ijodkori b lganligi sababli maktab z quvchilarini mana shunga tayyorlashi lozim. Maktablarda quvchilarning estetik imkoniyat va qobiliyatlarini maksimal darajada yuzaga chiqarish kerak. Musiqiy ijod musiqani tushunish, eshitish bilan uzviy bog'liq. Bamisoli gimnastik mashqlar

tanani t rilaganidek, musiqa ham qalbni ardoqlashini, musiqiy tarbiyasiz bolaning yetuk aqliy rivojlanishi mumkin emasligini unutmashimiz kerak.

K rsatib tilgan estetik tarbiya vazifalari bir-birlari bilan zaro bog'liq va bir-birlariga bogianib ketadi. Estetik tarbiyani atroflicha amalga oshirish uchun insonlar orasidagi munosabatlarda ham estetik talablarga rioya qilish kerak. Kiyinish ham, xatti-harakatlar, mimika ham ma'lum estetik didga bogiiq. Shular orqali shaxsni tarljiyalab borish mumkin. Ota-onalar, qituvchilar bolalarda estetik madaniyatni tarbiyalashga e'tibor berishlari kerak. Tabiat g zallik manbaidir. Agar oila, maktab bolalarni shu g zallikni sezishga tayyorlasa, albatta quvchi bu g zallikka befarq qaramaydi. Tabiat estetik sezgi, xayolning rivojlanishi uchun boy material beradi. Tabiat manzaralari insonning estetik kechinmalarida, xotirasida uzoq muddat saqlanib qoladi.

quvchilarda estetik idrokni rivojlantirish uchun qituvchi turli vosita, usullardan foydalanishi zarur.

Maktablarda bolalarning ish mahsulotlariga estetik mezon kiritish lozim. «Kim chiroyli yasadi?», «Nima uchun uning q g'irchog'i chiroyli?», «Qanday yaxshi qilish mumkin?» kabi savollar berish rinli. Maxsus maktablarda quvchilarni estetik tarbiyalashda san'atning roli yildan-yilga ortib bormoqda. Adabiyot, ashula, rasm darslari bolalarda badiiy didni tarbiyalashga xizmat qiladi. Badiiy adabiyot estetik tarbiyaning zaruriy manbaidir. Badiiy asarlar qish orqali estetik did tarbiyalanib boriladi. Tasviriy san'at ham estetik tarbiyada katta imkoniyatlarga ega. Maktablardagi estetik tarbiyaga oid suhbatlar, ma'ruzalar ham yaxshi natija beradi. Musiqa va ashula bolalar hayotiga kirib borar ekan, ularning hissiy tajribalari ortib boradi. Yordamchi maktab quvchilari maktabni tugatgach, ishlab chiqarish korxonalariga y Uanma oladilar. Shu sababli bu bolalarning ish joyini, ishlab chiqarayotgan mahsulotga estetik did bilan munosabatda boiishni tarbiyalashimiz kerak. Mehnat estetikasi mehnat tarbiyasini yuksaltirishga xizmat qiladi. Estetik idrok qilish faqat xursand b lish, yaxshi kayfiyat emas, balki xursand boiib yigiash ham, qoyil qolish, hayratlanish, nafratlanish ham mumkin.

Muhimi shundaki, kishi toiqinlanadi, hayajonlanadi. Aqli zaif bolalar zlarining inteUektual va hissiy nuqsonlari oqibatida g zallikni yuzaki idrok etadilar. Tuzatish — tarbiyaviy ishlar oqibatida ularda sezgi xususiyatlari zgarib, rivojlanib boradi (K.X.Mamedov). quv materiallarining k rgazmaliligi, aniqliligi maium estetik qiymatga ega. Bolalarning yoshiga, individual xususiyatlariga, kasallik xarakteriga mos keluvchi k rsatmalar, suratlar, xalq hunarmandlari asarlarini namoyish etish mumkin. quv dasturida 4—6-sinflarda tasviriy san'at

asarlari ustida suhbat uyushtirish berilgan. Aqli zaif bolalarda estetik tarbiya nihoyatda sekin amalga oshadi. Hatto yordamchi maktab birinchi sinfiga kelgan bolalar tevarak-atrofidagi narsalardan muayyan rangni, tovushlarni ajrata olmaydi. Bola sezgi organlari sog' b lsa-da, uning funksiyalari t g'ri kechmaydi. Bola quloq soladi-yu, lekin eshitmaydi, qaraydi-yu, ammo k rmaydi. Bu bolalar bilish faoliyatlarining cheklanganligi oqibatida estetik idrok etishlari ham sekin kechadi. Shu sababli yordamchi maktab ta'limining birinchi kunidan boshlab estetik didni rivojlantirish, idrok etilganlarni tahlil qilish, taqqoslash malakalarini rivojlantirish talab etiladi. Yordamchi maktabda bolani rab turgan barcha narsalar estetik did bilan jihozlangan b lishi kerak. Maktab, sinf, guruh xonasi, oshxona, ustaxona, bola qayerda b lmasin, sha joylar bolani estetik tarbiyalashi lozim. Hatto xonalardagi ranglar ham estetik talablar asosida tanlangan b lishi darkor. Yordamchi maktabda bolalarning gavdasini t g'ri tutishiga, chiroyli yurishiga, rtoqlari va kattalar bilan osoyishta va t g'ri gapirishiga, xushmuomalada b lishiga asosiy e'tibor berish lozim. Geografiya va tabiatshunoslik darslarida tabiatga nisbatan quvchilarda havas uyg'otish zarur. Rasm, chizmachilik, q l mehnati darslari bolalarga g zallikni idrok etishni rgatadi. Bolalar zlari idrok etgan g zallikni rasm, applikasiya, loy va plastilindan, yog'och, qog'ozdan yasagan buyumlarida gavalantiradilar. Aqli zaif bolalarda hissiyot va ichki kechinmalarning sustligi oqibatida ular namoyish etilayotgan suratlardagi voqealarning faqat yuzaki belgilarini idrok etish bilan kifoyalanadilar. Suratlardagi ichki yashirin ma'nolarni anglab yetmaydilar. Estetik tarbiyaning natijasi ijodiy faoliyatda k zga tashlanadi.

Ma'lumki, aqli zaif bolalarning tashqi dunyo haqidagi tasavvurlari yuzaki, idrok etishlari noaniq va differensiyalashmagandir. Shu sababli aqli zaif bolalar bilan estetik tarbiyaga oid sinfda, maktabda, sinfdan, maktabdan tashqari ish turlari tanlanganda shu xislatlariga e'tibor berish kerak. Aks holda qilingan ishlar natijasiz qolishi mumkin.

Savollar

1. Yordamchi maktab quvchilarining estetik idrokini rivqjlantirishda rasm darslarining ahamiyati nimalardan iborat?
2. Aqli zaif bolalar estetik tarbiyasining ziga xos xususiyatlari nimada?
3. Estetik tarbiyaning vazifasi nimalardan iborat?
4. Estetik did nima?

Yordarachi maktabda ekologik tarbiya

Ekologik tarbiya t rrisidagi dastlabki oddiy tushunchalar boshqa tarbiya turlari bilan birga aynan oiladan boshlanadi. Ekologik tarbiya va unga oid fikrlar oilada hadislar, hikmatli s zlar asosida berib kelingan.

Markaziy Osiyolik allomalarning tabiat haqida va uni muhofaza qilish haqidagi k pgina fikrlari rganib chiqilgan va rganimoqda. Bulardan zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto», Qur'oni karim, hadislardan, shuningdek, Muhammad Muso al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Buruniy, Abu Ali ibn Sino, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqa allomalarning tabiatni avaylab-asrash va unga t g'ri munosabatda b lish borasida bir qancha asarlar yaratganliklarini bilamiz, ular hozir ham z qimmatini y qotgan emas.

IAKarimov zining « zbekiston XXI asr b sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli risolasida «Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni k rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e'tiborga molikdir», degan edi.

Uzluksiz ta'lim tizimining zbek modelini aniqlab bergan «Ta'lim t g'risida»gi Qonun talabiga binoan maxsus ta'limda ham barcha ta'lim-tarbiya qatori ekologik tarbiya mazmunini ishlab chiqish taqozo etiladi. Zero, qabul qilingan qonunlarni amalda bajarish mamlakatimiz har bir pedagogi, qolaversa, har bir fuqarosining burchi hisoblanib, bu qonun Respublikamizda yashayotgan jamiyatimiz a'zolari boimish yordamga muhtoj b lgan, rivojlanishdan orqada qolgan bolalarga ham taalluqlidir. Chunki, maxsus maktablarda ekologik taiim-tarbiyaga umumiy pedagogik-didaktik jarayonning ajralmas qismi sifatida qarash lozim.

Hozirgi kundagi ekologik muhit bolalardagi kamqonlik, turli somatik kasalliklar, allergiya, nuqsonli tug'ilishlar, ekologiyaga oid adabiyotlarni rganib chiqish, zamonaviy pedagogik izlanishlar, tahlil, psixofizik kamchilikka ega b lgan bolalar ekologik tarbiyasi muammosiga qiziqishni yanada orttirdi.

Milliy istiqbolimizdagi eng muhim qoidalar va g'oyalar hayotga joriy etilib, katta ijtimoiy kuchga aylanishi haqida fikr yuritilar ekan, maxsus taiim-tarbiya kuchlari ham bu masalada muhim ahamiyat kasb etishini unutmashimiz kerak.

Dunyodagi turli joylarda vujudga kelayotgan og'ir holatlarning inson soigi'iga salbiy ta'sir etayotgani atrof-muhit muhofazasiga oid ekologik taiim va tarbiyaning ilmiy asoslangan reja va dastur asosida olib borilishi zarur ekanligini kun tartibiga q ydLBunday dasturlar «YUNESKO», «YUNEP», «EKOSAN», «Sogiom avlod uchun» tashkilotlari,

jamg armalan tomonidan ishlab chiqilgan bo'lsa ham, yordamga muhtoj bo'lgan bolalar uchun ularning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga oigan holda biron-bir mukammal dastur yoki adabiyotlar, q ullanmalar yo'q hisobida. Shundan kelib chiqqan holda yordamga muhtoj bo'lgan bolalar maxsus muassasalarida ekologik ma'lumot ta'lim va tarbiyaning tub ma'nosi, bu tabiatga, bizni rab turgan borliqqa nisbatan hurmat, uning yashil nabototlariga, harakatdagi jonivorlariga, oqayotgan zilol suviga, tanamizga kirayotgan havoga, ona-Yerimizga nisbatan e'tiborni, ekologik bilimni chuqurlashtirib, ekologik ongni, ekologik madaniyatni shakllantirib borishni psixofizik kamchilikka ega b lgan bolalarga faqatgina maxsus maktablarda mutaxassis pedagoglar, ya'ni oligofrenopedagoglargina amalga oshira oladi. Ekologik ta'limning nazariy asosini esa, oila, bog'cha, maxsus maktabda ma'lum quv reja va dasturlar asosida olib borish zarur b ladi.

Yordamchi maktab quvchilarida ekologik bilimni, ekologik ong, madaniyatni shakllantirishda quyidagi tizimda ish olib borish taqozo etiladi:

— yordamchi maktab quvchilarida nazariy va amaliy ekologik tarbiyani amalga oshirish uchun ota-onalar, tarbiyachilar va o'qimvchi-defektologlarning ekologik savodxonligini oshirish;

— ekologik tarbiyani amalga oshirishda har bir b limda oila-bog'cha-yordamchi maktabda olib boriladigan individual va yoshini hisobga olgan holda maxsus korreksion pedagogik ishlar;

— yordamchi maktablarda ekologik ta'lim-tarbiya berish uchun kadrlar tayyorlash;

— ekologik ta'lim-tarbiya fanlar ekologizatsiyalashtirilgan, integratsiyalashgan yordamchi maktab quvchilariga moslashtirilgan holda qitilishi kerak;

— ekologik ta'lim-tarbiya vazifalarini siyosiy, huquqiy, axloqiy, jismoniy, mehnat tarbiyasiga kompleks tizim asosida korreksion yondashgan holda hal etish kerak b ladi.

Sog'lom bolalarga ekologik ta'lim va tarbiya t g'risidagi dastlabki oddiy tushunchalar rta maktabda tiladigan nazariy ekologik predmet fanlari asosida qitiladi va keyinchalik bilim yurtlari, oliy ta'limda chuqurroq va har tomonlama rganiladi.

Lekin yordamga muhtoj b lgan bolalar maxsus maktablardagina ana shu ekologik ta'lim va tarbiya, tabiat muhofazasi masalalarining ilmiy asoslarini har tomonlama rganish, inson faoliyati natijasida biosferada r y berayotgan hodisalarning sabab va qonuniyatlarini tahlil etish ziga xos dasturlar asosida beriladi.

Yordamchi maktab quvchilariga ekologik ta'lim va tarbiya quyidagi asosli b limlarda beriladi:

1. Yordamchi maktab quvchilariga tabiat g zalliklarini sevish, ularni idrok qila olish, estetik zavq olish ruhida tarbiya berish.

2. Jonli va jonsiz tabiatning rivojlanish qonuniyatlari, tabiat bilan jamiyat rtasidagi murakkab zaro munosabatlar, shuningdek, inson faoliyatining tabiatga ta'sir oqibatlarini haqida ma'lumot berish.

3. quvchilarda ekologik madaniyatni tarbiyalash. Tabiatni sevish, undan t g'ri va ongli ravishda foydalana bilishni rgtatish. Ekologik madaniyatning asosi b lgan, yordamga muhtoj bolalar tabiat oldidagi mas'uliyatini anglash malakasini hosil qiladi. Vajanni sevish, vatanparvarlik tabiatni sevishdan boshlanadi. Binobaiin, yordamchi maktab quvchilarining tabiatga nisbatan haqiqiy muhabbat tuy usini hosil qilmay turib ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash mumkin emas. Yordamga muhtoj quvchilarni tabiat quchog'ida b lishi uni ruhan tetiklashtirib, mehnat qobiliyatini va ijodiy faoliyatini oshiradi. Ekoioigik tarbiya maxsus korreksion tizimda quyidagi masalalarni z ichiga oladi:

a) yordamga muhtoj bolalarga maxsus ekologik bilim va tarbiya berib, ularda bu sohada muayyan malaka hosil qilishni tarbiyalash;

b) ekologik zgarishlarni oldindan k ra bilishni tarbiyalash;

d) ekologik madaniyatni singdirish va tarbiyalash.

Yordamchi maktabda yordamga muhtoj bolalarga ekologik tarbiya berish axloqiy tarbiyaning ajralmas qismi b lib hisoblanadh Yordamchi maktab quvchilarida ekologik ong va tafakkurni, ekologik dunyoqarashni hosil qilish tabiatni dialektik tushunishga yordam beradi.

Ekologik tarbiyani amalga oshirishda badiiy adabiyotlar, qiziqarli hikoyalar, predmet darslarida ekologiyaga oid tabiat hodisalari, sabab va oqibat qonuniyatlarini ochib beradigan qiziqarli materiallar, kinofilmlardan foydalanish kutilgan natijalar beradi. Sinf dan tashqari qish darslarida va sinfdan tashqari tkaziladigan tadbirlarda ekologiyaga oid bilimlar berib borish ham quvchilarda ekologik ongni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabda «Jonli burchak», «Daraxtning ham joni bor», «Tabiatni asrash — Vatanni asrash» ruknlari ostida sinfdan tashqari tadbirlar tkazish, «Tabiatni muhofaza qilish» t garagi, «Jonli burchak* tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Rivojlanishida nuqsoni b lgan bolalarga ekologik ta'lim-tarbiya berish dasturini amalga oshirish « zbekiston Respublikasi Ta'lim t g'risida»gi Qonunning 23-moddasini hayotga tatbiq qilishda kerakli omillardan biri b lib xizmat qiladi.

Tabiat bOan tanishtirish

Ta'lim-tarbiyani insonparvarlashtirish xalq ta'limi tizimini davr talabi darajasiga k tarish ishida markaziy rinlardan birini egallaydi. U z ichiga ekologik va vatanparvarlik tarbiyasini ham oladi. Bular orasida kishilarni ekologik tarbiyalash, ekologik madaniyatni shakllantirish alohida

ahamiyat kasb etadi. Yer yuzida aholi sonining tez sur'atJar bilan sib borishi natijasida tabiiy boyliklarni iste'mol qilishning k lami kengayib bormoqda. Odamlarning x jalik faoliyati natijasida butun biosfera zgarib, simliklar, hayvonlar, shuningdek, odamlarning yashashi uchun zararli b lib qolmoqda. Shu sababli atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiat boyliklaridan tejab-tergab foydalanish masalasi hozirgi kunda butun insoniyat uchun tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Tabiat boyliklaridan unumli foydalanish, tabiatni q riqlash masalaJarini ongli ravishda hal etish uchun oila, bog'cha, maktab, ishlab chiqarish va jamoat joylarida kamol topayotgan yoshlar tabiat sirlarini va undan t g'ri foydalanishni puxta bilib olishlari zarur. Tabiatni saqlash, kelajagimiz yoshlar q lidadir. Shu bois yoshlarni ekologik bilimlar bilan shunday qurollantirish kerakki, ular kelajakda tabiat boyliklarini muhofaza qila oladigan, bu boyliklardan rejali, oqilona foydalanadigan b lsinlar.

Pedagogikamizning tarixiga nazar tashlasak, zardushtiylarning muqaddas kitobi «Avesto»da ilgari suriJgan tabiatga munosabat odobi kabi tarbiyaviy g'oyalar ancha-muncha ibratlidir. «Avesto»da yer, suv, zamin, xona, badan, kiyim-kechak, oziq-ovqatlarni toza tutish, saqlashga alohida e'tibor berilgan.

sha davrda yer, suv, havo, olovni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi urish jazosiga mahkum b lgan. t-olov, ekin-tikin, meva-cheva yetishtiradigan, hammadan ham k proq chorva boqiladigan joy eng yaxshi joydir, deb yozilgan.

Bolalar yosh paytidanoq daraxt k chati tqazish, uy-r zg'or quroilari yasash, yerga ishlov berish va chorva bilan shug'ullanishga rgatilishi shart bo'Jgan.

Hadisi sharifda shunday deyiladi:

- Kimki ekin eksa, daraxt tqazsa, s ng uning mevasidan qush yoki hayvon yesa, uning ekinidan yeyilgan narsaning har biridan unga sadaqa savob yoziladi.

- Kishilarga soya beruvchi daraxtni kesgan kishi boshi bilan d zaxga tashlanadi.

- Ekmoq niyatida q lingizda k chat turgan paytda, bexosdan qiyomat qoyim b lib qolishi aniq b Jganda ham ulgursangiz, uni ekib q ying.

- Yenglar, ichinglar, kiyinglar, lekin isrof qilmanglar.

Bu hikmatlar bugungi kunda yoshlarni tarbiyalashda kerakli omil b lib xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ekologik ta'lim-tarbiya haqida gapirib bering.
2. Ekologik ta'lim-tarbiya qanday ahamiyatga ega?
3. Ekologik tarbiyaning zarurligini asoslab bering.

Ijtimoiy tarbiya

Yordamchi maktab quvchilarida oligofrenopedagogning pedagogik faoliyati ta'sirida axloqiy his-tuyg'ular faol rivojlanadi. Bu tuyg'ular chuqurroq va ongliroq b lib, ularning barqarorligi va ta'sirchanligi oshadi. Kishilar mehnatining ijtimoiy ahamiyati haqidagi, mehnatkashlarning yuksak ma'naviy fazilatlarini haqidagi quvchilar bilimlari kattalarga hurmat tuyg'usini shakllantirishning asosi b lpd. Bu tuyg'u aqli zaif quvchilarning kattalarga hurmat va odob bilah munosabatda b lishlarida, yordam bera olish va yordam berishga tayyor turishda, e'tibor va g'amx rlik k rsatishda, kattalar mehnatiga hurmat bilan munosabatda b lishida namoyon boiadi. Yordamchi maktab quvchilarining ota-onalari ynaydigan ijtimoiy roli va mehnati haqidagi tasawurlari, ularning shaxsiy fazilatlariga baho berishlari ana shu tuyg'ularning ruhiy va jismoniy holatlariga sezgirroq qaray boshlaydilar, bolalarning ota-onalariga yordamlari xilma-xil tus olib boradi. Yordamchi maktab quvchilarining axloqiy his-tuyg'ulari keng ijtimoiy y nalihsda boiadi.

Aqli zaif quvchilar shaxsining ma'naviy va axloqiy jihatdan shakllanishida umuminsoniy tarbiyaning muhim tarkibiy qismlaridan biri **ijtimoiy tarbiyadir.**

Tarbiya bolalarning bir-birlariga, kattalarga boigan munosabatlarini, yin, faoliyatlar xarakterini, mazmunini, mehnatga, butun jamiyatga munosabatlarini yoiga soladi. Bu tarbiyaning maqsadi va mazmuni — Mustaqil zbekiston Respublikasining iqtisodiy, siyosiy tuzilishi bilan belgilanadi.

Prezidentimiz I.A.Karimov sogiom avlodni tarbiyalash tarixiy zaruriyat va ijtimoiy burchimiz ekanligini quyidagicha ifodalagan edilar: «Biz sogiom avlodni tarbiyalab, voyaga yetkazishimiz kerak. Sogiom kishi deganda faqat jismoniy sogiomlikni emas, balki sharqona axloq-odob va umumbashariy g'oyalar ruhida kamol topgan insonni tushunamiz».'

Har bir jamiyatning gullab-yashnashi, rivojlanishi va taraqqiy etishi shaxs ehtiyojiga muvofiq moddiy-ma'naviy boyliklarni bosqichma-bosqich yaratishlikdir. Tarbiya natijasida yashab tgan ajdodlarimizning aql-zakovati bilan yaratilgan kelgusi avlodga meros boiib qolgan moddiy, ma'naviy va madaniy boyliklarga vorisligi daxldorligi ta'minlanadi. Yangidan tug'ilib, sib, ulg'ayib kelayotgan avlod tmish tajribalarini zlashtirib oladi, boyitadi, murakkablashtiradi va yanada mustahkamlaydi.

I.A.Karimov. zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. « zbekiston». 1995. 57-bet.

Har bir jamiyatning z ijtimoiy tuzumiga xos tarbiyaviy usullari va vositalari b lganidek, zbek xalqining ham ziga xos milliy tarbiya usullari va vositalari mavjud. Qadim zamonlardan to shu kungacha zbek xalqi yosh avlodni tarbiyalashda ajdodlarimiz tajribasini zlashtirgan va ularga tayangan. Chunki odamiylik, axloqiylik va ezgulik kabi ma'naviy qadriyatlar haqidagi xalq maqollari va naqlari, donishmandlar hikmatlari tarbiya manbai hisoblangan. Bunday qimmatli merosga sh rolar tuzumi davrida deyarli e'tibor beriJmadi.

zbekiston mustaqillikka erishgach, tmish ajdodlar tajribalariga tayanib, yosh avlodni tarbiyalashga e'tibor beriJadigan b ldi va yoshJar layoqati, xohish-irodasiga muvofiq istagan sevgan kasb-ixtisos uchun bilim va malakalar bilan qurollantiriladigan, tanlangan kasb-hunar uchun tayyorlanadigan b ldi.

Tarbiya jarayoni yordamchi maktab quvchiJarida muhim ijtimoiy sifatlarni shakllantirishga, tevarak-atrofdagi olamga, jamiyatga, kishilarga z- ziga munosabatlar doirasini vujudga keltirish va kengaytirishga qaratiJgandir. Tarbiyalanuvchi bolalar turmushning har xil tomonlariga munosabatlari tizimi qanchalik keng, rang-barang va chuqur b lsa, ularning ma'naviy dunyosi shunchalik boy b ladi.

Xullas, ijtimoiy tarbiya yordamchi maktab quvchilari shaxsining shakllanishida muhim ahamiyatga ega b lgan asosiy tarbiya vositalaridan biridir.

Tarbiyalanuvchi yordamchi maktab quvchilarini xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat, vatanparvarlik ruhida tarbiyalash eng muhim vazifalarimizdan biridir.

Yordamchi maktab quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash

zbek xalqining birdan-bir Vatani bu - zbekistondir. Vatan haqida, xalq haqida, ajdodlar haqida, tmish haqida, qadriyatlar haqida, meros haqida, bugun va kelajak haqida baralla s zlash imkoniyati tug'ildi. Binobarin, haqiqiy Vatan muhabbati, Vatan hissi mamlakat ozod va obod, xalq erkin b lganidagina yuzaga kelar ekan. Sohirqiron Amir Temur, Forobiy, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosirlarning nomini tilga olsak, mustamlaka yillarida ne kulfatlar boshga tushar edi. Ajdodlarimiz haqida erkin g'urur bilan gapira olarmidik.

Vatanni qalban chuqur his qiJish uchun ham, xalqning vatanparvarlik namunalarini k rsatish uchun ham xalq hur, Vatan mustaqil b lishi shart.

Bugun shu mustaqillikka ega ekanmiz, biz uni e'zozlashimiz, qadriga yetishimiz, har doim mustahkamlab borishimiz kerak. Mana shu tuyg'ular,

mana shu olijanob fazilat va ezgu harakatlar bugungi kun uchun haqiqiy vatanparvarlik namunasi.

Mustaqillik sharofati tufayli zbekiston Respublikasi butun hayoti, turmush tarzi zgard, kisMarning ruhiyati va hayotga munosabati yangichas olmoqda. zbekiston Respublikasi mustaqU bo'lishi natijasida sh ro davlatiga xom ashyo yetkazib berish bazasi b lishlikdan, siyosiy va iqtisodiy qaramlikdan ozod b ldi; zbek xalqi z milliy qadriyatlarini his qilayotir.

Bu olamda ona-Vatan bittadir. j

Vatan — ona yurt *- kishilar yashab turgart, ularning ajdod va avlodlari tug'ilib sgan joyi, maskani, chegarasi, hududi, ijtimoiy taraqqiyot munosabati bilan jamoa tuzumi sharoitida muayyan qabila yashayotgan joy Vatan hisoblanadi. Qabila tuzumning yemirilishi, elatlar va davlatlarning paydo b lishi bilan Vatan tushunchasi elat, davlat tushunchasini z ichiga oladi.

Vatanparvarlik tarbiyasi ham insoniy tarbiyaning eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir.

Vatan s zining ma'nosi nima? Biz nima uchun «Ona-Vatan», «Jonajon Vatan» deymiz.

Vatan s zi arabcha s z b lib, ona yurt degan ma'noni bildiradi.

Har bir xalq uchun taqdiran va tarixan ato etilgan hamda chegaralangan hududga ona-Vatan deyiladi.

Vatan tuyg'usi — bu uning egasi b lmish xalqni sevis, hurmat qilish, qadriga yetish va e'tirof etishdir. Vatan — bu xalqning ma'naviyati, ma'rifati, tili, dini, urf-odati, fe'l-atvori, ota-bobolaridan qolgan oltin merosi, tomirida gupurib turgan ajdoddan avlodga tib kelayotgan pokiza qoni, tarixidagi muhim bosqichlar, buyuk davlat qurish maqsadida olib borilgan kurashidir.

Hozirgi vatanparvarlik xalqimiz taraqqiyotini olg'a sijitgan ota-bobolarimiz yaratuvchanlik ishining bevosita davomidir.

Baxt-saodatli kelajakka hozir, har daqiqada har bir kishi ulush q shmog'i Vatanga muhabbat, vatanparvarlikning asl k rinishidir. Vatanga munosib farzand b lish, qadrdon tuproq bilan chambarchas bog'liq ekanligimizni teran idrok etish, uning chin farzandlariga xos munosabatda b lish, undan bir hissa olinsa, yuz hissa qilib qaytarish — Vatanni angiash va ardoqlashning yangi bir k rinishidir. Bu vatanparvarlikdir.

1991-yilning 31-avgustidan zbekiston mustaqillikka erishdi, qadri ortdi, xalqning qaddi tiklandi. Vatan deganda muqaddas tushunchadagi soxtaliklar barham topib, mohiyati aniqlandi va tiniqlashdi.

Buyuk Vatanimiz zbek fuqarolari ongida alohida tuyg'u, yangi axloq, yangi fazilatlarining eng chuqur va oliy ifodasidir. zbek vatanparvarligi buyuk istiqlolning eng muhim g'alabasidir. zbek fuqarolarining eng yuksak fazilati ularning z Vataniga b lgan muhabbatidir. zbek vatanparvarligi

z Vatanini chefcsiz sevisi hissini, butun dunyo orasida tengligi va eridn jamiyatni baipo qilishi va Vatanimiz dushmanlariga chuqur nafiat hissini o'z ichiga oladi.

zbek vatanparvarligini yordamchi maktab quvchilarida tarbiyaJash uchun o'qitavchi-tarbiyachilar tarbiyalanuvchi quvchilarga ta'sir etishning barcha xilma-xil uslub va vositalaridan foydalanishi kerak. Bu vositalarga, ayniqsa, qitish jarayoni — dars birinchi asosdir. /

O'zbekxalqi tarixini rganish zbek vatanparvariigini tarbiyalashda alohida ahamiyatga molikdir. Chunki zbek xalqi z tmish tarixining k pgina tomonlari bilan faxrlana oladi.

Yordamchi maktabda qituvchi va tarbiyachilarning vazifasi tarixiy materialni jonli va qiziqarli bayon qilib, tarbiyalanuvchi quvchilarni z xalqining qahramonona kurashiga, uning olib borgan ijodiy ishiga, shonli rahbarlariga va madaniyat sohasidagi iste'dodli arboblarga qiziqtirish, ulug' tarixiy tmishga ularda muhabbat tug'dirishdir. Buning uchun tarixiy hujjatlardan, esdaliklardan va badiiy adabiyotlardan foydalanib, yorqin hikoyalar aytib berish zanir.

Geografiya darslarida qituvchi quvchilarni eng awalo ularni zlari yashab turgan joyning tabiatiga qiziqtiradi. Bevosita kuzatish va sayohatlar tkazib, tabiatni uiar bilan birga rganadi.

zbekistonning tabiat zonalarini vaqtda qituvchi bolalarni davlatimizda tabiat tuzilisWaring xilma-xilligini aytib, qiziqtiradi va turri ko'rinishlarning qiziqari suratlarini k rsatib, badiiy adabiyotda va sayohatchilarning esdaliklarida bayon etilgan tabiat tasviriarini qib berib, bolalarning jonajon mamlakatimiz - buyuk zbekistonga nisbatan mehr-muhabbatlarini oshiradi.

Sinfan tashqari ishlarvatanparvarlikni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Sinfan tashqari ishlar sinfa bajarilgan ishlarga q shimcha b lib, tarbiyalanuvchi quvchilarning ijtimoiy hayotini yaxshi anglab olishlariga yordam beradi.

Maktab va «mehribonlik uylari» kutubxonalarida «Vatan» mavzuidagi kitoblarning rasmlar bilan bezatilgan tavsiya r yxatlari b lishi kerak.

Jonajon zbekistonimiz b ylab sayohatlar tashkil qilish kabi tadbirlardan foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan b lsak, vatanparvarlik tuyg'usi eng yuksak tuyg'udir. Bu yuksak tuyg'u Vatanimizda tarbiyalanuvchi quvchilarni iymon, e'tiqod bilan yashash, unga hamisha sadoqatli b lish ruhida tarbiyalashga y naltirilgan asosiy vazifalarimizdan biridir.

Savol va topshiriqlar

1. Vatan degan tushuncha haqida s zlab bering.
2. Vatan tuyg'usi nima?
3. Vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning ahamiyati haqida so'zlab bering.

Iqtisodiy tarbiya

Mustaqil zbekiston uchun xalq x jaligining har bir tarmog'ini fan va texnikaning eng yangi yutuqlari bilan ta'minlash, mehnat unumdorligini oshirish, jahon e'tiboriga molik b ladigan mahsulotlar namunalarini ishlab chiqarish shart b lib qoldi. zbekistonning mustaqil davlat sifatida yangi ijtimoiy-iqtisodiy bosqichga tishi, yangi ilmiy bilimlar vujudga kelishining izchil jarayoni, uning differenziatsiyasi va integratsiyasi, g'oyaviylik, ma'lumotlilik, kasb tayyorgarligining sishi kabi omillar shaxsga va ishchi xodimlarning mahorat sifatida b lgan ishlab chiqarish talablarini tez zgartira bormoqda.

Vatanimizning kelajagi — buyuk davlat darajasiga k taradigan vatanparvar quvchini yaratishda maxsus ta'lim ham muhim rin tutadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yashaydigan yoshlarimizning iqtisodiy savodxonligini oshirishda iqtisodiy bilimlar poydevorini yaratish ham bugungi kunning dolzarb muammosiga aylanib qolmoqda.

Hammamiz uchun zlashtirilmagan q riq yer kabi b lgan bozor iqtisodiyoti masalalariga, maxsus maktablarda qiydigan kichkintoy tarbiyalanuvchilarimiz nuqtai nazaridan qaraganda tushunarli darajada b lgan «Iqtisod alifbosi»ni qitishni 1—2 va 3—4-sinflarda alifbo, matematika, qish kitobi fanlari tarkibida yoki maktab jamoasi ixtiyoriga berilgan soatlar hisobiga alohida fan sifatida foydalanishga tayyor dastur va q llanmalar yaratish davr taqozosidir.

zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi iqtisodiy islohot, tadbirkorlik va xorijiy sarmoyalar b yicha idoralararo Kengashining « zbekiston Respublikasi iqtisodiy ta'limni tashkil etishni takomillashtirishning asosiy y nalishlari t g'risida» 1996-yil mart oyida qabul qilgan Qarori ham ana shu maqsadni k zda tutgan.

Hozirgi zamon talabiga moslashgan holda zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan 1996 — 1997- quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarida iqtisodiy ta'limni kuchaytirish chora-tadbirlari atroflicha ishlab chiqilgan. Shularni inobatga olgan holda maktabning va tarbiya muassasalarining bosh vazifasi, bolalami boshlang'ich sinflardan boshlab iqtisodiy savodxonligini oshirish, yosh xususiyatlari inobatga olingan holda iqtisodiy bilimlardan xabardor qilish lozim b ladi. Bu esa maxsus ta'limga ham taalluqlidir.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning savodxonligi darajasi uning mustaqil faoliyatida foydalana oladigan iqtisodiy bilimi, k nikma-malakalari va iqtisodiy tarbiyalanganligida namoyon b ladi. Shunday ekan, bozor iqtisodiyotida faoliyat k rsata oladigan shaxsning iqtisodiy savodxonligi asoslari maktabda vujudga keladi. Maktabdagi iqtisodiy

ta'lim-tarbiyaning maqsadi nazariy ishlab chiqilgan va amalda sinab kiritilgan pedagogik uslubiyot orqali quvchilarda iqtisodiy savodxonlikni tarkib toptirishdir.

Iqtisodiy savodxonlik — mustaqil faoliyat k rsatishda barchaga zarur b lgan iqtisodiy bilim, k nikma va malakalar yig'indisini tarkib toptirish: har bir shaxsning jamiyatda b layotgan iqtisodiy zgarishlar va mamlakat iqtisodiy siyosatini anglash, shunga k ra turmush darajasini oshirishga, shaxsiy ehtiyojini qondirishga yordam beruvchi samarali faoliyat bilan shug'ullanishini ta'minlovchi iqtisodiy bilim, k nikma, malaka, y naltiruvchi qoida, usul, uslubiyatlar majmui.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya — jamiyatning shaxsga, mustaqil hayotda samarali k rsatkichlarni ta'minlovchi aniq iqtisodiy tushunchalar, iqtisodga bog'langan siyosat, qonun, qonuniyatlar asarlarini va ularni amalda foydalanish y l-y riqlarining yig'indisini zlashtirishga imkon beruvchi izchil, maqsadga muvofiq ta'siridan iboratdir.

Iqtisodiy tayyorgarlik — shaxs shakllanishida talab, ehtiyoj va imkoniyatga k ra tanlangan sohalar, kasblar, mutaxassisliklar b yicha maxsus iqtisodiy, nazariy va amaliy bilimlar yig'indisini tarkib toptirish. zlashtirilgan aniq iqtisodiy, nazariy va amaliy bilimlar mustaqil faoliyatida samara berishga kafolatlar, ya'ni aniq iqtisodiy ma'lumotlar.

Ilgari surilgan maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar hal etiladi:

1. qituvchilarda iqtisodiy savodxohlik darajasining rivojlanishini nazariy asoslash.
2. Umumta'lim fanlari mazmunidagi iqtisodiy ta'lim-tarbiya imkoniyatlarini rganish.
3. Maxsus ta'lim maktablariga m ljallangan aniq iqtisod asoslarini rgatuvchi bosqichli ta'limning muhimligini isbotlash.
4. Maxsus maktab quvchilari uchun aniq iqtisod asoslarini qitish maxsus fanlar qatorida zarurligini ilmiy asoslash.
5. qituvchi va quvchilar uchun uslubiy adabiyotlarni (dastur, darslik, q llanma, tavsifiya, didaktik materiallar) ishlab chiqish.

Savollar

1. Iqtisodiy savodxonlik nima?
2. Iqtisodiy ta'lim-tarbiya qanday tushuncha?
3. Iqtisodiy tayyorgarlik nima?

Insonparvarlik tarbiyasi

zbekistonda insonparvarlik zbek xalqining hamkorligi, rtoqligi va sadoqati, mehmond stligi, bir-biriga yordami va himmati,' bir-biriga tanqidiy k z bilan qarashi, iymonli, mehr-muhabbatli b lishiga suyanadi.

Insonparvarlik tarbiyasi vatanparvarlik tarbiyasi bilan mahkam bog'liqdir. .1

Insonparvarlik lotincha «gumanus», «gunion, gumonoid» (odam, inson) s zlaridan olingan b lib, yuksak sifatlar ma'nosini bildiradi.

Har bir jamiyatning ma'naviy va axloqiy fazilati b lgan insonparvarlik mustaqil zbekiston Respublikasining iqtisodiyoti va madaniyatining butun tarmog'i bilan bog'liqdir. zbekistonda barcha moddiy boyliklar, fan va madaniyatning barcha yutuqlari inson manfaatlariga xizmat qiladi. Bizdagi insonparvarlik kishilar rtasidagi d stona munosabat, d stona yordam va zaro hamkorlikka asoslangan.

zbek xalqi faqat mustaqil zbekiston davridagina yayrab-yashnab hayot kechira boshladilar, inson qadrlanadigan va inson shaxsi hurmatlanadigan b ldi, hamma jins, irq va millatlarga mansub kishilarning jismoniy va ma'naviy qadriyatlari faqat mustaqil Respublikamiz sharoitidagina barq urib k rindi va rivojlanmoqda.

Biz d stlikni juda qadrlaymiz, rtoqchilik hissiga yuqori baho beramiz. Ammo kishining fe'l-atvoriga, uning manfaatiga qanday munosabatda b lishiga qarab baho beramiz.

zbeklarga xos b lgan va «Odamning tirikligi odam bilan» degan aqidadan kelib chiqqan holda yana bir xil tuyg'uni — er-xotinning muhabbat tuyg'usi va ota-onalarning bolalarga mehribonligi deb bilamiz. Bu kabi tuyg'ular ancha murakkab b lib, inson hayotida muhim rin tutadi.

Bir-birini sevgan kishilar birga b lishdan cheksiz suyunadilar, bir-birlarining eson-omonligi, tinchligi haqida tashvish tortadilar, g'amx rlik qiladilar, k ngildagi niyatini, orzu-havaslarini bilishga intiladilar. Ma'lumki, mehribon ota-onalar z bolalari uchun jonlarini ham ayamaydilar, ular bolalariga tarbiya berish, ularni qitish, mustaqil zbekiston uchun foydali xalqparvar, insonparvar qilib yetishtirish y lida tinmay g'amx rlik qiladilar.

Aqli zaif bola jamiyatning a'zosidir va u jamiyatdan tashqarida b lishi va yashashi mumkin emas. Buning sabablari quyidagilardir: birinchidan, aqli zaif bola xulq-atvori jamiyat axloqiga b ysunadi va u shunga majbur; ikkinchidan, tanholikda yashay olmaydi, baxtni ham odamlar orasidan topadi; uchinchidan, bola jamiyat irodasidan dalda oladi; t rtinchidan, jamiyat bola kamoloti uchun g'amx rlik qiladi. Bu bilan bola tug'ma

layoqat, sifatlari bilan emas, balki mazkur jamiyatga xos xislatlarni ham zlashtiradi.

Demak, har bir inson o'zi yashagan yoki yashab turgan jamiyatning a'zosi, farzandi. Jamiyat va shaxs, shaxs va jamiyat* munosabatlarining nozik, sir-sinoatli tomonlari ham bor, albatta. S

Agarda jamiyat adolatli b lsa, jamiyatning barcha a'zolari uchunham, alohida olingan bir shaxs uchun ham hayotbaxsh b ladi. Adolatli jamiyat shaxsni shunchaki shakllantirib q ya qoJmaydi, balki ma'naviy yetuk qiJib kamoJ toptiradi.

Komil inson hatto hayotidan kechib b lsa ham z xalqi, z Vatani uchun, zi a'zo b lgan jamiyat — mustaqil zbekiston uchun k p foyda keltiradi, uning nomi tarixda qoJadi va kelajak avlodlarga namuna b laveradi. Bola inson, shaxs boiib jamiyatda shakllanadi.

Yordamchi maktab quvchilarini insonparvarlik ruhida tarbiyalashni quyidagicha amalga oshirish mumkin:

1. Defektologlar bolalarni bir-birlarini hurmatlashga, d st b lib yashashga rgatishlari zarur.

2. Defektologlar bolalarni insonparvarlik ruhida tarbiyalashda bolalarga kishilik shaxsining qimmatini anglatishi, ularni kishilarning huquqlarini hurmat qilishga, odamlarni qadrlashga rgatishlari zarur. Bu vazifa hammadan awal bolalarning zlariga eng yaqin kishilarga boigan munosabatlarida amalga oshirilishi kerak.

3. Yordamchi maktab quvchilarini ota-onalaridek sevish — bolada tabiiy suratda paydo boiadigan va har bir kishining hayotida katta ahamiyatga ega b lgan eng yaxshi xislat hisoblanadi.

4. Tarbiyachilar tarbiyalanuvchi bolalarning z yaqin kishiJariga, vasiylariga, ota-onalariga rnini beruvchilar va ularning bolalarga b lgan mehr-muhabbat tuyg'ularini shakllantirishi yaxshi natijalarga olib keladi.

5. Yordamchi maktab qituvchilari quvchilarni kattalarga hurmat ruhida tarbiyalashi, ularni kattalarga madaniy muomalada boiishiga odatlantirishlari lozim.

6. qituvchilar bolalar jamoasida g'il bolalar bilan qiz bolalarni zaro rtoqlarcha munosabatda boiish ruhida tarbiyalash uchun qulay sharoitlar yaratishlari kerak. D stlik kechalari uyushtirishlari zarur.

7. qituvchilar yordamchi maktab quvchilarini yosh chogidanoq rostg ylikka, yolg'onchilikdan nafratlanishga rgatishi talab etiladi. Chunki vijdonan, halollik bilan yashovchi va mehnat qiluvchi kishi hamma vaqt t g'ri muomalali, oqk ngil, hamisha rostg y, samimiy boiadi.

8. Tarbiya ishida insonparvarlik mavzuidagi badiiy asarlardan, kinofilmlardan, xalq ijodiy namunalaridan foydalanish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, har bir bolani insonparvarlik ruhida tarbiyalash katta yoshdagi kishilar — ota-onalar, qituvchilar, murabbiy, murabbiyalarning muqaddas burchidir.

Savol va topshiriqlar

1. Insonparvarlik tarbiyasining ahamiyati haqida so'zlab bering.
2. Insonparvarlik qanday namoyon boiadi?
3. Insonparvarlik tarbiyasi qanday amalga oshipjladi?

Yordamchi maktablarda jismoniy tarbiya

Jismoniy tarbiya bolaning har tomonlama rivojlanishi uchun asosiy omil ekanligi qadimdan e'tirof etilgan. Muntazam ravishda jismoniy tarbiya bilan shug'ullanganlarda ham ruhiy, ham jismoniy rivojlanish uyg'unlashib boradi.

Jismoniy tarbiya — k rinishidan juda sodda, tushunarli tuyulgan bu jumla maxsus maktablarda yanada ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki jismoniy tarbiyani oddiy jismoniy mashqlar, harakatlar yig'indisi deb ylash katta xato boiadi. Jismoniy tarbiya deganda quvchilarga tashkil qilingan jismoniy mashqlar, tabiatning tabiiy kuchlari va gigiyenik omillar bilan ia'sir etish orqali ularda jamiyat talablariga mos keladigan sifatlarini rivojlantirish tushuniladi.

Yordamchi maktab quvchilariga jismoniy tarbiyani amalga oshirish jarayonida ular sogiig'ini mustahkamlash, tana a'zolarini chiniqtirish, jismoniy jihatdan t g'ri rivojlantirish hamda aqli zaif quvchilar aqliy faoliyatlarini mumkin qadar maksimal oshirishga ta'sir etishda asosiy vazifalarni bajaradi. Yordamchi maktab quvchilarning qaddi-qomatlarini t g'ri shakllantirish, suyak b g'inlarini, muskullar harakatini uyg'unlashgan tarzda korreksion rivojlantirish, yurak-tomir hamda nafas olish a'zolarining asab tolalari faoliyatlarini mustahkamlashtirish va muvozanatlashtirishdek muhim vazifalarni sistemali tarzda amalga oshirib boradi. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya barcha tarbiya turlari bilan (estetik, ekologik, aqliy, axloqiy, mehnat) bogiangan holda amalga oshirib boriladi.

Salomatlik insonning rivojlanishi, uning barcha kuch va qobiliyatlarining namoyon boiishi uchun asosiy omildir. Maktab yoshida bolaning sishi va normal taraqqiyoti ma'um darajada organizmning intellektual, hissiy-irodaviy rivojlanishiga bogiig boiadi. Shu sababli boshlang'ich sinf bolalarining sogiig'ini asrash jismoniy tarbiyaning yetakchi vazifasi boiib, bevosita shu yoshda jismoniy tarbiya organizmga samarali ta'sir etadi. Zero shu davrda bola organizmiga jismoniy

mashqlarning, sof havoning, quyosh nurlarining, toza suvning ijobiy ta'siridan unumli foydalanish zarur.

Jismoniy tarbiya yordamchi maktablardagi barcha ta'lim-tarbiya ishlarining muhim qismi hisoblanadi. Yordamchi maktablarda bolalardagi mavjud nuqsonlarni tuzatish vazifalarining hal etilishi jismoniy tarbiyaning asosiy, yetakchi maqsadi hisoblanadi. Aqli zaif bolalarning jismoniy, ruhiy rivojlanishi o'ziga xos, murakkabligini hisobga oladigan bo'lsak, yordamchi maktablarda jismoniy tarbiyaning ahamiyati yanada ortadi. Chunki bu bolalarning k pchiligida bosh miya, yurak-qon, tomir, nafas olish a'zolarining ziga xos kasalliklari b lib, ularda muskul tonuslari b shashgan b ladi. Jismoniy sish asosan nuqsonli bolalarda orqada qoladi. Bu hol bolalar b yining yaxshi smaganligida, muskullar kuchining zaifligida, gavda tuzilishining nomutanosibligida, umurtqa pog'onasining nuqsonlarida k zga tashlanadi. Aqli zaif bolalar zlaridagi nuqsonlarni mustaqil holda bartaraf etish qobiliyatiga ega emaslar. Ular jismoniy mashqlarning mohiyatiga tushunib yetmaydilar. Ularda harakat faoliyatini takomillashtirish uchun chidam, iroda, maqsadga intilish jihatlari yetishmaydi. Bunday vaqtlarda yordamchi maktab qituvchi va tarbiyachilari bolalarga yaqindan yordam berishlari kerak.

Yordamchi maktablardagi jismoniy tarbiya asosan aqli zaif bolalardagi nuqsonlarni t g'rilash va ularni mehnat faoliyatiga tayyorlashdan iborat. Shu sababli ham bu sohadagi ishlar maxsus mazmun kasb etishi kerak. Chunki normal bolalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya usullari t g'ridan-t g'ri yordamchi maktablarda tkazilmaydi.

Mashhur rus defektologlaridan A.N.Graborov, D.I.Azbukin, G.M.Dulnev ishlarida yordamchi maktab quvchilarini jismoniy tarbiyalash masalalariga alohida e'tibor berilgan. Ular tuzatish-sog'lomlashtirish ishlarida, quvchilarni ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashda jismoniy tarbiyaga katta ahamiyat bilan qaraganlar. Nuqsonli shaxsni rivojlantirish uchun quyi sinflardagi jismoniy tarbiyaga alohida mas'uliyat bilan yondashish kerak. Chunki boshlang'ich sinf bolaning ham ruhiy, ham jismoniy rivojlanishida poydevor vazifasini taydi. Kichik maktab yoshi nuqsonlarni tuzatish uchun juda qulay davr hisoblanadi. Chunki ish qanchalik erta boshlansa, shuncha yaxshi samara beradi. Boshlang'ich sinflarda yaxshi tashkil etilgan harakatli mashg'ulotlar yozuvda, surat chizishda, q I mehnatida alohida ringa ega.

Jismoniy mashqlar bola organizmiga umumiy ijobiy ta'sir etib, butun tananing hayot faoliyatini yuksaltirishga yordam beradi. Ayniqsa, toza havoda tkaziladigan mashqlar modda almashuvining yaxshilanishiga, nafas olish jarayonlarining takomillashishiga, natijada, aqli zaif bola organizmining umumiy holati yaxshilanishiga olib keladi. Aqliy ishchanlikni oshirishda jismoniy tarbiya darslari, ayniqsa, ijobiy ta'sir etadi. Jismoniy

mehnat va jismoniy tarbiya vositalarini ustalik bilan q shib olib borgandagina ularni to'g'ri jismoniy rivojlantirish mumkin. Yordamchi maktablardagi jismoniy tarbiya mashg'ulotlari quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini albatta hisobga olishi lozim. Aks holda jismoniy tarbiya biriga foyda keltirsa, ikkinchisiga zarar keltirishi mumkin. Yordamchi maktab quvchilarini jismoniy tarbiyalashda asosan quyidagi usullar, talablarga rioya etiladi:

1. Aqli zaif bolaning kun tartibini gigiyena tamblariga mos tarzda tashkil etish, uning bajarilishini nazorat qilish.

2. z vaqtida va yetarli ovqatlanish.

3. Bolalarga shaxsiy gigiyena qoidalarini r'g'atish va k nikmalar hosil qilish.

4. Aqliy va jismoniy mehnatni bir-biri bilan almashtirib turish, izchil jismoniy tarbiya bilan shug'ullanishni ta'minlash.

5. Bolani oilada, maktabda jamoat ishlariga jalb etish.

6. Yozgi ta'tilni t g'ri tashkil etish va uyushtirish.

Ma'lumki, yordamchi maktabning har bir sinfida aqli zaiflikning ifodalanishiga k ra, turli darajadagi bolalar uchraydi. Ularning kayfiyatlari, jismoniy harakat imkoniyatlari ham turlicha b ladi. Shularni izchil r'ganish asosidagina muvaffaqiyatli jismoniy tarbiyani amalga oshirfeh mumkin. Jismoniy tarbiya qituvchilari shifokorlar bilan uzviy hamkorlikda ishlashlari zarur.

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya ishlarini olib borishning o'ziga xosligi

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya ishlarini olib borishda kun tartibiga rioya qilmaslik yordamchi maktabda yomon oqibatlariga olib keladi. Yordamchi maktab quvchilarining salomatligiga, quv faoliyatiga salbiy ta'sir k rsatadi. Aqli zaif quvchilarga korreksion ta'lim-tarbiya berishda z vaqtida ovc?tlanish, uxlash, dam olish, ochiq havoda sayr qilish, aqliy va jismoniy mehnatni tartib bilan almashtirish lozim.

Yordamchi maktabda kun tartibiga rioya qilmaslik yordamchi maktab quvchilarining a'zoi badanini b shashtiradi, tana hujayralarining, xususan, bosh miya hujayrasining ishlashini susaytiradi. qituvchilar aqli zaif quvchilarning maktabda ham, uyda ham kun tartibiga amal qilishini muntazam amalga oshirishni kuzatib borishlari shart. Yordamchi maktabda kUn tartibini tuzishda quvchilar yoshi albatta hisobga olinishi zarur.

Jismoniy mashqlar yordamchi maktab quvchilarining somatik kasalliklarini inobatga olgan holda tanlanadi. Chunki yordamchi maktab quvchilarining deyarli barchasi somatik kasalliklarga ega (yurak parogi,

jigar va buyrak yetishmovchiliklari, bosh miya bosimining tez-tez oshirish va boshqalar).

Shu bois yordamchi maktab quvchilari aynan shu ta'sirlar natijasida, tuzilishi jihatidan murakkab bo'lgan harakatlarni, katta tezlikdagi harakatlarni bajarishda qiyinchiliklarga duch kelishlari va sog'liqlariga zarar qilishi mumkin.

Lekin bu degan siz jismoniy tarbiya yordamchi maktab quvchilariga mumkin emas, degan siz emas. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya qituvchisi, vrach-pediatr, oligofrenopedagog bilan birgalikda yordamchi maktab quvchilariga barcha kasalliklari va yoshini inobatga olgan holda mashqlar tanlanadi va rejalashtiriladi. Davolovchi jismoniy tarbiya mashqlari yordamchi maktab quvchilari asablari majmuasi faoliyatiga ham, xususan, bosh miya qobig'idagi harakatlantiruvchi qismiga ham ta'sir etadi, natijada ular harakatlarining bir-biriga uyg'unligi yaxshilanadi, harakatlarida muvofiqlik, aniqlik, zaruriy kuch va ritm hosil bo'ladi. Yordamchi maktab quvchisining aynan shu ta'sirlar natijasida tuzilish jihatidan murakkab bo'lgan harakatlarni bajarishi jismoniy mehnat mashg'ulotlari uchun ham muhimdir.

Yordamchi maktabda jismoniy tarbiya vositalari — gimnastika, harakatli yinlar, badantarbiya, xalq an'analari va ayrim sport turlari yetakchi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaning qanday ahamiyati bor?
2. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaga qanday talablar qo'yilgan?
3. Yordamchi maktabda jismoniy tarbiyaning o'ziga xosligi haqida siz nima bilab bering.

Yordamchi maktabda huquqiy tarbiya

zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994-yil 13-iyundagi 296-sonli Qarorida yoshlarning huquqiy ta'limini takomillashtirishning kompleks dasturi kiritilgan. Bu dastur huquqiy-ta'limiy ishlarni yanada chuqurroq o'rganishga qaratilgan. BMT 1989-yilning 20-noyabrda «Bolalar huquqlari to'g'risida» deb ataluvchi xalqaro shartnoma — «konvensiya» qabul qildi. BMT ning kengaytirilgan davlatlari bu shartnomaga qo'shilgan va uni bajarish vazifasini olganlar. Xatir, «Bolalar huquqlari to'g'risida»gi xalqaro shartnomada nima deb yozilgan?

Mana, e'tibor bering-a:

— har bir inson 18 yoshga to'lgunicha bola hisoblanadi;

— davlatlar bolani kamsitish yoki jazolashning barcha shakllaridan ularni himoya qiladilar;

— davlatlar bolaning tinch-osoyishtaligi uchun zarur hisoblangan himoya va g'amx rlikni ta'minlash majburiyatini oladilar;

— davlatlar har bir bolaning yashash huquqini tan oladilar, ularning tirik qolish va sog'lom rivojlanishini ta'minlaydilar;

— bola z fikrini erkin ifoda etish huquqiga ega;

— bola z oilasida yoki u haqida eng lc p darajada g'amx rlik qiluvchilar orasida yashash huquqiga ega;

— bola t yib ovqat yeyishga va toza suv bilan ta'minlanish huquqiga ega;

— bola sogiig'ini saqlash huquqiga ega;

— davlatlar noraso bolaning alohida g'amx rlikka egalik huquqini tan oladilar;

— bola erkin ilm olish huquqiga ega;

— boladan arzon ishchi kuchi yoki askar rnida foydalanish mumkin emas;

—bola ijtimoiy ta'minot huquqiga ega;

— bola dam olish, b sh vaqtga ega boiish, z yoshiga mos keladigan yin va k ngilochar tadbirlarda ishtirok etish huquqiga ega;

— davlatlar bolalarni giyohvand moddalar iste'mol qilishdan saqlash choralarini k radilar...

Bolalar huquqlari t g'risidagi qoidalar r yxatini yana davom ettirish mumkin. K rib turibsizki, BMT bolalarni z himoyasiga olgan.

zbekiston Respublikasi 1992-yilda bu shartnomani imzolagan va unga amal qilish majburiyatini olgan.

Bolalar haqida g'amx rlik qilish davlatimiz siyosatining asosini tashkil etadi.

Respublikamizda bolalar haqida qilinayotgan g'amx rlik haqida YUNISEF ning zbekistondagi vakili Rudi Rodriges bunday degan edi: «Meni qoyil qoldirgan jihat yurtingizda yetim va nogiron bolalarning hech qachon qarovsiz yolg'iz qoldirilmasligidir. Uning boshida hamisha qaysidir mehriboni, hech kimi boimagan taqdirda uni saqlaydigan jamiyati, davlati bor. Bu kamyob hodisadir».

Yordamchi maktablarda davlat huquq asoslari haqida elementar tushuncha berish aniq dastur asosida olib borilmoqda.

Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan barcha fanlar asosida huquqiy tarbiyani amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Bunda:

konstitutsiya huquqidan;

ekologik huquqdan;

ma'muriy huquqdan;

mehnat huquqidan;

fuqarolik huquqidan;

jinoyat huquqidan elementar tushunchalar berib boriladi.

Bolalar huquqiy ongini yuksaltirish hozirgi davr talabidir.

quvchilarning huquqiy ongini oshirmasdan huquqiy fuqarolik davlatini tasavur etib bo'lmaydi. Huquqiy ong poydevoriga maktablarda asos solinadi.

Maktabdan tashqari ta'lim muassasalarida quvchilarga huquqiy bilimlar, ijtimoiy hayot me'yorlari va qoidalari ta'lim g'risida keng ma'lumotlar berib boriladi. Huquqiy ta'lim-tarbiyaning mazmuni mustaqil zbekiston davlatining iqtisodiy, ma'naviy, siyosiy-huquqiy manfaatlarini zida mujassamlashtirishi kerak. Rejalashtirilgan turli tadbirlardan tashqari huquqiy ta'lim-tarbiyaga oid ta'lim g'ri faoliyatida yordamchi maktab quvchilari quyidagi bilimlarga ega bo'lishlari lozim:

— huquqiy davlatda qonun ustuvorligi va huquqiy davlatning ziga xos belgilari;

— Konstitutsion huquq asoslariga oid tushunchalarni zlashtirish;

— zbekiston Respublikasining suvereniteti haqidagi bilimlar;

— inson huquqlari hamda fuqarolarning asosiy huquqlari, erkinliklari ta'lim g'risidagi bilimlar, ya'ni:

— siyosiy huquqlar;

— iqtisodiy va ijtimoiy huquqlar;

— inson huquqlari va erkinliklarining kafolatlari;

— zbekiston fuqarolarining asosiy burchlari;

— zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati ta'lim g'risida;

— yordamchi maktabda huquqiy ta'limni o'rganishning muhim jihatlaridan biri — huquq-tartibot organlari xodimlari, xalq deputatlari, mahalla oqsoqollari va boshqa turli huquqiy idoralarga aloqador xodimlar bilan hamkorlikda o'qituvchilarning ish olib borishidir.

Huquqiy tarbiya va qonun ustuvorligi haqida asosiy tushuncha

Umuman olganda, qonun hamma uchun tengligi bilan ulug'vordir va shundagina uning tarbiyaviy ahamiyati katta bo'ladi. Qonunga barcha itoat etadi. Davlat har bir fuqarosini himoya etsa, unga huquqiy yordam bersagina ular xotirjam yashaydilar, unumli mehnat qiladilar. Davlatimizda qonun ustuvorligining mazmuni, ma'nosi ham ana shundan iboratdir. Qonun barchaga barobar. Davlatimiz qonunlariga jami fuqaro yoshidan, mansabidan, millati, irqi va dinidan qat'i nazar, barcha barobar bo'lishi zarur shart.

Prezidentimiz I.A.Karimov «Bizdan ozod va obod Vatan qo'sin» asarida, «Qonun qog'ozda qolib ketsa jamiyat aslo ravnaq topmaydi.

Qonun amalda b lishi lozim», deb ta'kidlab o'tadi. Shuning uchun Prezidentimiz yangi Konstitutsiya haqida fikr yuritib deydi: «Yangi Konstitutsiyamizning eng muhim mohiyati shundan iboratki, unda «Davlat organlari va mansabdor shaxslar jamiyat hamda fuqarolar oldida mas'uldirlar. Ya'ni, fuqarolar manfaatining ustunligi qonuniy ravishda mustahkamlangan va kafolatlangan».

Fuqarolar manfaati va huquqi ustun ravishda kafolatlansa va bunga amalda ahamiyat berilib, uning ijrosi ta'mirlansa, bu xalq ommasining j shqin mehnatini mustahkamlash ishlaridafaolligini t la ta'minlaydi. Biz qurayotgan huquqiy-demokratik jamiyatning asosiy vazifasi ham ana shudir. Zotan, zbekiston mustaqilligini e'lon qilib, zining ma'naviy qadriyatlarini va aqliy salohiyatini tiklash, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarida tub zgarishlar, ijtimoiy himoyani k zda tutgan huquqiy-demokratik davlat poydevorini qurish davriga qadam q ydi (sha asar, 15-bet).

zbekiston Respublikasining asosiy qomusiy qonunlar majmuasi — Konstitutsiya bilan yaqindan tanishsak va uni chuqur tahlil qilib k rsak, unda tmishda — bobolarimiz yashagan davrlarda shakllangan sharqona milliy tafakkur, muqaddas islomona qadriyatlar, nasllardan nasllarga meros b lib kelgan adolat, haqiqat, imon, e'tiqod, vijdon, mehr-oqibat, zbekona or-nomus va shu kabi milliy-axloqiy an'analarning z ifodasini topganiga guvoh b lamiz, shu bilan birga, jahon davlatlari tajribalaridan ijodiy foydalanilgandir. Zotan, bu narsa albatta muhimdir. Konstitutsiya va boshqa qonunlarda nima kafolatlangan b lsa, ular xalqning, shuningdek, yosh avlodni shu ruhda tarbiyalashga qodirdir. Konstitutsiyaning ma'no va mazmuni tarbiyaning quyidagi va shu kabi y nalishlarida q llanma sifatida xizmat qilishi shubhasiz:

- hurfikrlilik;
- milliy iftixor;
- milliy qadriyatlarga hurmat;
- erkinlik va ozodlik;
- insonparvarlik;
- vatanparvarlik;
- birodarlik va hamkorlik;
- ilmga mehr-muhabbat;
- iymon va e'tiqod;
- halollik;
- axloqiy poklik;
- madaniy merosga hurmat;
- adolatparvarlik va odillik;
- mehnatsevarlik;
- baynalminallik;

- ijodkorlik va tashabbuskorlik;
- tadbirkorlik va ishbilarmonlik;
- qonunga nisbatan itoatkorlik;
- mustaqillikni mustahkamlash va rivojlantirish yoʻllariga sadoqat;
- islom diniga hurmat;
- Prezident va davlatni qadrlash.

Mustaqillik tarbiyasining shu yoʻnalishdagi sohalarini — milliy axloq-odobning tarkibiy qismidir. Shuningdek, ular mustaqillik tarbiyasining asosini tashkil qiladi. Zikr qilingan pedagogik asoslar xalqimizning barcha sohalarini rivojlantirishda, yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol oʻynaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Huquqiy tarbiya haqida tushuncha bering.
2. «Bolalar huquqlari toʻgʻrisida» deb ataluvchi konvensiyada nimalar haqida yozilgan?
3. Huquqiy ustuvorlik haqida soʻzlab bering.

7-BOB. BOLALAR JAMOASINI TASHKIL QILISH VA TARBIYALASH

Jamoa tushunchasi pedagogikada asosan asrimizning 20-yillaridan boshlab atroflicha keng qullanila boshlandi. Vaholanki, bu tushuncha undan oldin ham tarbiyachilar, psixologlar, tarixchilar, sotsiologlarning diqqatini tortib kelgan.

Bolalarni jamoada tarbiyalash g'oyasi qituvchi, tarbiyachilar tomonidan iliq kutib olindi. Juda k p ilmiy-amaliy kuzatishlar amalga oshirildi. Bu tekshirish ma'lumotlarining k rsatishicha, jamoa faqatgina bolalarda rtoqlik, jamoatchilik, ijtimoiy faollikni shakllantirib qolmasdan, balki bolalarda atrof-muhitga nisbatan munosabatni belgilab, unga ijtimoiy y naliish berar ekan. Jamoada tarbiyalash orqali bolalarning asosiy shaxsiy sifatlaridan b lgan xarakter va irodani tarbiyalab borish mumkin ekan. Jamoasiz har tomonlama yetuk shaxsni tarbiyalash mumkin emas, deb ta'kidlashadi mumtoz pedagoglar. Jamoa haqidagi nazariya shaxsning rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarni ochib beradi. Bolalarning jamoaga birlashishlaridagi manba yagona maqsadning borligidir. Shu maqsadga erishish uchun jamoa asosidagi faoliyat tashkil etiladi. Maqsadning birligi jamoa a'zolarida yagona, umumiy qarashlarning tiklanishiga olib keladi.

Har doim maqsad turg'unligi muvaffaqiyatlar garovi b la olmaydi. Masalan, smirlarning qonunbuzar guruhrarini jamoa deya olmaymiz. Demak, sistemali aloqa, ayrim umumiy maqsadning b lishi jamoa b lish uchun yetarli emas ekan. Jamoa haqida darslikda quyidagicha ta'rif berilgan: «Ijtimoiy qiymatga ega b lgan maqsad asosida shu guruh a'zolarining yagona faoliyatga birlashishlari, zaro munosabatda bir-birlariga bog'liq b lishlari, zaro javobgarliklari, ular burch va huquqlarining tengligiga asoslangan shaxslar guruhiga jamoa deyiladi. Jamoa z rahbar organlarini saylaydi, boshqa jamoalar bilan yaqin aloqada b ladi».

Jamoa manbalari turli-tuman faoliyat turlari b lishi mumkin. Bularga mehnat, yin, qish, ommaviy madaniy ishlar, sport, estetik faoliyat, maishiy topshiriqlarni bajarish kiradi. Ularga q yiladigan talablar esa jamoa faoliyatining ijtimoiy foydali y naliishi, jamoa a'zolari imkoniyatlariga t g'ri kelishidir.

Muntazam o'sib boruvchi, ol a harakat quluvchi, borgan sari murakkab hayot faoliyati tajribalarini egallab boruvchi jamoagina haqiqiy shaxsning barkamol sishini ta'minlaydigan jamoa b la oladi, jamoaning muvaffaqiyati asosan birlamchi, son jihatdan eng kichik jamoaga bog'liq. Bu yerda bolalar kundalik faoliyat bilan bir-birlariga bog'lanib, izchil muloqotda boiadilar. Maktabjamoasini shakllantirish uzoq davom etuvchi murakkab jarayon b lib, maium qonuniyatlarga b ysunadi.

Haqiqiy jamoa boiish uchun maium vaqt talab etiladi hamda maium bosqichlar bosib tilishi kerak. **Birinchi bosqichning** asosiy vazifasi jamoa manfaatlarini t g'ri tushunadigan, idrok etadigan bolalarni aniqlashdan iborat. Kelgusida shu bolalar jamoaning zagini tashkil etadi. Demak, bu bosqichda bolalarni yaxshilab rganish ham kerak. Jamoada umumiy intizomning qaror topishi bilan birinchi bosqich yakunlanishi mumkin.

Jamoaning yaxshi a'zolari qituvchining talablariga b ysunadilar. Ammo tashqaridan intizomli boiib k ringan bolalar pedagogik ishlarimizning asosiy maqsadi emas. Bu bevosita keyingi izchil ishlarimizga poydevor boia olishi mumkin. Shu tariqa jamoaning shakllanishida **ikkinchi bosqich** boshlanadi. Bu bosqichda bolalar faollari jamoaga talablar q ya boshlaydi. Demak, jamoada pedagogik rahbarlik t g'ridan-t g'ri boimay, balki faollar orqali amalga oshiriladi. Bu bosqichdagi jamoa shunchaki yuzaki, maqsadsiz birlashgan bolalar emas, balki zlarining hayotiy masalalarini mustaqil yechadigan bolalar guruhidir. Bu bosqichda faollar bilan, z- zini boshqarish .a'zolari bilan, birlamchi jamoa bilan zarur pedagogik ishlarni amalga oshirish kerak. Faollar bilan ishlashning mohiyati shundan iboratki, ulardan qituvchi, tarbiyachilarning talablarini quwatlashgina emas, balki butun sinfni z orqalaridan yetaklay bilish talab etiladi. Bunday murakkab vazifani bajarish oddiy ish emas. Buning uchun qat'iy birlashgan fikrlar birligiga ega boiish kerak.

Shu taxlitda faollarning jamoa hayotidagi roli ortib boradi. Maktab hayotida aslida birinchi va ikkinchi bosqichlar bir-birlariga aralashib, kirishib ketadi. Ammo bu bosqichdaasosiy e'tibor faollardaprinsipiallik, ijtimoiy faollik, jamoa ishiga sodiqlikni tarbiyalashga qaratilishi lozim. Birlamchi jamoani t g'ri tashkil eta olish keyingi bosqichJardagi muvaffaqiyat garovidir. Shunday qilib, jamoani tarbiyalashdagi ikkinchi bosqich murakkab bosqich boiib, bu z- zlarini boshqarishga tish bilan belgilanadi.

Jamoaning rivojlanishidagi **uchinchi bosqich** zining sermahsulligi, asosiy bosqich ekanligi bilan ajralib turadi. zaro faoliyatda qatnasha turib, bolalar jamoa k nikmalari va malakalarini zlashtirib boradilar. Jamoa faoliyati umumiy maqsad asosida bajarilayotgani uchun bolalarning zlari tashkilotchilar sifatida harakat qiladilar. Faoliyat natijasida umumiy javobgarlik, umumiy munosabat yuzaga keladi.

Bu bosqichda jamoa o'z talablarini har bir alohida shaxsga qaratadi. Bundan alohida shaxsni qiynash, unga tazyiq tkazish fikri kelib cbiqmasligi darkor. Lekin bu hol ba'zan uchrab turadi. Har bir quvchining jamoadagi rni, uning xulqi, qiliqlari jamoa talablari bilan belgilanadi. Voqealarga baho berishda umumiy tajriba, yagona fikrning yuzaga kelishi uchinchi bosqichning xarakterli belgisidir. Umumiy ishlarga qiziqish, birgalikdagi harakatlarga tayyor turish shu bosqichga xosdir. Bu bosqichdagi pedagogik ishlar asosan ikkita bir-biriga bog'iiq vazifanij hal etadi. Bularga ijtimoiy, umumiy fikr va an'analar kiradi. Jamoada an'analarning borligi shu bosqichning shakllanganligidan darak beradi. Uning umumiy, korreksion tarbiya jarayonidagi ahamiyati nihoyatda katta, haqiqiy an'analar qiyinchiliksiz, oson amalga oshiriladi. Agar an'analar buzilsa, unga nisbatan qoniqmaslik holatlari kuzatiladi.

Qator an'analar faqatgina mohiyati bilangina aqli zaif quvchilar diqqatini jalb etib qolmasdan, balki jonliligi, rangdorligi bilan ham bolalarni ziga tortadi. Jamoadagi an'analar jamoa hayotiy tajribalarining chuqurligi darajasini bildiradi. Shu sababli an'analarni sun'iy ravishda kiritish mumkin emas.

Jamoa taraqqiyotidagi **rtinchi bosqich** bevosita uchinchi bosqich davomi hisoblanadi. Har bir quvchi jamoaga tajribasi asosida zicha talablar q yadi. Jamoaning axloqiy normalarini bajarish har bir quvchining shaxsiy ehtiyojiga aylanadi. Tarbiya jarayoni z- zini tarbiyalash jarayonidir. Jamoa hayotini shunday tashkil etish kerakki, uning har bir a'zosi z qobiliyatlarining maksimal r yobga chiqishiga harakat qilsin.

Yuqoridagilardan maium boiadiki, bolalar, quvchilar jamoasini tarbiyalash uzoq vaqt talab etadigan pedagogik jarayon ekan. Maxsus maktablardagi taiim-tarbiya jarayonlarini amalga oshirishda ham jamoa juda katta ahamiyatga ega. Aqli zaif bolalar shaxsini tarbiyalashda jamoa katta imkoniyatlarga ega. Normal bolalar bilan olib boriladigan jamoaga oid barcha ishlar, yordamchi maktablarda qator obyektiv sabablarga k ra maxsus korreksion ishlar orqaligina amalga oshirib boriladi. qituvchi, tarbiyachilar har bir bolaning psixofizik imkoniyatlarini bilgan holda uni jamoaga kiritib boradi. Bolalar rtasida rtoqlikni vujudga keltirish uchun qituvchi, tarbiyachilar ular bilan maxsus ish olib boradilar. Ularni zaro yordamga chaqiradilar, rtog'i t g'risida g'amx rlik qilishga rगतadilar. Ular bilan umumiy yin, suhbatlar tashkil qiladilar, d stlik mavzuiga oid ishlar olib boradilar. Shular natijasida bolalardagi odamovilik, uyatchanlik y qolib boradi. Bolalarda bir-birlariga d stona munosabat yuzaga kela boshlaydi. Bolalar jamoat ishlariga jalb etiladilar. Dastlab bolalarga alohida topshiriqlar berilsa, keyinchalik ijtimoiy topshiriqlar berib boriladi. Shu taxlitda har bir bola jamoada z miga ega boia boradi. Faol bolalar asta-sekin boshqa quvchilarga ta'sir etishib, ulardan ijtimoiy joylarda intizom, xulq-atvor

qoidalariga amal qilishni talab qilib, qituvchi, tarbiyachilarga yordam bera boshlaydilar.

Jamoada qatnashish tufayli ilgari yordamchi maktab quvchisiga tushunarsiz b lgan k pgina axloqiy tushunchalar ular tomonidan zlashtirilib boriladi. Jamoaning aqli zaif bolalarga ijobiy ta'siri haqida qator ilmiy ishlar mavjud. Aqli zaif bolalarda jamoaga q shilish uchun ehtiyojni tarbiyalash zarur. quvchi sinf va maktab jamoasi hayotida ishtirok eta borib, zidagi bir qator nuqsonlarni yengib boradi. Nuqsonlarga jamoa orqali ta'sir qilish ulardagi aqliy, jismoniy, shaxsiy yetishmovchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi.

Jamoani tashkil etish darsda va darsdan tashqarida olib boriladigan tarbiyaviy jarayonning bir qismi hisoblanadi. Bolalar jamoasiga qanchalik k proq tayanilsa, shunchalik k p muvaffaqiyatlarga erishish mumkin. Mashg'ulotlarni, kun tartibini, bolalar yinini tashkiJ etish puxta ylab olib borilsagina bolalarning jamoagajipsroq birlashishiga yordam beradi. Yordamchi maktabda qituvchilar va sinf rahbarlarining vazifasi sinfda, maktabda tashkilotchilik vazifalari k pchilik bolalar q lida b lgan zini-zi boshqarish tizimini vujudga keltirishdan iborat.

Jamoaning mavjudligi aqli zaif bolalarda jamoa sharafi, rtoqlarcha birdamlik, boshqalarga mehribonlarcha munosabatda b lish, yuksak axloqiy tuyg'ularni shakllantirish uchun qulay sharoit yaratadi. Tarbiyalovchi jamoa insonparvarlik munosabatlari, rtoqlarcha manfaatdorlik, bir-birlariga e'tibor bilan munosabatda b lish, sinfdagi rtoqlarigagina emas, balki boshqa jamoa a'zolariga ham yordam berishga tayyor turish bilan xarakterlanadi. Sinfda vujudga keltirilgan sog'lom jamoatchilik fikri quvchilar jamoasida ayrim bolalarga yoki quvchilarning ayrim guruhlariga ta'sir k rsatishda yordam beradi.

Tarbiyalovchi jamoani vujudga keltirish birmuncha uzoq davom etadigan jarayondir. Jamoada bolalar tashkilotchilik malaka va k nikmalarini egallab boradilar, rtoqlarining xatti-harakatiga axloqiy jihatdan baho berishga rganadilar. Yordamchi maktabda boshlang'ich jamoalar umummaktab jamoasi bilan yaqin aloqada b lgan taqdiridagina tarbiyaviy vazifalarni samarali amalga oshiradilar. Bolalarni shunday faoliyatga jalb etish kerakki, bu faoliyat ularda jamoa kamchiliklarini birgalashib y qotishga doimiy intilishni keltirib chiqarsin. Yordamchi maktabda jamoa faoliyatini tashkil etishda bolalarning yosh xususiyatlarini va rivojlanish darajasini hisobga olish lozim. Har qanday faoliyat turlari jamoaning vujudga kelishiga yordam bermaydi. Awalo, faoliyat aqli zaif quvchilarga qiziqarli b lishi kerak. Faoliyat turlariga mumkin qadar k proq yin elementlarini kiritish maqsadga muvofiqdir. quv faoliyati z mazmuni, ta'lim usullari bilan sinfda uyushgan bolalar jamoasini shakllantirishga yordam beradigan tarzda tashkil etilishi lozim.

Yordamchi maktabda o yin bolalar jamoasini jipslashtiradigan va rivojlantiradigan asosiy faoliyat turlaridan biridir. Bolalar yiniga e'tibor bilan razm solinsa, ularning yinlarida kattalar dunyosi qanday aks etishini, ular yin orqali atrofdagi voqelikni qanday bilib olayotganliklarini k rish mumkin. Yordamchi maktablardagi yin faoliyatining qimmati shundaki, yin jarayonida aqli zaif quvchilar k pincha turli qiyinchiliklarni yengadilar, z harakatlarini boshqarishni r ganadilar, dovyurak, irodali b libboradilar. Ijodiyvamazmunlilarda yordamojii maktab o'quvcMarining barcha jarayonlari bilan birgalikda individuallari ham shakllanib boradi. Yordamchi maktabdagi tarbiyachi hech qachon bolalarning yinlariga befarq b lmasligi kerak. « yin, shuning uchun ham yinki, u quvchilar uchun sof mustaqil faoliyatdh"», — degan K.D. Ushinskiy. Shu sababli, bolalarning ynashiga b lar-b lmasga aralashavermaslik darkor.

Demak, foydali bir maqsad asosida birlashgan, z manfaatini jamoa manfaatiga b ysundira oladigan shaxslar uyushmasi jamoani tashkil etar ekan.

Savollar

1. Jamoa qanday talablarga javob beradi?
2. Jamoani shakllantirish qanday bosqichlarni bosib tadi?
3. Yoidamchi maktablarda jamoani tashkil qilishning qanday ahamiyati bor?

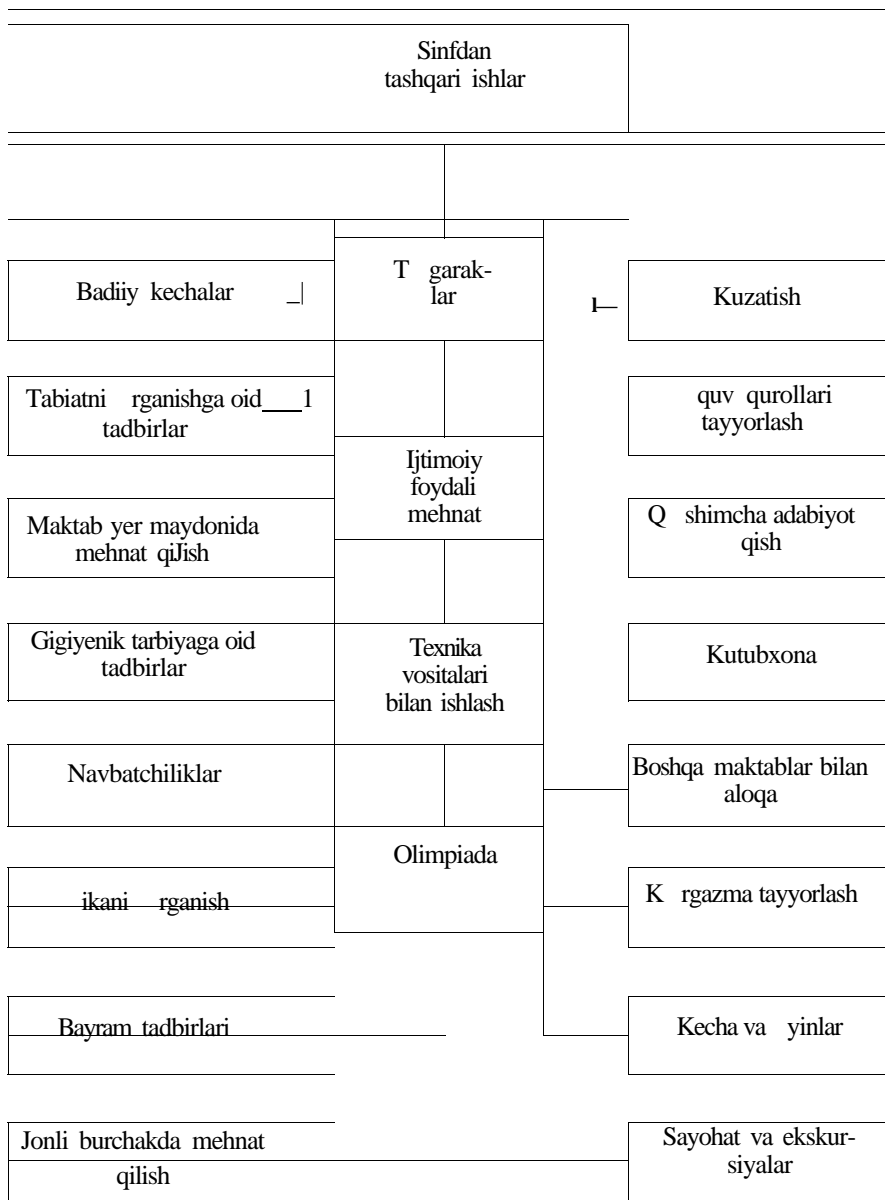
Yordamchi maktablarda sinfdan va maktabdan tashqari ishlar

Sinfdan tashqari ishlar yordamchi maktabdagi butun quv-tarbiyaviy ishlarning tarkibiy qismlaridan biri b lib, nuqsonli bolalarni har tomonlama rivojlantirishga, ijtimoiy foydali faoliyatda ishtirok etishga tayyorlashga x'zmat qilishdan tashqari, ishlar asosan ta'lim-tarbiyani davom ettirib, aqli zaif bolalardagi ruhiy kamchiliklarni yumshatishga, tuzatishga sharoit yaratadi. Sinfdan tashqari ishlardan k ra ijtimoiy, ta'limiy, ijtimoiy foydali, jismoniy tarbiya va sog'lomlashtirish san'atning turli sohalari, quvchilarning madaniy dam olishlari b yicha tashkil etilishi mumkin. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning mazmuni turlicha b lishiga qaramay, bularning barchasida asosiy e'tibor quvchilardagi nuqsonni korreksiyalash ishlariga qaratiladi. Bolalardagi turli ruhiy, jismoniy nuqsonlar xarakteri ish mazmunini tanlashga yordam beradi.

Sinfdan tashqari ishlar darsdan tashqari vaqtlarda tkaziladi. Ularning tizimi izchil b lishi, aqli zaif bolalarning psixofizik imkoniyatlarini, ularning qiziqishlarini, qobiliyatlarini hisobga olgan holda tashkil qilinishi darkor. Sinfdagi quv-tarbiyaviy ishlar bilan sinfdan tashqari ishlar orasida uzviy mantiqiy bogianish boiishi kerak. Agar bolalar darsda ma'um fanlardan nazariy, amaliy bilimlar olsalar, sinfdan tashqari ishlarda darsda

olgan bilimlari mustahkamlanadi, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Shuningdek, ularda sinfdan tashqari ishlar davomida sinfda olgan bilimlarni amalda qo'llay olish malakalari shakllantiriladi (4-chizma).

4-chizma

Sinfdan tashqari ishlarga asosan qituvchi va tarbiyachilar rahbarlik qiladilar. Sinfdan tashqari ishlarda quv ishlaridan tashqari ularni boshqarish malakalari ham shakllantirib boriladi.

Yordamchi maktablardagi sinfdan tashqari ishlar tashkil etish shakliga ko'ra ommaviy, guruhli, individual bo'lishi mumkin.

Sinfdan tashqari ishlarga siyosiy axborotlar, maktab kechalari, ertaliklar, sayohatlar uyushtirish, ko'nguzmalar namoyish etish kiradi. Guruhli sinfdan tashqari ishlarga esa suhbatlar, yig'ina, maifchiy mehnat turlari kiradi.

Sinfdan tashqari ishlarga sinfdan tashqari qishni ham kiritish mumkin. Sinfdan tashqari o'qish nuqsonli bolalarning shaxsiy sifatlarini shakllantirishda asosiy, yetakchi vositalardan sanaladi. Uning asosiy vazifasi nuqsonli bolalarni aqliy, axloqiy, estetik jihatdan rivojlantirib, ularda mustaqil o'qishga qiziqishni tarbiyalashdan iborat. Yordamchi maktab quvchilari sodda, kichik hajmli, bezakli badiiy adabiyotlarni o'qishlari tavsiya etiladi. Sinfdan tashqari o'qish alohida soatlarda tashkil etiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari tarbiyaviy guruhlarda shug'ullanadilar, yuqori sinf o'quvchilari turli tashkirlarda shug'ullanishlari mumkin. Tarbiyaviy guruhlarda bolalar individual yoki jamoa bo'lib qiydilar. qituvchi qilgan mavzularni tushuntirib beradi. Individual o'qish uchun birmuncha sodda, kichik matnlar tanlanadi. Tashkirlarda esa asosan quvchilar individual shug'ullanadilar. Talab etilsa, qituvchiga murojaat etadilar. Barchaturdagi sinfdan tashqari o'qishga qituvchilar boshchilik qiladilar, maslahat beradilar, sayohatlar tashkil etadilar, diafilm va kinofilmlar ko'radilar, fikr almashadilar. Sinfdan tashqari o'qishga rahbarlik ishlariga oila ham jalb etilishi mumkin. Ota-onalar yig'ilishlarida qituvchi ota-onalarni bolalarga tavsiya etilgan adabiyotlar bilan tanishtiradi. Kitob bilan ishlash usullarini tushuntiradi.

Sinfdan tashqari o'qish hisobga olinadi, lekin baholanmaydi. Sinfdan tashqari o'qish, nazorat qilish, hisobga olish shakli asosan qilgan adabiyotlar yuzasidan suhbatlar uyushtirishdir. Yordamchi maktablardagi maktabdan tashqari ishlar ham sinfdan tashqari ishlar kabi ta'lim-tarbiyaviy, ommaviy-madaniy ishlardan iborat bo'ladi.

Maktabdan tashqari ishlar mazmunan, shaklan, vazifalari bo'yicha sinfdan tashqari ishlarga xshab ketadi. Maktabdan tashqari ishlar asosan maktab rahbarlari tomonidan amalga oshiriladi. Bu ishlarda bolalarning imkoniyatlari albatta inobatga olinishi kerak. Turli toifadagi bolalarga yozgi umumiy va maxsus lagerlar tashkil etiladi.

Sinfdan, maktabdan tashqari ishlar nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Ularni tashkil etish maktabning aqli zaif bolalarga bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy ta'sirini oshirishga imkon beradi. quv meteriallarini puxta o'zlashtirish bolalarni atroflicha rivojlantirish uchun zarur sharoit yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarda dars materiallarini takrorlashga imkoniyat

yaratiladi. quvchilarning sensor tajribalari boyib boradi. Ularning harakat sistemalari rivojlanadi. Sinf dan tashqari ishlar quv materiallarini mustahkamlash va chuqurlashtirishda mustaqil ishlash uchun sharoit yaratadi. Bolalarda madaniy xulq-atvor malakalarini tarbiyalaydi. quvchilarning b sh vaqtlarini uyushtirishga yordam beradi. Aqli zaif bolalarning ijtimoiy-foydali faoliyatda faol qatnashishiga k maklashadi.

Sinf dan tashqari ishlarining yana bir turi t garak ishlaridir. T garak ishlariga ? asosan 4—9-sinf quvchilari qabul qilinadi. Ba'zan esa yoshi katta 3-sinf bolalari ham qabul qilinishi mumkin. T garak ishlari haftada bir marta ma'lum soatlarda tkaziladi. Ba'zan quvchilar ikkita t garakka ham qatnashishlari mumkin. T garak ishlarining og'ir, yengilligiga qarab, mashg'ulotni boshlashdan oldin tayyorgarlik vaqti, tanaffus belgilanadi. T garakka quvchilar z xohishlari bilan qatnashadilar. Bolalarning qiziqishlari, imkoniyatlari, qobiliyatlari hisobga olinishi kerak. T garak ishlari bir yilga rejalashtiriladi. T garak rahbarlari qaysi materialni qachon, qanday rganish kerakligini yaxshilab k rib chiqib, rejalashtiradi. Mashg'ulot uchun tanlangan mavzu quvchilarning tafakkurini rivojlantiradigan, chamalash xususiyatlarini stiradigan, nutqidagi kamchiliklarni tuzatadigan b lishi kerak. Mashg'ulot jarayonida lug'at ustida ham ish olib boriladi. quvchilar yangi s z va atamalarga duch kelsalar, qituvchi shu s z haqida tushuncha berib, mashg'ulot uchun tutilgan daftarga yangi s zlami yozdirib boradi. T garakda har bir o'quvchining muvaffaqiyatini yoritib boruvchi alohida jurnal b ladi. Sinf dan sinfga k chirish, tavsifnoma berish vaqtlarida shu jurnal materiallaridan ham foydalaniladi. O'quvchilarning t garak ishlariga kirishib ketishlari uchun mashg'ulot jarayonida ularning ruhini k taruvchi, qiziqishlarini orttiruvchi materiallardan k proq foydalanish kerak. Har bir bolaning aqliy rivojlanishi, mashg'ulotga tayyorgarligi, charchashi kabi xislatlariga alohida e'tibor beriladi. O'quvchUardagi tirishqoqlik, berilgan ishni mustaqil bajarishga intilishi q llab-quwatlanishi kerak. Darsda tortinchoq, kamgap bolalarning ayrimlari t garak ishlarida faol qatnashadilar. T garak ishlari tkazilishi mazmuni, shakliga k ra darsdan farq qilganligi sababli, bolalar t garaklarda birmuncha unumli ishlaydilar. T garak ishlari iloji boricha bolalarning qiziqishlariga, imkoniyatlariga qarab olib borilsa yaxshi natijalarga olib keladi. Yordamchi maktablarda turii fanlardan sinf dan tashqari ishlar olib borish mumkin, olib boriladigan sinf dan tashqari ishlarining nuqsonni tuzatishda ahamiyati katta. Bu bolalar mantiqiy fikrlashga, xotiraning, diqqatning turg'unlashuviga erishadilar, olgan bilimlari sinf dan tashqari ishlarida mustahkamlanadi, amaliy mazmun kasb etadi. Turli hayotiy hisoblash ishlari aqli zaif bolalar nutqining rivojlanishida, lug'atining boyishida, m ljal olish, chamalash ishlarida, savdo ishlarida topshiriqlarni bajarishlari uchun, ularga estetik did, mehnat qilish uchun zarur k nikma va malakalarining shakllanishiga yordam beradi.

Savollar

1. Yordamchi maktabda sinfdan tashqari qanday ish turlari bor?
2. Yordamchi maktabda sinfdan tashqari ishlarning tarbiyaviy ahamiyati nimadan iborat?
3. Maktabdan tashqari ishlarni tashkil etishda qanday qiyinchiliklar uchraydi?

Pedagogik mahorat j

Har bir pedagog z mehnati va bolalarni sevishi kerakligini tmish pedagoglari ham k p takrorlaganlar. Yordamchi maktabda oligofrenopedagogning aynan mana shu ikki sifati z mehnatining ustasiga aylanishiga, pedagogik mahoratni egallashiga yordam beradi.

Oligofrenopedagogning pedagogik mahorati bir qator komponentlardan tarkib topadi. Umumiy pedagogika, umumiy psixologiya, oligofrenopedagogika, oligofrenopsixologiya, oligofreniya klinikasi b yicha ilmiy bilimlarni, ya'ni kasbiy bilimlar, kasbiy qobiliyat, pedagogik etika va pedagogik texnikani z ichiga oladi. Oligofrenopedagoglar maxsus maktabda zlarining tinimsiz mehnat faoliyatlari jarayonida z ishlarining chinakam ustalariga aylanadilar.

Pedagogik mahorat — bu awalo oligofrenopedagogga pedagogik vaziyatni hozirgi zamon maxsus maktabi oldida turgan miUiy-g'oyaviy pedagogik vazifalarga muvofiq tarzda hal etish imkonini beradigan kasbiy bilim, k nikma va malakalarni egallashdir.

Pedagogik mahoratning nazariy asosi kasbga oid bilimlardir. Oligofrenopedagog oliy quv yurtidayoq ilmiy bilimlar tizimini puxta egallab olishi kerak. Pedagogik mahoratni egallashda maxsus psixologiya, maxsus pedagogika, oligofreniya klinikasiga doir bilimlar katta rol ynaydi. Fan asoslarini yaxshi egallagan ayrim oligofrenopedagoglar sinf bilan aloqa mnata olmaydilar, quvchilar bilan t qnashuvlarga duch keladilar. quvchilar darsdan qochib ketishga, darsga kirmaslikka bahona izlaydilar. Bularning barchasi oligofrenopedagog tarbiyaviy jarayon, tarbiyaviy malakalar haqida yetarli darajada bilimlarga ega emasligidan dalolat beradi.

Pedagogik mahoratni egallash uchun oligofrenopedagogga faqat z predmeti yuzasidan bilimlarga ega b lishi kifoya qilmaydi. Oligofrenopedagog maxsus psixologiya, maxsus pedagogikaga doir bilimlarni zlashtirishi va ularni muntazam t ldirib borishi kerak.

Umuy maxsus psixologik-pedagogik bilimlar tizimining mavjudligi qituvchiga faqat z sinfini hamda ayrim quvchilarni rganish va ularga t g'ri tavsiyanoma berishdangina emas, balki bolalar jamoasi va uning har bir a'zosining rivojlanish istiqbollarini ham belgilash imkonini beradi.

Maxsus maktablarda oligofrenopedagog-tarbiyachining amaliy faoliyati bu ko'plab pedagogik vazifalarini o'z vaqtida kechiktirmay hal qilishdir. zining kasbga doir bilimlaridan mohirona ijodiy foydalana olgan oligofrenopedagog o'z vazifasini muvaffaqiyatli hal etishi mumkin.

Oligofrenopedagog zining pedagogik mahoratini egallash uchun quvchini korreksion-rivojlantirish va shakllantirishning hozirgi bosqichda nimalarga erishmoqchi ekanligini aniq tasavur qilishi lozim. Bunda u milliy g'oya va tarbiyaning umumiy maqsadlariga asoslanishi bilan bir vaqtda tarbiyaning birinchi galdagi vazifalarini aniqlash, yuzaga kelgan pedagogik vaziyatda maxsus psixologik-pedagogik bilimlarni q llashni talab qiladi.

Tarbiyaviy ishda maqsadga qat'iy va z r g'ayrat bilan intilish talab qilinadi. Biz nimaga erishmoqchi b lganligimizni bilishimiz va buni hech qachon unutmashimiz kerak.

Ammo maxsus pedagogika, maxsus psixologiyaga doir bilimlar ba'zan yordamchi maktabda muayyan tarbiyaviy lahzalarda yuzaga keladigan barcha vazifalarga tayyor javoblar bera olmaydLOligofrenopedagogning faoliyati — ijodiy faoliyat va aynan bilimlarni ijodiy q llash mohir pedagogning. zigaxos xususiyatini k rsatib turadi. Pedagoglarga bir xil qolipda ishlash uchun k rsatma berilmaydi. Chunki maxsus maktabda turli xil tashxisga, ziga xos xususiyatga ega b lgan bolalar qiydilar. Shu bois doimo ularga zingiz boshqarmoqchi b lgan psixik hodisalarning qonuniyatlarini rganish va shu qonunlarni hamda ularni q llamoqchi b lgan muhitlarni nazarda tutib ish k ring, deb aytamiz...

Faqat mana shu muhitlarning hamda yordamchi maktab tarbiyalanuvchilari shaxsining bunday ta xilma-xilligida qandaydir umumiy k rsatmalar berish mumkin emas. Mana shuning uchun ham biz oligofrenopedagoglarda yordamchi maktabda quvchilarni imkoni boricha rganishni, quvchilarni rab turgan muhitni, turli pedagogik tarixni, sharq mutafakkirlarining tarbiyaga oid qarashlari, hadislar va boshqa pedagogikaga oid manbalardan foydalanishni, bu maqsadga erishish sari og'ishmay borishni maslahat beramiz.

Yordamchi maktabda oligofrenopedagog faoliyat jarayonida ta xilma-xil kasbiy va shaxsiy sifatlarini namoyon qiladi. Bu sifatlar bir-biri bilan uzviy bog'langan va qituvchining amaliy faoliyatida bir butun sifatida yuzaga chiqadi. Shaxsiy sifatlar, maxsus bilimlar va kasbiy tajribaning murakkab hamda k p qirrali birikmasini pedagogik qobiliyatlar deb atash qabul qilingan.

Pedagogik qobiliyatlarining shakllanishiga oligofrenopedagoglarni tayyorlab yetishtiradigan oliy quv yurtida ta'lim-tarbiya jarayoni katta ta'sir k rsatadi.

Ammo har bir b lajak qituvchi-defektolog va maktabda ishlayotgan oligofrenopedagog zlarida pedagogik qobiliyatni stirish uchun z r ishtiyoqni namoyon qilishlari kerak. Pedagoglik qobiliyati pedagog faoliyatining shartigina emas, balki natijasi hamdir.

Pedagoglik mahorati qituvchida pedagoglik odobi (nazokati)ning mavjudligi bilan xarakterlanadi. qituvchining umumiy ma'naviy tarbiyalanganligi pedagoglik odobining asosidir. Pedagoglik odobi — bu quvchilarga nisbatan pedagoglik etikasirjing ziga xos amalga oshirilishidir. Pedagoglik odobi — bu qituvchining yuksak insoniyligi, insonga mehribonligi, zini tuta bilishi, sabr-bardoshi, har qanday vaziyatlarda ham xayrixohlik munosabatlarini rnata bilishi, qamrab oluvchi ma'naviy xulq-atvordir. Pedagoglik odobiga ega b lgan oligofrenopedagog yordamchi maktab quvchilari, ota-onalar, hamkasblari bilan b ladigan z munosabatlarini ustalik bilan boshqaradi. Pedagoglik odobida awalo insonga chuqur hurmat namoyon b ladi.

Yordamchi maktab qituvchisi alohida yordamga muhtoj quvchining tarkib topayotgan shaxsi bilan ish k radi va uni aqli zaif quvchilar bilan b ladigan barcha munosabati: insonga mumkin qadar k p talabchanlik va unga nisbatan mumkin qadar k p hurmat tamoyili asosida qurilishi kerak.

Oligofrenopedagogning malakasi pedagoglik odobi bilan bog'langan. Bu pedagoglik vaziyatni baholash, quvchilarning xususiyatlarini hisobga olish, ta'sir keltirib chiqarishi mumkin b lgan holni oldindan k rish malakasidir. Pedagoglik odobi yuksak pedagoglik mahorati mavjudligining belgisidir.

Pedagoglik odobini egallash oligofrenopedagogdan z ustida puxta ylab ishlashni talab qiladi. qituvchi z xatti-harakatini doimo nazorat qilishi, z qarashi bilan yordamchi maktab quvchilari xatti-harakatiga z munosabatini bildira bilishi kerak. Ya'ni, pedagoglik odobi oligofrenopedagogda z tuyg'ularini ifoda qilishning sof tashqi malakalari mavjud b lishini ham nazarda tutadi. Malakalar — pedagoglik mahoratining tarkibiy qismi b lib, u pedagoglik texnikasi deb ataladi. Pedagoglik texnikasi oligofrenopedagogga yordamchi maktab quvchilari va ularning ota-onalari bilan muloqotda b lishda t g'ri muomala tarzini tanlash imkonini beradi. Muomala tarzi, bolalar bilan munosabat uslubi, metodikani t g'ri tanlash — bularning barchasi pedagoglik texnikasiga kiradi. Yordamchi maktabda quvchilar bilan ishlaganda pedagoglik texnikasi oligofrenopedagoglarga quvchilar jamoasidagi munosabatlarni boshqarish imkonini beradi.

qituvchining pedagoglik mahorati, uning intellekti va madaniyatiga maxsus ta'limni isloh qilishning asosiy y naliishlarida jiddiy e'tibor

beriladi va bu o'rinda yordamchi maktabda oligofrenopedagog z pedagoglik mahoratini, kasbga doir vazifalarni hal qilish qanchalik q lidan kelishini doimo tekshirib borishi, bola ongi hamda qalbiga kirishning umidbaxsh y llarini izlashi kerakligi ta'kidlab tiladi. Maxsus maktab islohotida yordamchi maktabda oligofrenopedagog tarbiyasi z tarbiyalanuvchilarini faqat bilimlar bilan qurollantirib qolmasdan, ularga zining odobi bilan, xatti-harakati bilan ham, turmush tarzi, z qiyofasi bilan ham ta'sir qiladi. Uning intellekti va madaniyati, haqq yligi va insoniyligi, uning ma'naviy sifatlari yordamchi maktab quvchilari tomonidan namuna sifatida qabul qilinadi. Shuning uchun ham yordamchi maktab oligofrenopedagogi u qaysi predmetni olib borishidan qat'i nazar, yoshlar uchun ma'naviylik murabbiysi, taqlid uchun yuksak namuna, mak b lishi kerak.

Yordamchi maktabda sinf rahbari va tarbiyachisi

Sinf rahbari kundalik quv-tarbiyani uyushtiruvchi, sinfda quvchilar jamoasini tashkil etishni amalga oshiruvchi qituvchidir.

Yordamchi maktabning boshlang'ich sinf rahbari vazifasini shu sinf qituvchisining zi bajaradi. IV sinfdan direktor tomonidan shu sinfga rahbar tayinlanadi.

Sinf rahbarining asosiy vazifasi bolalar jamoasini uyushtirish, ularda mehnatsevarlikni, jamoatchilik hissini tarbiyalash, ularni har tomonlama rivojlantirish, ularni jamoat ishlariga faol jalb etishdan iborat.

Har bir quvchini va sinf jamoasini izchil rganish sinf rahbari ishining asosiy mazmunini tashkil etadi. Shu maqsadda sinf rahbari quvchilarning davomati, zlashtirishi va intizomini kuzatib boradi, ularning qiziqishini, qobiliyatini, oiladagi turmush sharoitini rganadi. Shu sababli k pchilik sinf rahbarlari kundalik tutib boradilar, unda kuzatishlar yozilib, muntazam ravishda tahlil qilib boriladi.

Sinf rahbari bolalarning madaniy dam olishini tashkil etadi. Ular bilan individual va umumsinf suhbatlari, sinf majlislari tkaziladi.

quvchilar bilan har xil mavzuda kitoblar qib, uni muhokama qilishadi. Bundan tashqari, sinf k rgazmasini uyushtirish, tabiat burchagi, devoriy gazeta chiqarish ustidan rahbarlik qiladi, quvchilarni umumiy maktab t garaklarida qatnashishga jalb etadi. Sinf rahbari umumiy maktab bayramlarida quvchilarning qatnashishlari uchun tayyorgarlik ishlari bilan shug'ullanadi.

Sinf rahbari sinf va maktab quvchilar tashkiloti hamda sinf ishiga yordam beradi. Ular bilan yaqin aloqada b lib, quvchilarda mustaqillik, faollik, rtoqlik va zaro yordam hissini, ongni, intizomni tarbiyalaydi.

Sinf rahbari bolani maktabda va oilada tarbiyalashda yagona talab birligiga erishmoq uchun quvchilarning ota-onalari bilan doimiy ish olib boradi. Shu maqsadda sinf rahbari quvchilarning ota-onalari bilan individual suhbatlar va umumiy ota-onalar majlisi t'kzadi, oilada bolani tarbiyalash va bolaning nutqi ustida ishlash odob-axloqi, xulq-atvor masalalari yuzasidan ma'ruzalar uyushtiradi, ilmiy-ommabop kinofilmlar namoyish qiladi, quvchilarning uyiga qatnab, ota-onalarni turli sinfdan tashqari tadbirlarni u^ushtirishga, maktabning ota-onalar q mitasi ishiga, quvchilarni darslarga kirishga qiziqtiradi.

Sinf rahbari fan qituvchilarining sinf jurnalini t g'ri t ldirishlarini nazorat qiladi, quvchilarning davomatini hisobga olib boradi.

quvchini boshqa maktabga tkazishda sinf rahbari mukammal tavsifnoma tayyorlaydi va uni maktab rahbari tasdiqlaydi.

Sinf rahbarining rejasi tarbiyaviy rejaga muvofiq, parallel sinf rahbarlari rejalarini, har bir maktab rejasini hisobga olgancha, ayrim hollarda yarim yilga m ljallanadi. Rejada aniq tadbirlar, ular usullari va vaqti k rsatiladi. Uslub birlashmalarida va direktor yoki maktab ilmiy mudiri tomonidan tasdiqlanadi. Sinf rahbari zi pedagogik kengashda yoki sinf rahbarlari yig'ilishida vaqti-vaqti bilan hisobot beradi.

Yordamchi maktab tarbiyachisi. Aqli zaif bolalarni tarbiyalash va qitish ustida yordamchi maktab-internat va kuni uzaytirilgan maktablarda olib boriladigan butun, k p qirrali ish asosan tarbiyachi tomonidan amalga oshiriladi.

Tarbiyachi ishining mazmuni va tashkiliy shakllari juda turli- tumandir. Tarbiyachi quvchilarning yuqori zlashtirishlarini ta'minlashga y naltirilgan ish olib boradi, ularning g'oyaviy-siyosiy tarbiyasini va axloqiy xislatlari tashkil topishini, mehnat, jismoniy va estetik tarbiyani amalga oshiradi. Bolalar faoliyatini uyushtiradi, ularni sanitariya-gigiyena malakalariga odatlantiradi va ularning tashqi k rinishiga va kayfiyatiga qaraydi, ota-onalar bilan ish olib boradi va hokazo.

Tarbiyachining asosiy vazifalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

1. ziga biriktirilgan guruhdagi bolalarning normal tarbiyasini amalga oshiradi, ularni hayotga tayyorlaydi.

2. Tarbiyachi z guruhidagi bolalar bilan sinfdan va maktabdan tashqari ishlarni olib boradi.

3. Bolalarni ijtimoiy-foydali mehnatga va z- ziga xizmat k rsatishga jalb etadilar, tarbiyachi quvchilar bilan, maktab psixologi, shifokori va logopedi bilan doimiy aloqada b ladi.

4. Bolaning ota-onalari bilan doimiy muloqotda b ladi.

qituvchining huquqi qanday b lsa, tarbiyachining huquqi ham shundaydir.

Yordamchi maktabda quvchilarni rrganish vazifalari

Yordamchi maktabda quvchilarni nima uchun rrganmoq kerak? Yordamchi maktabda quvchilarni hozirgi davr talablari darajasida to'g'ri tarbiyalash uchun ularni yaxshi bilmoq kerak. Oligofrenopedagog yordamchi maktab quvchisidan qancha yiroqlashsa, ta'lim-tarbiya ishlariga shuncha putur yetadi. Yordamchi maktabda korreksion-tarbiyaviy ishning muvaffaqiyati k p jihatdan uning yordamchi maktab quvchilari ichki dunyosiga chuqur singib kirishiga, ularning kechinmalari hamda xulq-atvorini tushunishga bog'liq.

Yordamchi maktab quvchisining qanday yashayotganligini, uning qiziqish va mayllari qandayligi, his-irodasining ziga xosligi hamda xarakter xususiyatlarini rrganishimiz deganda, uning qalbiga mumkin qadar ishonchli y l topish, unga tarbiyaviy ta'sir etishning yanada maqbul uslublaridan foydalanish demakdir. Oligofrenopedagog yordamchi maktab quvchisining individual xususiyatlarini yaxshi rrganan va yaxshi tushungan taqdiridagina bu quvchi shaxsini muvaffaqiyatli tarbiyalab yetishtira oladi. Oligofrenopedagog yordamchi maktab quvchilarini faqat darsdagina emas, balki sinfdan tashqari vaqtda ham ularga tarbiya berishi, ota-onalari bilan suhbatlashganda, quvchilar uy sharoitlari bilan tanishganda ham, har xil sayrlar, tadbirlar davomida ham ularni rrganib boradi.

Maxsus ta'lim tizimidagi muassasalar nizomida quvchilarning individual xususiyatlarini, ularning hayot sharoitlarini rrganish zarurligi k rsatib berilgan.

Yordamchi maktab quvchilarining ziga xos xususiyatlari, ularning qiziqishlari, mayllari, ular olgan tarbiya darajasini nazarga olgan holda ma'lum maqsadga qaratilgan va ta'sirchan reja tuzish oson boiadi.

T g'ri, yordamchi maktab quvchilarini rrganish k p vaqt va kuch talab etadi. Ammo keyinchalik bular hammasi katta ijobiy natijalar beradi. Yordamchi maktab qituvchisi quvchilarni, ularning ziga xos xususiyatlarini bilgan holda ular kamoloti jarayonini muvaffaqiyatli tarzda yo'ga solib ketishi mumkin boiadi. Shu bilan birga, qituvchining har qaysi quvchi t g'risida bilganlarini ham hisobga olish lozim. Bular yordamchi maktab quvchilariga korreksion tarbiya berish jarayonida ularga bir xilda talablar q yish va ularga bir zaylda muomala qilishga erishishga yordam beradi.

Yordamchi maktab quvchilarini rrganish ularga individual yondashishning zarur sharoitidir. Yordamchi maktabda quvchilarning ularga taiim-tarbiya berish jarayoni har qaysi quvchiga individual yondashishga erishish maqsadida tkazilishi lozim. Yordamchi

maktabda bir sinfda yoshiga k ra (7—10 yoshli), tashxisiga k ra, turli darajadagi oligofreniya (yengil, rta, og'irroq), z xarakteriga, qiziqishi va mayliga k ra har xil (sustkash, uquvsiz), ba'zi quvchilar jasur va shijoatkor, boshqa birlari esa uyatchan va tortinchoq b lishadi. Xullas, sinf bir-biriga xshamagan, turli xususiyatdagi bolalardan tashkil topgan bir guruhdir.

Sinfda tashqi k rinishi bir xil b lgan hamda har xil tashxisi b lgan bolalar ham uchrab turadi (daun tashxisi bp'lgan bolalar).

Yordamchi maktabning har bir quvchisi ziga xos, boshqalarga xshamaydigan xususiyatga ega b ladi.

Odatda yordamchi maktab oligofrenopedagogi quvchilarga yagona tarbiyaviy vazifalar q yadi va hal etadi. Masalan, yordamchi maktab quvchilariga t g'ris z boiishga, bir tanu jon boiib inoq boiishga, haqqoniylikka, mehnatsevarlikka rगतishga harakat qiladi. Ammo bu vazifalarni hal etish yoilari, vosita va uslublari yordamchi maktab quvchilarining individual xususiyatlariga qarab turlicha boiishi mumkin. Ularning ba'zilarini z vaqtida rag'batlantirish, ba'zilariga buyurish, xulq-atvor qoidalarini buzgan quvchilarni jazolash lozim boiadi. Binobarin, yordamchi maktab quvchilariga t g'ri tarbiya berish uchun tarbiya jarayonida ularga individual yondashishni amalga oshirmoq lozimligini unutmashlik kerak. Yordamchi maktab quvchilarini bilmasdan turib, faqat muvaffaqiyatlarga umid qilmasdan, k r-k rona ishlash mumkin emas. Yordamchi maktabda oligofrenopedagog z quvchilarini bilmasa, u quvchilarga yondashishda korreksion-pedagogik ta'sir k rsatish usullarini tanlashda katta xatolarga yoi q yishi mumkin.

Yordamchi maktabda individual yondashishning amalga oshirilishi korreksion taiim-tarbiya berish tamoyillaridan biridir. Bu tamoyil yordamchi maktabda oligofrenopedagoglarning quv-tarbiyaviy ish tajribalarida yordamchi maktab quvchilarini milliy mafkuraviy ruhda tarbiyalashda nogiron, alohida yordamga muhtoj bolalarni sevish, hurmat qilishning namoyon boiishi, ularning korreksion rivojlanishida kundalik g'amx rlik qilish asosida keng qoilaniladi.

Yordamchi maktab oligofrenopedagogi shaxsiga q yUgan kasbiy talablar

Hozirgi zamon yordamchi maktab oligofrenopedagogining asosiy fazilatleri — bu z kasbiga sadoqatliliigi, fidoyiligi, g'oyaga e'tiqodliliigi, o'z kasbini sevishi, z kasbiga b lgan hurmati, cheksiz sadoqati bilan maxsus maktab oligofrenopedagogi boshqa kasb egalaridan alohida ajralib turadi. Chunki nogiron, alohida yordamga muhtoj quvchilarga maxsus korreksion

ta'lim-tarbiya berish ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat oligofrenopedagogga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liqdir.

Yordamchi maktab oligofrenopedagogi shaxsiga q yiladigan muhim talablardan biri — zi qitayotgan nogiron quvchilari psixologiyasini yaxshi bilishi va zi qiyotgan predmetlarini chuqur bilishi, uni uslubiyotini yaxshi zlashtirib olgan b lishi zarur.

Oligofrenopedagog shaxsiga q yiladigan umumiy talablar bilan yordamchi maktab qituvchisi kasbining ziga xosligi ba'zi bir spetsifik talablarni keltirib chiqaradi, chunonchi, oligofrenopedagog anatomiya, fiziologiya, nevropatologiya, lorpatologiya, oligofreniya klinikasi, oligofrenopsixologiya, maxsus maktab gigiyenasi kabi fanlardan xabardor boimog'i, aqli zaif quvchilar faoliyatini shu fanlar tavsiyasi asosida tashkil etishi lozim (sinflari gigiyenik talabga javob berishi aqli zaif quvchilarni himoyalovchi-muhofazalovchi tartibga amal qilinish, ularning sog'lig'i, aqliy, jismoniy rivojlanishini kuzatish va korreksion t g'ri y naltirish). Oligofrenopedagog z nutqini idora etishi, adabiy nutq talablariga rioya qilishi, ovozning tempi, nutqning ifodali b lishiga e'tibor berishi, darsni qiziqarli tishi, quvchilar ota-onalari pedagogik savodxonligini oshirish uchun kerakli tadbirlar olib borishi lozim.

Oligofrenopedagog doimo z ustida tinmay ishlashi, maxsus pedagogikaga oid adabiyotlar bilan doimo tanishib turishi va ayniqsa, qadriyatlarimizni rganishi, zligimizni tanishimizga, qadimiy madaniyatimizni bilishga ehtiyoj katta b lmoqda. Oligofrenopedagog har kungi yangiliklar bilan tanish b lishi va ularni quvchilari ongiga singdirib, hayot bilan hamnafas boiishlariga zamin yaratishi lozim. Zero bu narsalarni bilmay turib, mustaqilligimizni mustahkamlab, buyuk davlat qurib boimaydi, shunday ekan, yordamchi maktabda quvchilar boshlang'ich sinfdan boshlab sharqona tarbiya asosida tarbiyalanmog'i va qadriyatlarni bilmog'i lozim.

Hozirgi davr quvchi oldiga ham, qituvchi oldiga ham shu davrgacha k rilmagan katta talablar q ymoqda.

Bu talablarning asosiysi darsning samaradorligi, sifatli boiishi, yordamchi maktab quvchilarining bilim va k nikmalarini birinchi galda yordamchi maktabdagi quv mashg'ulotlardan egallab olishidir.

Hozirgi kun talabi oligofrenopedagogning har bir yordamchi maktab quvchisiga yaqin yondashishi, uning nimaga qiziqishi, nima bilan shug'ullanishini bilishidir. Yangi jamiyatimizning kelajagi boimish yoshlarning ma'naviy boy, odobli qilib tarbiyalab yetishtirish uchun yordamchi maktabrring har bir quvchisiga mos yondashishi kerak.

Keyingi paytlarda pedagog xodimlarning maishiy sharoitini yaxshilash borasida qator qonunlar qabul qilindi. Imtiyozlar berildi,

ularning ish haqlari oshirildi, barcha turdagi maktab, hunar-texnika bilim yurtlari, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlari pedagog xodimlari bilan mehnat shartnomasi tuzish sistemasiga o'tildi.

uzbekiston Respublikasi oliy ta'lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan: «Mutaxassisning faoliyati sohasidan qat'i nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo'lish, yangi texnologiyalarni joriy etishi, xalqaro aloqalar, ijtimoiy va madaniy jihitlarini aniq tasavur qila olishi kerak». Ushbu fikrlar maxsus maktab qituvchilari uchun ham aynan taalluqlidir. Chunki jamiyatimizda sodir bo'layotgan tub o'zgarishlar, bozor munosabatlariga kirib borishimiz oligofrenopedagogdan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, huquqiy, texnikaviy bilimlar asosidan xabardor bo'lishni taqozo qilmoqda. Aqli zaif qituvchilar esa asosiy bilimni aynan shu yordamchi maktabda oladilar. Oligofrenopedagoglar jamiyatimiz a'zolari bo'lmish alohida yordamga muhtoj bo'lgan qituvchilarni jamiyatimizning ravnaqi uchun o'z hissasini qo'shishda halol mehnat qilishga tayyor, hayotda o'zlarini topa oladigan yoshlarga o'zlarining muhim saboqlarni beradilar.

qituvchi-defektolog qanday xislatlarga ega bo'lishi kerak?

1. Awalo, yordamchi maktab qituvchisi aqli zaif bolaga ota-ona kuzurini bilan qaramog'i, unga nisbatan mehr-muhabbatda bo'lmog'i zarur.
2. Bolalarning kelajagiga ishonch bilan qarashi kerak.
3. Tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lishi, jamoani jipslashtira olishi, boshlangan ishni nihoyasiga yetkazishi kerak. *
4. qituvchilar ichiga kirib keta olishi, ularning psixologik xususiyatlarini chuqur bilishi kerak.
5. o'zlarini tuta bilishi kerak.
6. o'zlarining fanini chuqur bilishi kerak.
7. o'z bilimini qituvchilar ongiga yetkaza olish xislatlariga ega bo'lishi kerak.
8. Diqqatni o'zlariga olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak.
9. qituvchilar o'rtasida o'zlarini qozonishi, ularga shaxsiy maktab bo'lishi kerak.

Savol va topshiriqlar

1. Pedagogik mahorat nima?
2. qituvchining burchi va vazifalari haqida gapiring.
3. Tarbiyachining vazifalari nimalardan iborat?
4. Sinf rahbarining vazifalari haqida gapirib bering.

Yordamchi maktab quvchisi shaxsining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Oligofrenopedagogika kuisining muhim uslubiy muammolaridan biri — bu aqli zaifbola shaxsi tabiiyasi va uning komeksbn rivojlanishi muammosi hisoblanadi.

sib, rivojlanib boruvchi inson tarbiya obykti hisoblanadi. Aqli zaif bola yordamchi maktabda ta'lim-tarbiya ola borar ekan, butun hayoti davomida uning rivojlanish jarayoni davom etaveradi.

Bola shaxsini shakllantirishda bola tajribasi va uning xulq-atvor shaldlari, onaning bolaga qarashi va ruhiy sog'lomligi, bolaning inoq oilada yashashi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy muhit ham bola shaxsining shakllanishiga ta'sir k rsatadi. Jamiyatimiz tabiiy boyliklarni muhofaza qilib va k paytirib, insonlarni, hayvonlarni, simlikJarni, suv havzalarini muhofaza etishga jalb qiiadi, tabiat bilan faol muloqotda b iish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Jamiyat ishlab chiqqan g'oyalar, y l-y riqlarni bola zlashtirib borishi natijasida odamning shaxs sifatidagi asosiy sifatleri, uning mehnatga, mehnat mahsuliga, odamlarga, ziga b lgan munosabati shakllanadi, shaxs haqida u hayotda amal qiladigan maqsadlar, mayllar, y l-y riqlarga qarab hukm chiqaradi.

Yordamchi maktab quvchilari shaxsini shakllantirishda tarbiya va korreksion rivojlantirishning birligi va zaro aloqasi

Yordamchi maktab quvchilari shaxsining shakllanish jarayoni tarbiya va ta'lim sharoitida ijtimoiy-tarixiy tajribasini zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Bu esa xilma-xil faoliyat turlarida r y beradi. Natijada aqli zaif bola asta-sekin zi yashayotgan jamiyat ijtimoiy munosabatlari tizimiga kirib boradi.

Aqli zaif quvchilarning ijtimoiy tajribani zlashtirish tajribasi uzoq davom etadigan murakkab jarayondir. Aqli zaif quvchilar shaxsini shakllantirib borishdagi qiyinchilik shundan iboratki, bola, bir tomondan, mazmun, hajm va umuminsoniy tajribalarni zlashtirishi kerak, ikkinchi tomondan, u mazkur tajribani zlashtirish usullarini hali ular yetarlicha egallamagan b ladilar. Yordamchi maktablarda tarbiya va ta'lim jarayonida qituvchi, tarbiyachilar aqli zaif bolaga tushunarli b lgan mazmumni tanlaydi, uning zlashtirishiga rahbarlik qiladi.

Yordamchi maktab quvchilari shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning yetakchilik roli shu bilan belgilanadi. Bunda bolaning ruhiy-fiziologik imkoniyatlari, ularning j shqinligi hisobga olinadi. Shu munosabat bilan tarbiya jarayonining zi doimiy b lib qolmaydi. U zgarib boradi, uning mazmuni boyiydi va murakkablasha boradi, shakllari zgaradi, sayotgan odam shaxsiga ta'sir k rsatish usullari tobora xilma-xil b lib boradi.

Tarbiyaning zgarishi bolaning eng yaqin rivojlanish zonalari (L.S.Vigotskiy) bilan bog'liq boiib, ular ancha murakkab mazmundagi bilimlar, k nikmalar, faoliyat turlari va hokazolarni zlashtirishda ruhiy-fiziologik imkoniyatlar paydo boiishi bilan ajralib turadi (masalan, qishni rganish, nutq madaniyatining rivojlanishi, nutq ravonligi, bir qancha miqdordagi tasawurlarga ega boigandan keyin tushunchalar darajasidagi bilimlarni zlashtirish; yin^ quv, mehnat faoliyatining vujudga kelishi va hokazo). Aqli zaif quvchilat" korreksion taiimi va tarbiyasi «eng yaqin zonasiga* asoslanib bugungi irivojlanish darajasidan ildamlab boradi va bolaning rivojlanishini olg'a harakatlantiradi.

Yordamchi maktab quvchilari shaxsining rivojlanishi bir qancha bosqichdan tadi. Har bir navbatdagi bosqich awalgisi bilan mustahkam bog'liq boiadi, awal erishilgan bosqich yanada yuqoriroq bosqichning tuzilishiga uzviy tarzda q shiladi. Yordamchi maktabda aqli zaif quvchilar shakllanadigan korreksion rivojlanish ular uchun vaqtincha emas, doimiy ahamiyatga ega boiadi. Mazmun, usullar, tashkil etish shakllari aloqadorligi birinchi bosqichdan oxirigacha maxsus tarbiyaning ziga xos xususiyati hisoblanadi.

Aqli zaif bola shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning hal qiluvchi roli yordamchi maktabda, ayniqsa, namoyon boiadi. Aqli zaif bolalar uchun ishlab chiqilgan maxsus tarbiya tizimi ularni ijtimoiy turmushga va mehnat faoliyatiga tayyorlashni ta'minlaydi.

Boia shaxsini rivojlantirishda tarbiyaning yetakchilik roli oligof-renopedagogikaning ham yetakchilik rolini, uning alohida yordamga muhtoj bola shaxsini shakllantirish uchun mas'uliyatini qaror toptiradi. Alloma Abu Ali ibn Sinoning taiimoti b yicha, jumladan, «Tadbiri manzil» risolasida inson tabiati azaldan axloqli yoki axloqsiz boimaydi, degan tarbiyaviy g'oya muhim ahamiyat kasb etadi. Odamlar aslida tayyor shaxsiy sifat, odat va k nikmalar bilan tug'ilmaydilar. Bunday xususiyatlar ularning ijtimoiy hayotida sekin-asta shaxsiy va zgalar tajribasi, ajdodlar an'analari, taiim-tarbiya ta'sirida shakllana boradi. Inson taiim-tarbiya, zgalar ta'siri ostida zida ijobiy, axloqiy fazilatlarini kamol toptiradi yoki «yomon d stlar» yoidoshiga, ya'ni salbiy odatlar, mijoz va kayfiyatlar sohibiga aylana boradi. Shakllangan odat beqiyos ta'sirga ega. Shaxs kamolotida ijobiy fazilatlar va odatlarni qaror toptirish qanchalik mushkul boisa, ma'naviy qiyofaga ega boiish, olgan salbiy jihat va odatlardan xalos boiishi bundan ham murakkabroqdir. Demak, yuqoridagilardan xulosa qilsa boiadigan bolalarning barchasi begunoh va beozor boiib tug'iladi, bola yomon tarbiyalangan boisa bunga albatta qituvchi, tarbiyachilar, ota-ona aybdor, bola yaxshi boisa, demak, qituvchi, tarbiyachilari oldida, ota-onalari oldida umrbod qarzdordir degan allomaning fikrlariga q shilamiz.

Yordamchi maktab quvchilari intizomsizliging oldini olish

Ma'lumki, yordamchi maktab quvchilarining k pchiligi xulq-atvori buzilgan quvchilardir. Yordamchi maktab quvchilarining sinfdagi intizomini mustahkamlashni nimadan boshlash kerak? Avvalo, intizomsizlikning kelib chiqish sabablarini topish lozim. Xastalikni muvaffaqiyatli davolash uchun kelib chiqish sababini bilish kerak. Albatta, sinfda intizomning tubanligiga bir qancha sabablar boiishi mumkin. K pincha quvchilar rtasida hamjihatlik boimagan sinflarda intizom past boiadi. Bunday sinflarda intizomni buzuvchi quvchilar zlarini erkin sezadilar. Ulaming xatti-harakatlari quvchilar jamoasi tomonidan qoralanmaydi, qarshilikka uchramaydi. quvchilarga boigan yagona talabning y qligi ham sinfda intizomning tushib ketishiga sabab b ladi. Bir qituvchi bolalarga talabchanlik bilan yondashsa, ikkinchisi ularning intizomiga loqaydlik bilan qaraydi. Uchinchisi esa ayrim quvchilarga talabchanlik bilan yondashib, qolganlarini esa diqqatdan chetda qoldiradi.

Ayrim sinflarda intizomning yomon boiishiga qituvchi va sinf rahbarlarining tez-tez almashinib turishi, sinfda yoshi katta boigan quvchilarning mavjudligi, k chaning ta'siri va boshqa shu kabilar ham sabab boiadi. Agar sinf rahbari sinfda intizomsizlikning sabablarini aniqlay olsa, uni bartaraf etishning samarali y llarini topa oladi.

Yordamchi maktabda intizomsizlikning oldini olishning hamma uchun umumiy b lgan universal usullarini tavsiya etish qiyin. Har sinfda turli usullardan foydalanish, shart-sharoitlardan kelib chiqish, har xil shakl va usullarning q Uanishi zarur.

Intizomsiz sinflarda ishlash vaqtlarida asosiy diqqatni huquq qoidalarining eng muhim talaWariga qaratish kerak. Bunda sharqona, milliy odob-axloq borasidagi pand-nasihatlar, hadislardan misollar, ertaklar, zbek xalq maqollaridan rinli foydalanish maqsadga muvofiq boiadi. Faqat qituvchi bulardan qaysi biri qaysi quvchiga katta ta'sir etish kuchini aniqlab olishi kerak. Bulami yordamchi maktab quvchilariga tushuntirish bilan cheklanib qolmasdan, quvchilardan uni s zsiz bajarishni, unga rioya qilishni talab etish zarur. Bu borada Prezidentimizning «Ish boshi — intizom, s z boshi — salam», degan iboralarini shior qilib olish zarur degan fikrdamiz. quvchilar bilan aloqani mustahkamlash maqsadida sinf rahbari qishning birinchi kumidan boshlaboq k proq sayillarga olib chiqishi, sinfdagi barcha quvchilar bilan birga sinfhi jihozlash, ommaviy yinlar tashkil etish, bayramlarga tayyorgarlik k rish, qiziqarli tadbiiar tkazish, «jonli burchak»da quvchilar bilan birga boiish va boshqa tadbirlarni amalga oshirib borish ham intizomni mustahkamlaydi. qituvchiga nisbatan quvchilarning mehri, hurmati ortib borishi quvchilarga ijobiy ta'sir etadi.

Intizomni buzishning eng ko'p tarqalgan turi — darslarga kechikib kelishdir. quv va mehnat mashg'ulotlariga loqaydlik bilan qarash, darsda gaplashib tirish, tanaffus vaqtlarida tartib buzish, maktab mulkini buzish va hokazo. Ayrim quvchilarning intizomsiz b lishining sababi esa ularning qilmishlari qituvchi tomonidan e'tiborsiz qolishida, ularga nisbatan z vaqtida jazo berilmasligidadir.

Yordamchi maktabda qituvchilarning asosiy vazifasi shunday quvchilarga nisbatan sinf jamoasi fikrini uyg'Atishdan iborat. Qayerda intizom buzuvchilarga nisbatan k pchilik e'tibor berib, z vaqtida tartibga chaqirilsa, sha yerda bundaylar umumiy talablarga b ysunadi va zlarini yaxshi tutib yurishga, tartib buzmaslikka harakat qiladilar.

Ba'zan maxsus maktabda sinf rahbari oligofrenopedagog mutaxassis b lmasa ham shunday hol r y berishi mumkin. Chunki yordamchi maktab quvchilarining psixologik holatlarini yaxshi bilmaslik, quvchining qanday tashxis bilan kelganini tushunmaslik va quvchiga qanday individual va differensial yondashishni bilmasligi oqibatida jami kutilmagan k ngilsizliklar ham kelib chiqishi mumkin. Shu boisdan ham yordamchi maktabda oligofrenopedagog mutaxassis b lishi hozirgi kun talabidir. Shuning uchun ham oligofrenopedagog mutaxassislari umumiy pedagogika, maxsus pedagogika, umumiy psixologiya, maxsus psixologiya, patologiya, anatomiya, oligofreniya klinikasi va boshqa shunga xshash fanlardan ma'lumot oladilar.

Yordamchi maktab quvchisining bosh miyasida bilish faoliyatining qay darajada jarohatlanganligi va quvchining emotsional iroda-sferasi holatiga qarab individual yondashilgan holdagina yordamchi maktabda ta'lim-tarbiya ijobiy natijalar beradi. Yordamchi maktabning korreksion rivojlantirish maqsadlari ham shu bilan belgilanadi.

K pincha q zg'alishi kuchli b lgan bolalar sinfda intizomga rioya qilmagan quvchilar b ladilar. Bunday quvchilarni qituvchilar jamoa ishlariga — «jonli burchak»da jonivorlarga, baliqchalarga qarashga, parvarish qilishga rgata boradilar. Yoki qiziqarli topshiriqlar berish bilan ularni jalb qilish mumkin. Bunday quvchilarni sistemali tarzda ishlashga, uyda ham vaqtini t g'ri taqsimlashga rgatish zarur. B sh qolgan bola g'ayratini sig'dirolmay, zini rinsiz ishlarga urishi mumkin.

Ba'zi hollarda maktab qoidasini bilmaslik, intizom talablarini tushunmaslik, maktabda, k chada va jamoat joylarida zini tuta bilmaslik natijasida ham intizomning buzilish hollari sodir b lishi mumkin.

Yordamchi maktabda faqat yomon xulqli bolalar b ladi, degan fikr not g'ri, albatta. Yordamchi maktabda tartib va intizomni buzish hollarini oldini olishga qaratilgan profilaktik tadbirlarning ahamiyati ham g'oyat katta. Yordamchi maktabda shunday quvchilar borki, agar ularda maktabda, turmushda tartib saqlash k nikmasi shakllanmasa, u

t satdan maktabda va maktabdan tashqari joylarda intizomni buzib q yishi mumkin.

Shu bois yordamchi maktab quvchilarda ongli intizomni tarbiyalash madaniy xulq k nikmalarini sharqona milliy tarbiya asosida shakllantirish bilan bo liqdir. Intizomli quvchi rtoqlari va kattalarga nisbatan hurmat-ehtirom k rsatadi, g'amx r b ladi. Jamiyatimizda qabul qilingan axloqiy mezonlarga rioya qiladi. Bunday quvchilarni yuksak madaniy xulqqa rgatish oson. Tantiq, zini- zi idora eta olmaydigan quvchilarni axloq-odobga rgatishda qiyinchilikka duch kelinadi.

Bunday quvchilar xulqida q pollik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik sezilib turadi. Bunday quvchilarni qituvchilar muntazam holda hamisha jamiyatimizda qabul qilingan madaniy xulq qoidalariga rioya qilishga rgatib borishi lozim.

Buning uchun yordamchi maktab quvchilarini odobga, hurmatga, mehnat madaniyatiga rgatish, ularning nutq-muomala madaniyatini va didini stirish, jamiyatda zini yaxshi tuta bilishga rgatish lozim. quvchilarni bahamjihatlikda mehnat qilish, bir-birlari bilan inoq b lishga, g'amx r, lekin ziga va boshqa rtoqlariga nisbatan talabchan b lishga rgatish zarur.

Bu borada Abu Ali ibn Sino zining ilm va axloqqa doir «Tadbiri manzil» risolasida e'tiborga molik fikrlar bildirgan. Ibn Sinoning ta'lim berishicha, ilm va axloqiy fazilatlar z- zidan yuzaga kelmaydi. Y qdan bor boimaydi. Imkoniyatsizlik tasodifan imkoniyatga aylanmaydi. Olloh inson vujudini, uning ichki olamini zaruriy bir tarzda z nuri ila munavvar qiladi.

Natijada ilm va axloqiy fazilatlar muayyan qadriyatlarga aylanib, yaratuvchining karami sifatida uning qudrati va mehribonligidan kishilarga saboq beradi, chunki barcha mavjud narsalar, m jizaviy hodisalar behudaga yaratilmagan.

Tangri tomonidan ojiz bir mavjudot sifatida yaratilgan inson k pchilik hayvonlar bilan raqobatga kirisha olmaydi.

Lekin shunga qaramasdan u jonzotlar orasida markaziy rinni egallaydi. Olamni obod qilish va ilohiy karamdan bahramand boiishga vakil qilingan. U zining tashqi tuzilishi, jussasi bilan boshqa jonzotlardan (hayvonlardan) ajralib turadi. K p hollarda insonni jismonan kuchli va baquvvat boigan hayvonlardan ustunligining boisi nimada degan savol tug'ilishi tabiiydir. Ibn Sinoning fikricha, tangri insonga shunday kuchni in'om etdiki, u orqali ezgulik («xayr»)ni yomonlik («sharr»)dan, aqliy kamolot — yetuklik («rashod»)ni yolg'on-yashiq, adashuvdan («gumrohiy») farq eta olish imkoniyatini paydo qildi.

Aql tufayligina inson hayoti — kishilarning turmush tarzi hayvonlarning yashash tarzidan tubdan farq qiladi va tarbiya asosida tobora mazmunli, jozibali, nurafshon bo'la boradi. Um cheksiz rag'bat, sabr-qanoat, qiyinchiliklarga sabr-chidam, maqsad sari doimiy intilish, aql — donolik bilan hamkor va hamnafasdir. Inson g'aroyib chehra, tashqi qiyofa sohibigina bo'lib qolmasdan, shu bilan bir qatorda, yuksak axloqiy qadriyatlarining ijodkori sanaladi. Demak, bu bo'ada shoir ta'biri bilan aytganda, «Odam bo'lib keldik, odam bo'laylik, eju yurt dardiga malham bo'laylik».

Inson qadrini oshiradigan, jamiyatda hurmatga sazovor qiladigan uning ichki madaniyatidir. Shuning uchun yordamchi maktab quvchilarining xulq madaniyatini tarbiyalash, ularning sharqona axloqiy qiyofasini shakllantirishimiz dastlik, birodarlik, mehnatsevarlik, hayolilik, insonparvarlik, mehr-muruvvatlilik, vijdoniylik, imon-e'tiqodlilik, vatanparvarlik va boshqa sharqona davr talabi ruhida tarbiyalash bilan xush xulqli bo'lishga erishish bog'liqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktab quvchisi shaxsiga qanday omillar ta'sir etadi?
2. Yordamchi maktab quvchilari intizomsizligining oldini olish yo'llari qaysilar?
3. Madaniyat haqida ma'lumot bering.

t satdan maktabda va maktabdan tashqari joylarda intizomni buzib q yishi mumkin.

Shu bois yordamchi maktab quvchilarda ongli intizomni tarbiyalash madaniy xulq k nikmalarini sharqona milliy tarbiya asosida shakllantirish bilan bo liqdir. Intizomli quvchi rtoqlari va kattalarga nisbatan hurmat-ehtirom k rsatadi, g'amx r b ladi. Jamiyatimizda qabul qilingan axloqiy mezonlarga rioya qiladi. Bunday quvchilarni yuksak madaniy xulqqa rгатish oson. Tantiq, zini- zi idora eta olmaydigan quvchilarni axloq-odobga rгатishda qiyinchilikka duch kelinadi.

Bunday quvchilar xulqida q polJik, kattalarga nisbatan hurmatsizlik sezilib turadi. Bunday quvchilarni qituvchilar muntazam holda hamisha jamiyatimizda qabul qilingan madaniy xulq qoidalariga rioya qilishga rгатib borishi lozim.

Buning uchun yordamchi maktab quvchilarini odobga, hurmatga, mehnat madaniyatiga rгатish, ularning nutq-muomala madaniyatini va didini stirish, jamiyatda zini yaxshi tuta bilishga rгатish lozim.

quvchilarni bahamjihatlikda mehnat qilish, bir-birlari bilan inoq b lishga, g'amx r, lekin ziga va boshqa rtoqlariga nisbatan talabchan boiishga rгатish zarur.

Bu borada Abu Ali ibn Sino zining ilm va axloqqa doir «Tadbiri manzil» risolasida e'tiborga molik fikrlar bildirgan. Ibn Sinoning ta'lim berishicha, ilm va axloqiy fazilatlar z- zidan yuzaga kelmaydi. Y qdan bor boimaydi. Imkoniyatsizlik tasodifan imkoniyatga aylanmaydi. Ollah inson vujudini, uning ichki olamini zaruriy bir tarzda z nuri ila munawar qiladi.

Natijada ilm va axloqiy fazilatlar muayyan qadriyatlarga aylanib, yaratuvchining karami sifatida uning qudrati va mehribonligidan kishilarga saboq beradi, chunki barcha mavjud narsalar, m jizaviy hodisalar behudaga yaratilmagan.

Tangri tomonidan ojiz bir mavjudot sifatida yaratilgan inson k pchilik hayvonlar bilan raqobatga kirisha olmaydi.

Lekin shunga qaramasdan u jonzotlar orasida markaziy rinni egallaydi. Olamni obod qilish va ilohiy karamdan bahramand b lishga vakil qilingan. U zining tashqi tuzilishi, jussasi bilan boshqa jonzotlardan (hayvonlardan) ajralib turadi. K p hollarda insonni jismonan kuchli va baquvvat boigan hayvonlardan ustunligining boisi nimada degan savol tug'ilishi tabiiydir. Ibn Sinoning fikricha, tangri insonga shunday kuchni in'om etdiki, u orqali ezgulik («xayr»)ni yomonlik («sharr»)dan, aqliy kamolot - yetuklik («rashod»)ni yolg'on-yashiq, adashuvdan («gumrohiy») farq eta olish imkoniyatini paydo qildi.

Aql tufayligina inson hayoti — kishilarning turmush tarzi hayvonlarning yashash tarzidan tubdan farq qiladi va tarbiya asosida tobora mazmunli, jozibali, nurafshon bo'la boradi. Um cheksiz rag'bat, sabr-qanoat, qiyinchiliklarga sabr-chidam, maqsad sari doimiy intilish, aql — donolik bilan hamkor va hamnafasdir. Inson g'aroyib chehra, tashqi qiyofa sohibigina b lib qolmasdan, shu bilan bir qatorda, yuksak axloqiy qadriyatlarining ijodkori sanaladi. Demak, bu borada shoir ta'biri bilan aytganda, «Odam bo'lib keldik, odam b laylik, filu yurt dardiga malham b laylik».

Inson qadrini oshiradigan, jamiyatda hurriyatga sazovor qiladigan uning ichki madaniyatidir. Shuning uchun yordamchi maktab quvchilarining xulq madaniyatini tarbiyalash, ularning sharqona axloqiy qiyofasini shakllantirishimiz d stlik, birodarlik, mehnatsevarlik, hayolilik, insonparvarlik, mehr-muruvvatilik, vijdoniylik, imon-e'tiqodlilik, vatanparvarlik va boshqa sharqona davr talabi ruhida tarbiyalash bilan xush xulqli b lishga rgatish bog'liqdir.

Savol va topshiriqlar

1. Yordamchi maktab quvchisi shaxsiga qanday omillar ta'sir etadi?
2. Yordamchi maktab quvchilari intizomsizligining oldini olish y llari qaysilar?
3. Madaniyat haqida ma'lumot bering.

8-BOB. JAMIYATNI RIVOJLANISHNING HOZIRGI BOSQICHIDA BOLALARNI TARBIYALASHDA OILANING ROLI

Oila— nikoh bitimi asosida yuzaga keladigan jamiyat a'zolarining zaro qarindoshlik va iqtisodiy munosabatlari bilan bog'langan, birga yashaydigan va bir-biri uchun ma'naviy javobgar bo'lgan boshlang'ich tashkilotdir. Butun insoniyat tarixi jarayonida oila jamiyatning xalq-iqtisodiy asosi bo'lib kelgan va bolalarni jamiyatdagi muayyan rinlariga tayyorlash maqsadida xizmat qilgan.

Oila erkak va ayol o'rtasidagi yangi nikoh munosabatlari, zaro muhabbat hissiyoti, zaro hurmat va ishonch, ittifoq, moddiy manfaatdorlik sarqitlaridan xoli, z bolalarining tarbiyasi uchun jamiyat oldida ma'naviy hamda huquqiy jihatdan javobgarlik asosida tarkib topadi. Oilaviy hayotdagi mehnat uslubi bolalarga ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Oila xalqni yuritishda qoidadan kelganicha qatnashish ularda z qadr-qimmatini va oila iftixori hissiyotini tarbiyalaydi, zaro turmushda, xalqni yuritishda tejamkorlikka odatlantiradi.

Oilada ota-onalarning holati bolalar holatidan — ota-onalar oilaga rahbarlik qilishi, bolalar esa unda tarbiyalanishi bilan farq qiladi. Ota-onalar bolalarga g'amxshilik qilishlari, ammo shu bilan birga ular bolalarni shunday tarbiyalashlari kerakki, bolalar (zaruriyat tug'ilaganda) z yaqinlariga g'amxshilik qilsinlar, ularda mustahkam insoniy hissiyotlar, yordamga muhtoj bo'lganlarga yordam berishga tayyorgarlik hislari shakllangan bo'lsin. Ota-onalar bola shaxsi va huquqlarini oilaviy jamoa a'zosi sifatida hurmat qilishlari, ular oiladagi nazoratdan tashqari xalqni jayinlar emasliklarini, katta yoshdagilar esa tarbiya uchun javobgar shaxslar ekanligini tushunishlari kerak. Oilaning tarbiyaviy o'zini ham bolalarga, oilaning barcha a'zolari xatti-harakatlariga zaro ta'sir ko'rsatish, ularda turmush tarzi ideallariga javob beruvchi hissiyot, ehtiyoj, qiziqishlar majmuasini, o'ziga xos tabiatni shakllantirishdadir.

Hozirda ilmiy-texnikaning rivojlanishi, shaharlar rolining ortishi munosabati bilan qish, kasb tanlash, muloqot, intensiv madaniy hayotning katta imkoniyatlari kabi doimiy amalda bo'luvchi ijtimoiy omillarning o'zini ortdi. Bularning barchasi oilaviy tarbiya darajasiga ham ijobiy ta'sir etadi. Oilaning tarbiyaviy ta'sir kuchi uning ma'naviy sofliigi,

mehnatsevarlik muhiti, ijtimoiy faolligidadir. **Oilaning quyldftgl** faoliyatining ziga xos belgilari: tuzilishi, yashash sharoiti va **mUhKii** madaniy imkoniyatlari, faoliyat sohasi, oila ichidagi **munosabatlar**, fuqarolik nuqtai nazari bolalar tarbiyasi jarayoniga **bevosita ta'llr** k rsatadi. Ota-onalarning pedagogik madaniyat darajasi **ham katta** ahamiyatga ega.

Oilaviy tarbiyadagi kamchiliklar ota-onalar va bolalar rtsidagi not g'ri munosabatlar oqibatida kelib chiqadi: ortiqcha qattiqq Hik yoki bolani ortiqcha yaxshi k rish, nazora'tning y qligi yoki yetarli emasligi, ota-onalar umumiy madaniyati darajasining pastligi, turmushda ular tomonidan yomon namuna k rsatilishi va shu kabilar. Oilaviy tarbiyada yuzaga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida jamiyat quv yurtlari va mehnat jamoalarini, mehnat va axloqiy tarbiya tizimini doimo takomillashtirib boradi, bolalar muassasalari, maktab va jamoatchilik k magida maishiy xizmat hamda b sh vaqtni uyushtirishni yaxshilab boradi, ota-onalarning umumiy va pedagoglik madaniyatini oshiradi.

Bolalar ijtimoiy tarbiya muassasalari tarmog'ining kengayishi va davlat tomonidan oilaga k rsatiladigan xilma-xil yordam oilani tarbiyaviy ishdan ozod qilishini anglatmaydi. Bolalar tarbiyasida ota-onalar ishtiroki borgan sari ortib boradi. Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida ota-onalar tarbiya masalalariga amaliy qiziqish bildirib, zlarining mamlakat va xalq oldidagi ijtimoiy va fuqarolik burchlarini chuqurroq anglamodalar.

Oilaga yordam berish, ona va bola sog'lig'ini muhofaza qilish maqsadida k p bolali onalarga davlat nafaqalari joriy etildi, chaqaloqlarga qarash uchun katta pul mablag'lari ajratildi. Tug'uruqxona va ayollar konsultatsiyalar tarmog'i, shuningdek, yasli, bolalar bog'chalari va nogiron bolalar tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi boshqa muassasalar (tarmog'i kengaytirildi) faoliyatlarining samaradorligi oshirildi. Er-xotinning bir-biriga zaro qarash majburiyatlari doirasi, ota-onalar va bolalar huquqlari belgilab berildi. Farzandlikka olish, vasiylik qilish, patronatlik — ota-onalik huquqidan mahrum qilish qoidalari ham qonun tomonidan belgilanadi. Har qanday holatda ham, tarbiyasi qiyin bola, uning jismoniy nuqsoni bor yoki aqlan zaif b lgan hollarda ham ota-onalik huquqi va majburiyatlaridan voz kechmaslik kerak. z navbatida bolalar ham mehnatga layoqatsiz ota-onalariga moddiy yordam k rsatishlari kerak.

Davlatimiz oila hayotining yuksak moddiy va madaniy darajasini ta'minlaydi. Oilaga k rsatilgan har tomonlama yordam konstitutsion tamoyil b lib, turarjoy, maktab, bolalar muassasalari, madaniy-maishiy va tibbiy muassasalar qurilishida doimo r yobga chiqariladi.

Ishlaydiganlar va ishlab chiqarishdan ajralmagan holda qiydigan ayollarga bolaga qarash uchun qisman haq tolanadigan mehnat ta'tili va ish haqini saqlamagan holda ma'lum muddatgacha uzluksiz mehnat stajini va ixtisos bo'yicha ish stajini saqlagan holda ta'til berish kiritildi.

Bundan tashqari, ayollarga ishlab chiqarishdagi mehnatni bolalar tarbiyasi bilan qo'shib olib borishlarida qulayroq sharoit yaratish uchun ayollarning to'liq bo'lmagan ish kuni va to'liq bo'lmagan ish haftasi, zgaruvchan grafik, shuningdek, uy ishlariga keng imkoniyat yaratildi. Kasal bolaga qarash uchun haq to'lanadigan kunlar ham ko'paytirildi, ona va bola sog'iig'ini muhofaza qilish va mustahkamlash, oilaviy dam olishni tashkil etish tadbirlari nazarda tutiladi.

Shunday qilib, davlatimiz oilaning tarbiyaviy vazifasini yuqori baholab, uning asoslarini mustahkamlashga, shuningdek, uni jamiyatimizning bo'ijak fuqarolari shakllanishiga ta'sirini takomillashtirishga katta ahamiyat bermogda.

8.1. Yordamchi maktab quvchilarini oilaga tayyorlash

Yordamchi maktab aqli zaif quvchilarni oilaga, turmushga tayyorlashdek ta muhim vazifani bajaradi. Chunki yordamchi maktab quvchilari hayotida yagona ilm maskani — bu faqat yordamchi maktabdir. Yordamchi maktab quvchilari katta bo'igach, oila quradilar, g'il bolalar ota — uy x jasi, qiz bolalar esa ona — uy bekasi bo'iadilar. Yordamchi maktab quvchilari «ota» bo'iiish mas'uliyatini, qiz bolalar esa «ona» bo'iiish mas'uliyatini chuqur anglab yetishlari kerak. g'il bolalar oila qurgach, oilani boshqarishni bilishi zarur. Qiz bolalar esa, tuqqan farzandini ta g'ri tarbiyalashi, uning sog'iig'i uchun, unib- sishi uchun mas'ul ekanligini ongiga singdirishi kerak.

Maiumki, yordamchi maktab quvchilari aqliy faoliyatlarining orqada qolganligi bois, bundan tashqari, ularning ota-onalari turli sotsial chiqishga ega bo'iganligi bois ham jamiyatimiz talabiga javob beradigan «oila» qurish lozim ekanligini va buning uchun faqatgina yordamchi maktabdagina oilaga tayyorlay olish mumkin ekanligini eslatib tish lozimdir.

Maiumki, oila jamiyatimizning kichik bir qismi bo'iiib, jamiyatimiz oldida ta mas'uliyatiga egadir.

Yordamchi maktab quvchilarini oilaga tayyorlash vazifasi birinchi sinfdan boshlab olib boriladi. Bu mehnat, axloqiy nafosat, huquqiy, jismoniy tarbiya jaryonida amalga oshirib boriladi va ijtimoiy- maishiy darslarda, sinfdan tashqari tadbirlarda amalga oshiriladi.

Bunda qiz bolalarni uy tuzatishdan boshlab, bolani ch miltirish (q irchoqni ch miltirish yini orqali), parvarish qilish, bichish-tikish, bola kasal b lganda birinchi yordam k rsatish, pazandalik, mehmon kutish, choklash, dazmol qilish, bozorda xarid qilish, pulni tejab ishlatish, oila budjetini tejash kabi bilimlar asoslari soddadan murakkabga qarab olib boriladi.

g'il bolalar esa x jalikda erkak qilishi lozim, boigan ishlarga rгатib boriladi.

I

Odobnoma darslarida qizlarni «qiz bola haydsi», «onalik burchi» va qanday qiz «yaxshi kelinchak», «uy bekasi» boiishi haqida bilimlar berib boriladi. g'il bolalarga esa «g'amx r ota», «oilaning x jasi» kabi ibratli mavzular asosida oila haqida tasavur berib boriladi.

Yordamchi maktabda qiz bolalar tarbiyasiga ta e'tibor bilan qaraladi, chunki aqli zaif qiz bolalarda jinsiy mayllik kuchliroq boiadi, ular erta yetiladilar. Shu boisdan ham qiz bolalarni oilaga tayyorlab borish ta muhim sanaladi. Qiz bolalar oilanihg sha'nini, sharafini saqlashi zarurligini chuqur anglab etishi, bola tarbiyasida onaning zi hayoli, iboli, mehnatsevar, xushmuomalali boiishi g'oyat muhim ekanligini ta'kidlash rinlidir.

Bu borada Abu Ali ibn Sino ijtimoiy, axloqiy va falsafiy fikrlar tarixida birinchilardan boiib ayollarning bola taiim-tarbiyasidagi rmini chuqur biigan buyuk mutafakkirdir. Oilada er-xotin rtasidagi o'zaro hurmat-izzat, bamaslahat ish tutish, samimiy munosabat taiim-tarbiya samaradorligining asosiy negizidir, deb yozgan edi alloma.¹

Ibn Sino n yetti xislat sohibasi boigan ayolni «ideal» tabiiy tarbiyachi deb hisoblaydi. Bularga ayolning oqila va e'tiqodliligi, sharm-hayoliligi, or-nomusliligi, ziyrak va farosatliligi, yoqimtoyligi, z eriga mehr-muhabbat q yganligi, betga chopmasligi, ezma boimasligi, itoatkorligi, dili pokligi, eri orqasidan g'iybat qilmasligi, pokizaligi, vazminligi, jiddiyligi va ulug'vorligi, og'ir damlarda erining dardiga malham boia olishi, mehribonligi kabilar kiradi.

Demak, ana shunday ayolgapina bola tarbiyasini ishonib topshirish mumkin ekan. Ona — tabiiy tarbiyachi. Shu bois ham qizlarning tarbiyasiga juda katta ahamiyat beriladi. Hozirgi kundagi davr talabi boimish sharqona odob, axloq aynan qizlarda ana shunday xislatlarni shakllantiradi. Zero, sharq ayollarining deyarli barchasi ana shunday onalardandir. Buni tarixdan yaxshi bilasiz.

Hozirgi davr talablaridan kelib chiqib g'il bolalarni yoshligidan erkaklik xislatlarini, erkaklik g'ururini shakllantirish ham ta muhimdir. Zero erkak oila boimish kichik bir saltanatning sultonidir. Demak,

¹Abu Ali ibn Sino. Falsafiy qissalar. A.Irisov. 1963.

erkak ota sifatida, oilaning boshqaruvchisi sifatida o'z oilasining or-nomusi, fayzu barakasi, farovonligi, shon-shuhrati uchun, bolalarining sog'lom va mard, dovyurak b iib o'sishi uchun doimo sa'y-harakatda b lishi lozim. Ota oilada zining mehnatkashligi bilan, z oilasiga g'amx rligi bilan farzandlariga namuna b lishi kerak.

Erkak kishi uchun oilasini boqish, uning fayzu barakasi uchun, ravnaqi uchun halol mehnat qilish ham farz, ham qarz. Chunki u erkak, oilasining or-nomusini saqlashi, z oilasida doimo tartib-intizomni barqaror etishi lozim. Zinhor erkak boqimanda b lib tirmasligi kerak. Er uyda tirib, xotinning pul topish y liga kirishi bu — no rindir. Agar erkak nogiron yoki kasal b lsa, bundan mustasno. Oilada eru xotin har jihatdan bolalarga namuna b lishi va ayniqsa, halol ishlab, farzandlari oldida zlarining mehnatlari bilan ham jamiyatimizga, ham oilasiga foyda keltirayotganligini bildirishi kerak. Insonning mehnat faoliyati uning shaxsiy ishi emas, balki jamiyat ishi ekanligini ularning ongiga singdirib borish kerak.

Oilaning tinch-totuv, farovon hayot kechirishi jamiyat uchun ham foydali ekanligini har doim eslatib turish lozim. Er bilan xotin oilada farzandlari tarbiyasi uchun ham mas'ul ekanliklarini yaxshi anglashlari kerak. Bola sog'lom, yetuk b lib yetishishi uchun ularni t g'ri ovqatlantirish, t g'ri tarbiyalash, sog'lom, baquvvat qilib stirish uchun ularning tarbiyaga oid bilimlarini oshirib borish kerak.

8.2. Yordamchi maktab quvchilarini tarbiyalashda mahallaning roli

«Mahalla - yurt mustahkam b lsa, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi».

I.A.Karimov

Kishilarning tarixan shakllangan, oiladan keyingi birligi bu - mahalladir. Mahallani ham yirik bir oila, deb hisoblasa b ladi. Tarixdan bir mahallada bir-biriga mehribon, bir-birining yaxshi kunlari va tashvishli damlarida birga b lgan, bir xil kasbga qiziqqan yoki bir xil mehnat turlari bilan shug'ullangan mahalla ahli yashagan. MasaJan, Kosiblar mahallasi, Temirchi mahallasi, Taqachi, qchi mahallasi va hokazo. Hozir Shifokorlar shaharchasi, Professorlar shaharchasi, Talabalar shaharchasi kabi mahallalar mavjud.

Oilaning ahil, tinch-totuv boiishida, mahallada obr orttirishida q ni-q shnilarning, mahalla-k yning ta'siri kuchlidir. Ayniqsa, yosh avlodning tarbiyasida mahallaning mi katta. Yoshlar obr li mahalla

oqsoqollaridan hayiqib, hadiksirab turadilar, ularning salobati ta'sirida zlarini noj ya xatti-harakatlardan tiyadilar. Kimdandir hayiqmagan, mahalladan uyalmagan bola bebosh, bezori b lib ketishi mumkin. Qiz bolalar hayo va iboni dastlab oilada, keyin mahalladan rganadilar, kattalardan dakki eshitmay deb ochiq-sochiq k cha- k yga chiqavermaydilar. Kelin qidirganda, kuyov qilganda odatimiz b yicha ota-onalar aynan mahalladan, q ni-q shnidan, oqsoqollardan surishtiradilar. Ularning bergarj javoblariga qarab aniq bir qarorga keladilar.

Mahalla yordamchi maktab quvchilarini tarbiyalashda ziga xos muhim tarbiya chog'i b lib xizmat qiladi. quvchilar mahaUadoshlarining t y-hashamlarida, ma'arakalarida xolis xizmat qilishga rganadilar. Mahallaning qadri va qimmatini his qila boshlaydilar. Mahalla oldidagi mas'uliyatni sezish va mahalla oldida z obr sini y qotib q ymaslik, mahalladoshlari oldida izza b lmaslik uchun harakat qiladilar. Yaxshi q shnichilik qilishni rgana boradilar. «Olovga tegsang chadi, q shniga tegsang k chadi», «Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi q shni yaxshi» kabi naqlarning mag'zini chaqib, q ni-q shnichilik madaniyatiga, mahalladoshlik hurmatiga sazovor b lishga harakat qila boradilar. Shu nuqtai nazardan ham quvchilarni tarbiyalashda mahalla ziga xos rin egallaydi.

8.3. Oilada yordamchi maktab quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash

Oila va oilaviy tarbiya pedagogika fanining muhim muammolaridan hisoblanadi. Milliy istiqloq vazifalaridan biri ham ushbu muammoni har tomonlama va chuqur tadqiq etilishini talab qiladi. Chunonchi, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida b layotgan zgarishlar, oilaga, bola tarbiyasiga b lgan munosabatga ham sezilarli darajada ta'sir qilmoqda.

Ayniqsa, milliy mustaqillik sharoitida oiladagi bola tarbiyasiga b lgan e'tibor kuchaydi. Chunki jamiyat aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan baquwat, ruhan boy avlodni tarbiyalashdan manfaatdor. Bunday avlod, eng avvalo, ma'naviy-axloqiy jihatdan sog'lom va mustahkam oilada shakllanadi. Zero oilani rivojlantirish va mustahkamlash uchun qilinadigan g'amx rlik kelajak avlod taqdiri bilan bog'liqdir. Har qanday jamiyatda ham buyuk davlatning barpo etilishi yoshlar qanday b lishlariga, ularning qanday tarbiya olishlariga bog'liq. Demak, bola tarbiyasi umumdavlat ahamiyatiga molik masala hisoblanib, har qanday jamiyatning oilada bola tarbiyasiga b lgan talabi ortib boradi. Ayni vaqtda davlatning ota-onaning bolalarni

tarbiyalashdagi, farzandlarning ota-ona oldidagi mas'uliyatini oshirishdagi roli kuchayadi.

Milliy istiqlol mafkurasining negizida yosh avlodni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalash g'oyasi yotadi. Mustaqillik ruhida tarbiyalash yoshlarni milliy g'urur, milliy iftixor, milliy ong va z- zini anglash, vatanparvarlik tuyg'ullarini shakllantirishni taqozo etadi.

Vatanparvarlik tushunchasini kengroq tushunish lozim. Vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashni umummilliy va baynalmilalchilik manfaatlari birligi bilan q shib olib borilgandagina umuminsoniy ma'no kasb etadi. Vatan ostonadan boshlanadi-, degan ibora Vatanni sevish, ota-onani sevish insonlar bir-birini sevishi, bir-biriga mehr-muruwatli, saxovatli, sadoqatli b lishdan boshlanadi, degan ma'noni ham bildiradi. Ota-onaning bolaga b lgan mehr-muhabbati tufayli z vaqtida Vatanga boigan muhabbat mushtarakligiga erishish mumkin. Mustaqillik sharoitida oila va oilaviy munosabatlarga yangicha yondashish deganda xuddi shunday tushunchani tushunmoq darkor.

Mustaqillikka erishgach, milliy istiqlol zbek oilasi hayotiga, uning ma'naviy qiyofasiga ijobiy ta'sir etmoqda. Chunonchi, k p yillar davomida e'tibor berilmay kelingan oilaviy an'analar qaytadan tiklanmoqda, milliy xususiyatlar takomillashib borib, oilaning milliy qiyofasi k zga tashlanmoqda. Oilaviy turmush sinfiy va siyosiy yondashishdan xoli boimoqda. Bularning hammasi mustaqillik sharoitida oilaviy va ijtimoiy tarbiyaning dialektik birligini ta'minlash ijtimoiy-pedagogik zaruriyat b lib qolayotganligini k rsatadi. Bu borada olim M.Ikromovning oilada bolalarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi mavzuidagi ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Oilada eng yaxshi va olijanob an'analar ruhida tarbiyalangan bola zini anglashga, zligini k rsatib, z shaxsini namoyon etishga harakat qiladi. Uning oldida shafqatsiz taqdirning zarbalariga ma'yuslik bilan b ysunib, ulardan orqaga qarab chekinish kerakmi yoki qiyinchiliklarga qarshilik k rsatib, uni yengib chiqish, z oldiga q ygan maqsad yo'ida og'ishmay kurashish va unga erishish sharafli va olijanoblik degan savol k ndalang bo'ib turadi. Xuddi shunda bolada yaxshilikka muhabbat, yomonlikka nisbatan nafrat tug'iladi va hayotining asosiy axloqiy tamoyiliga aylanib qoladi.

Ana shunday shaxslarni tarbiyalash, bizningcha, oilaviy tarbiyaning bugungi kundagi asosiy vazifasi bo'ib qolmog'i kerak. Bu vazifaga erishish y Hari, vositalari va usullarini izlab topish muhim pedagogik muammodir.

Shuni alohida ta'kidlab tish kerakki, bola tarbiyasiga, eng awalo, ota-onaning shaxsi, hayotiy faoliyatlari, turmush tarzi va hokazolar bilan birgalikda oiladagi ma'naviy-axloqiy muhit ham katta ta'sir etadi.

Oilaviy muhit qanday b lsa, bolalar xuddi shu muhit ta'sirida ul ayadilar, umuman, har qanday oilaning mustahkamligi, oilaviy tarbiyaning ta'sirchanligi va samaradorligi ko'p jihatdan oilada qaror topgan er-xotin rtasidagi zaro munosabatlarning xarakteriga, ma'naviy-axloqiy iqlimga bog'liq.

Yuqoridagi mulohazalarimizdan kelib chiqib, ruhshunos olim .B.Shoumarov zining «Muhabbat va oila».kitobida oila va oilaviy munosabatlar, oilaviy nizolar, oilalarning aj^alish sabablarini tahlil qilar ekan, uning asosiy sabablari oilada zaro munosabatning barqaror emasligi, er-xotinning eng nozik yaqin munosabati haqida tushunchaga, bilimga ega emasligida, degan xulosaga keladi.

Yoshlarni umuminsoniy va milliy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyalash bugungi kundagi pedagogika fani oldida turgan dolzarb masaladir. Shu ma'noda O.Musurmonovanning tadqiqoti katta e'tiborga molik. Olima yuqori sinf quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirish borasidagi qator pedagogik muammolarni yechishga harakat qiladi.

«Bizning nazarimizda, - deb ta'kidlaydi O.Musurmonova,— shaxsning ichki ma'naviy dunyosi ma'naviy qiziqish, ma'naviy faoliyat va ma'naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimidan iboratdir».

Haqiqatan ham,tadqiqotchi qayd etgani kabi, shaxsning ma'naviy-axloqiy qarashlari, tasavurlari fan, adabiyot, san'at, maorif, din kabi vositalar orqali tarbiyalanadi. Zero, shu tarbiyaviy vositalar yordamida insonda ma'naviy-axloqiy ehtiyojlar tug'iladi va bevosita unga intilish asosida ma'lum maqsadlar, intilishlar yuzaga keladi.

Oilaviy tarbiyaga olima MJnomova quyidagicha ta'rifberish mumkin, deb hisoblaydi: «Oilaviy tarbiya shunday pedagogik tushuncha b lib, u ota-onalarning z hayotiy faoliyatlari, turmush tarzlari, an'analar yordamida bola shaxsiga siyosiy, huquqiy, axloqiy, estetik, diniy qarashlar, g'oyalar, tasavvurlarni shakllantirishni nazarda tutib, bir maqsadga qaratilgan holda muntazam olib boriladigan izchil ma'naviy ta'sir tkazish jarayonini ifodalaydi».

L.Nurmuhamedova aqli zaif quvchilarni oilada tarbiyalashning korreksion pedagogik jihatlarini zining tadqiqot ishlarida yoritib berar ekan, ota-onalarning pedagogik savodxonligini oshirish va oila madaniyatini shakllantirish muammolarini hal etgan taqdirdagina kutilgan natijalarga erishish mumkinligini ilmiy asoslab bergan. Aqli zaif bolalar ota-onalari, mahalla, jamoatchilik hamkorligidagina ta'lim-tarbiya ishlari z samarasini beradi degan fikrlarga biz ham q shilamiz.

Yuksak ma'naviy darajadagi qat'iylikka, axloqiy his-tuyg'ularga, kuchirodaga ega b lgan layoqatli, sog'lom avlodlar sohibqiron Amir Temur bobomizdek millat siymosi va rahnamosi, Imom Buxoriy, Bahouddin

Naqshband singari ilm peshvolari, Xorazmiy, Far oniy, Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Mirzo Ulu bek, Alisher Navoiy kabi ailomalar, Mahmudx ja Behbudiy, Abdulla Qodiriy, Ch Ipon yangli istiqloq fidoyilari jamiyat taraqqiyotiga juda katta ma'naviy va ma'rifiy foyda keltirgan va ularning pok ruhlari, hayoti va faoliyatlari tarbiyalanuvchilarni ma'naviy so lom, mustaqil, irodali qilib shakllantirishda ibrat bo'lib xizmat qiladi.

Yordamchi maktabda har bir ta'lim-tarbiya oluvchi bola bir olam. Oligofrenopedagog quvchilarni har tomonlama ruhiy jihatdan anglab, uning shaxsini hurmatlab, har biriga ziga xos talabchanlik bilan muomalada b Isa, so lom avlodni shakllantirishdan iborat b lgan maqsadga erishiladi.

Xalqimiz irsiyatini so lomlashtirish, ma'naviy yetuk, ruhiy jihatdan shakllantirish oila, tarbiya muassasalari, davlat va jamiyatning mushtarak muddaosi b Isagina komil inson shaxsi — XXI asr odami shaxsi yuksak darajada kamol topgan b ladi.

Yuqorida aytib tilganlardan xulosa qilgan holda, mustaqil zbekistonda ta'lim-tarbiya ishlarining t ri yoiga q yilishi milliy va umuminsoniy qadriyatlarining barcha imkoniyatlaridan toia va samarali foydalanishni taqozo etadi. Jahon madaniyatining milliy ma'naviyatimizga ijobiy ta'sir qilishini inkor qilib boimaydi. Ta'lim-tarbiya jarayonida boshqa xalqlar pedagogik merosining ijobiy tomonlaridan qanchalik foydalanmaylik, baribir o'zbek milliy qadriyatlari ma'naviy kamolotimizning asosi bo'ib qoladi.

Hadislarda aytilganidek, ota-onalarning farzandlariga qoldiradigan eng katta merosi — ularga rगतadigan axloqi va odobidir. Milliy istiqloq vazifalari bugungi kunda taiim-tarbiya tizimi mazmunini yangilashni talab etadi. Bu tarixiy zarurat esa ijtimoiy tarbiya bilan oilaviy tarbiyani uzviy bogiash lozimligiga undaydi. Milliy axloq esa milliy tarbiyaning tarkibiy qismi boiganligi uchun undan foydalanish oilaviy tarbiyaga ham, ijtimoiy tarbiyaga ham taalluqlidir.

MUliy tarbiya esa inson shaxsini shakllantirishda milliy-madaniy meros va qadriyatlardan foydalanib, ziga xos milliy y nali sh berishga harakat qilishdir.

Zero, millat mavjud ekan, uning ma'naviy kamoloti bilan bogiiq boigan tarbiyaning ziga xos milliy usullari, mazmuni va y nali shi ham takomillashib boraveradi. Bu borada xalq pedagogikasi an'analari muhim ahamiyat kasb etadi. Bu an'analarda uzoq davr mobaynida rivojlanib, xalq tafakkurida sayqallashib, hikmatli s zlar, xalq maqollari shakliga kirgan, xalq pedagogikasi negizida oilaviy tarbiya tajribasi yotadi.

Markaziy Osiyo xalqlarining umuman tarbiya borasidagi, xususan, oilaviy tarbiya sohasidagi tajribasi va nazariyasiga oid boigan fikr-

mulohazalari Beruniy, Forobiy, ibn Sino, MKoshg'ariy, Yusuf xos Hojib asariarida, Amir Temir tuzuklarida mukammal z aksini topgan va bu buyuk bobokalonlarimiz madaniy-ma'rifiy meroslari milliy pedagogikamizning alohida fan boiib shakllanishi uchun asosiy zamin boiib xizmat qilgan va bundan keyin ham xizmat qiladi, degan fikrdamiz.

Savol va topshiriqlar j

1. Aqli zaif quvchilarni tarbiyalashda oila va mahallaning roli haqida aytib bering.
2. Yordamchi maktab quvchilarini oilaga tayyorlashning qanday ahamiyati bor?
3. Oilada qiz bola va g'il bola tarbiyasi haqida s zlab bering.

MAXSUS ISTILOHLAR LUG'ATT

Agrafiya — yozuvning buzilishi, bunda quvchi harflarni b inlaiga va b g'inlarni s zlarga q shish k nikmasini hosil qiia olmaydi; bunda harflar va b g'inlarni tashlab ketish, s zlarni buzib yozish hollari kuzatiladi. Tayyor matnni k chirib yozishda qiyinchilik sezilmaydi. Agrafiya k pincha nutq buzilganida uchraydi va k p hollarda fonematik eshitishning yetarli kam gapmashgi bilan bog'liq b ladi.

Adekvat — muayyan vaziyatlarga, hodisalarga mos kelish.

Akalkuiiya - hisoblash qobiliyatining buzilhshi, bu hol bosh miya s I yarim sharining old va orqa qismlari yetarli kamol topmasligi yoki kasallanishi oqibatida vujudga keladi.

Alaliya — eshitish qobiliyati saqlangan va intellektning organik tarzda izidan chiqmagan holda bolalar nutqining buzilishi. Alaliya ikki turli bo'ladi: 1) **motorli**, bunda nutqni tushunish saqlanadi, ammo uning talaffuz tomoni buziladi; 2) **senorli**, bunda bolalar nutqni tushunmaydilar va nutqning talaffuz tomoni buziladi. Alaliyaga bachadondagi davrda yoki kamol topish — nutqni egallaguncha b lgan ilk bosqichlarida miya qobig'idagi nutq qismlarining organik buzilishi sabab b ladi. Bola nutqni egallaganidan keyingi nutq buzilishining xuddi shu turi afazi deb ataladi.

Aleksiya — qish qobiliyatining buzilishi, bu hol miya qobig'i nutq zonalarining organik kasallanishi oqibatida r y beradi.

Analizatorlar — inson va hayvonlarning nerv mexanizmlari, bular yordamida tashqi va ichki muhitdan keladigan ta'sirlar idrok etiladi va analiz qilinadi. Sezgi organlarining hammasi — k z, quloq, hid bilish, sezish, ta'mni bilish organlari analizatorlar jumlasiga kiradi. Har bir analizator quyidagilardan iborat b ladi: 1) periferik qism yoki retseptor, ya'ni ta'sirni idrok qiluvchi pribor; 2) q zg'alishni retseptordan markaziy nerv sistemasiga yetkazib beruvchi nerv tolalari; 3) bosh miya yarim shari qobig'idagi oliy markaz.

Anamnez — ota-onadan yoki bolani tarbiyalovchilardan bola hayotining hamma bosqichlarida, shu jumladan, homiladorlik va tug'ish davrida, uning o'sish tarixi haqida vrach-pedagog yoki psixolog oladigan mufassal ma'lumotlar. Anamnezni t plash vaqtida bolaning nasl-nasabi, uning qaysi kasalliklarga chalingani haqida, nutq, motorika, yin va bilish faoliyati haqida, qishi, ishi va yurish-turishi t g'risidagi ma'lumotlar aniqlanadi.

Anomaliya — kamol topishning umumiy qonuniy >laridan chetga chiqish.

Apatiya — loqaydlik, ruhsizlik holati, qiziqishlarning boʻlmasligi, ma'yuslik.

Artikulyatsiya — nutq tovushlarini talaffuz qilish vaqtida nutq organlarining ishi (lab, til, tanglay, tovush pardalari, tomoq nervlari va mushaklari).

Assotsiatsiya — tasavurlarning (psixologik) bogʻlanishi; ongda vujudga kelgan tasavvur oʻziga xshash, yondosh yoki qarama-qarshi tasavvur tugʻdiradi.

Asteniya — yuqumli, somatik kasalliklar yoki miyaning lat yeyishi oqibatida vujudga keladigan, tez charchashlik, jahldorlik va ish qobiliyatining pasayishida ma'lum boʻladigan asabiy-ruhiy zaiflik.

Asfiksiya — boʻgʻilish. Bolalarda asfiksiya tugʻilish vaqtida ona organizmidan plansent (yoidosh) orqali kislorod kelishi toʻxtab qolishi oqibatida, bolaning oʻzida oʻpka bilan nafas olish hali boshlanmagan paytda vujudga keladi. Asfiksiya vaqtida nafas olish toʻxtab qoladi, yurak faoliyati buziladi. Sunʼiy nafas olishdan va qoʻzgʻatuvchi doiralardan foydalanib, chaqaloqning hayoti saqlab qolinadi. Chuqur va uzoq davom etadigan asfiksiya bolaning halokatiga yoki uning umumiy kamol topishining buzilishiga olib kelishi mumkin.

Affekt — ruhiy xastalikka sabab boʻladigan vaziyatda toʻsatdan vujudga keladigan asabiy-ruhiy qoʻzgʻalish. Affekt holatida bosh miya qobigʻining nazorat qilish faoliyati birmuncha zaiflashadi. Affekt vaqtida yuz boʻzarib yoki qizarib ketadi, koʻz qorachigʻi torayadi yoki kengayadi, lab va qoʻl-oyoq titraydi. Affekt koʻpincha nerv sistemasi barqaror boimagan kishilarda uchraydi.

Alahlash — ruhiy kasallik simptomi, bunda bemorning mulohazalari, gaplari real voqeelikka toʻgʻri kelmaydi va uni korreksiya qilib boimaydi. Ruhiy xastalik vaqtida alahlash baʼzan intellekt va yurish-turish uncha buzilmagan holda ruy berishi, baʼzan esa yurish-turish keskin zurgangan holda (patologik shubhalanish, taʼqib vasvasasi, zini oidirish fikri va hokazo) ruy beradi hamda uzoq vaqt barqaror xarakterga ega boiadi. Oʻtkir infeksiyon kasalliklar, zahar yoki alkogol bilan zaharlanish vaqtidagi alahlash uncha uzoq davom etmaydi, qatnash qatnash xarakterga ega boʻladi va hushdan ketish, umumiy betoqatlik va gallutsinatsiya (miya chalgʻishi) bilan qoʻshilib ketadi.

Brayl sistemasida qitish — kiritilgan b oʻrtma nuqtali shriftga asoslanib qitish sistemasi; bunda olti nuqtani turlichajoylashtirish yordamida b oʻrtma yozuv sistemasi beriladi. Bu sistemaning asoschisi — Lui Brayldir (1809—1852). Brayl sistemasi harf, son va nota belgilarini, tinish belgilarini oʻz ichiga oladi.

Depressiya — ma'yus kayfiyatdagi gʻamgin, dilxastalik holati, bunda butun dunyo nashʼasiz boiib tuyuladi.

Dizartriya — nutq apparati innervatsiyasining organik yetishmovchiligi natijasida talaffuzning buzilishi, bunda ayrim tovushlar, boʻgʻinlar va soʻzlarni

talafuz qilishda qiyinchiliklar tu iladi. Dizartriya k pincha soxta bulbar paralich oqibatida vujudga keladi (bosh miya nervlarining IX-X-XI-XII juftlarining lat yeyishi oqibatida artikulyatsiya mushaklarining paralich b lishi).

Disgarmonlik — nomuvofiqlik, shaxs jismoniy va ruhiy xususiyatlarining kamol topishidagi mutanosiblikning buzilishi.

Disgrafiya — yozuvning buzilishi, bu hol bir harf r miga ikkinchisini yozishda, harflar va b g'inlarni tashlab ketish va r mini almashtirib yozishda, s zlarni q shib yuborishda ifodalanadi, bu hol og'zaki nutqning va fonematik eshitishning yetarli darajada kamol topmaganligi bilan bog'liqdir.

Dispepsiya (bolalarda) — bolalarning ilk yoshidagi tez-tez ich ketish va qayt qilish bilan tadigan me'da-ichak kasalligi; dispepsiya uzoq davom etsa, bola ozib ketadi, nimjon b lib qoladi, uyqusi buziladi, boshi og'riydi, bu hol esa bolaning bundan buyongi jismoniy va ruhiy kamol topishini buzishi mumkin.

Egosentrizm — butun diqqatini faqat shaxsiy kechinmalarga qaratish va har bir hodisani shaxsiy manfaatlar nuqtai nazaridangina idrok etish: individualizmning ashaddiy formasi.

Elektroensefalogramma - miya biatoklarining funksional holatini tadqiq qilishning grafik metodi.

Emotsiya - his-tuyg'u, kechinma, hayajon (g'azab, q rquv, quvonch).

Endokrin bezlari faoliyatining buzilishi — ichki sekretiya bezlari (gipofiz, qalqonsimon bezlar, qalqonsimon bezlar yonidagi bezlar, buyrak osti bezlari, jinsiy bezlar va oshqozon osti bezlari) faoliyatining buzilishi. Ichki sekretiya bezlari funksiyasining buzilishi organizmda turli patologik zgarishlarni vujudga keltiradi.

Enurez — siyg'oqlik, bu hol noqulay tashqi sharoitlarda asabiy va jismoniy jihatdan zaiflashgan bolalarda r y berishi mumkin. Enurez bolaning umumiy kamol topishida ruhiy jihatdan qiyinovchi faktor b lishi mumkin.

Etiologiya - kasallik sabablari t g'risidagi taiimot.

Fonema - til tovush tuzumining minimal birligi. Har bir tilda muayyan miqdorda fonemalar boiadi. z akustik belgilariga k ra, bir-biriga qarama-qarshi q yilgan fonemalar s zlarni bir-biridan ajratishga xizmat qiladi. Rus tilida 42 fonema: 6 unli va 36 undosh fonema bor.

Fonematik eshitish — nutq tovushlarini idrok etish qobiliyati, tilning tovush elementlarini qib olishda ahamiyati kattadir.

Gidrotsefaliya — miyada sariq suv t planish kasali, bu narsa bosh suyagi b shlig'ida orqa miya suyuqligining k payishida yuz beradi. Suyuqlikning k payishi har xil - juda oz darajadan keskin k paygan darajagacha boiishi mumkin. Yengil gidrotsefaliya ish qobiliyatining pasayishi va tez charchab qolishda ifodalanadi, bunda bosh shakli deyarli zgarmaydi. Orqa miya suyuqligi k proq t planganida bosh suyagining katta gidrotsefahk shakli paydo boiadi, peshanada va kallaning tepa qismida katta shishlar vujudga kelishi mumkin.

Ba'zan bolalardagi o'ir gidrotsefaliya aqliy qoloqlikka, **serebral paralichga**, eshitish va nutq qobiliyatining buzilishiga sabab bo'lishi **mumkin**.

Individual y I tutish — pedagogikaning tamoyili bo'lib, bolaning kamol topish xususiyatlarini va uning shaxsiy xususiyatlarini bilish va hisobga olishga asoslangan, pedagogika jihatidan t'g'ri ta'sirini ta'minlaydi.

Intoksikatsiya — turli zaharli moddalar — mikroblar, turli zaharlar, shuningdek, modda almashuvi buzilganida organizmda vmudga keladigan moddalar ta'siri natijasidagi organizmning kasallik holan. Homiladorlik vaqtidagi intoksikatsiya homilaning bachadonda o'sishiga zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Infantilizm — organik psixik kamol topishining ushlanib qolishi, bu holat kamol topishining ilk bolalik bosqichidagi xususiyatlarning saqlanib qolishi bilan xarakterlanadi.

Isteriya - xarakter va xatti-harakatning o'zgarishi bilan xarakterlanadigan funksional asabiy-ruhiy holat. Isteriyaning eng muhim ifodasi - kechinmalarning ortiq darajada namoyon bo'lishidan va e'tibor markazida bo'lishga intilishdan iboratdir.

Katamnez — davolash tugallanganidan keyin bemor haqida olinadigan ma'lumotlar. Maxsus kuzatish ostida bo'lgan quvchilarning qishi, mehnat hayoti qanday borayotganligi haqida vaqt-vaqti bilan axborot to'plab turish.

Kompensatsiya — buzilgan funksiyalarni baravarlashtirish, kamol toptirish va buzilgan funksiyalar o'rnini to'ldirish uchun saqlangan funksiyalarni qayta qurish (masalan, qoldiq eshitish qobiliyatini kamol toptirish va eshitish qobiliyati buzilganda labga qarab qishga o'rgatish yoki qoldiq ko'rish qobiliyatidan foydalanish va ko'rish qobiliyati buzilganda sezgi orqali idrok etishni kamol toptirish).

Korreksiya - bolaning kamol topishidagi kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan pedagogik va davolash tadbirlarining jami.

Logoped — bolalar va kattalardagi nutq kamchiliklarini tuzatish bilan shug'ullanuvchi mutaxassis-pedagog.

Logopediya - nutq kamchiliklarini o'rganish hamda ularni bartaraf etish y'uar va metodlarini ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi fan.

Motorika - insonga xos harakat reaksiyalari, ko'nikmalari, malakalari va murakkab harakatlarning jami. Bolalarda motorika elementar harakat reaksiyalaridan boshlab to murakkab harakat malakalari va predmetli harakatlar tarkib topishigacha bo'lgan darajada asta-sekin o'sib boradi. Motorikaning buzilishi markaziy nerv sistemasi turli qismlarining kasallanishiga bog'liq va darajasi, sifati hamda kasallangan joyga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Motorikaning hatto o'zgina buzilishi ham bolaning kamol topishiga va uning ulgurishiga yomon ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bolalarda motorikaning buzilishi ko'p hollarda o'z vaqtida o'tkazilgan korreksiya yordamida bartaraf etiladi.

Mutizm — biror ruhiy xastalik oqibatida tevarak-atrofdagilar bilan nutq muomalasining t xtalishi. Muntazam vaqtincha xarakterga ega b ladi va nevroitik reaksiyalar guruhiga kiradi.

Nasledstvennost (irsiyat) — belgilar va xususiyatlarning bir avloddan ikkinchi avlodga tishi.

Negativizni — boshqa kishilar ta'siriga asossiz, bahonasiz qarshilik k rsatish; bu hol xarakter va xatti-harakat patologik tarzda buzilganida r y beradi, ammo not g'ri tarbiyalanganida normal bolalarda ham b lishi mumkin.

Oligofrenopedagog — aqliy jihatdan qoloq bolalarga ta'lim va tarbiya berish bilan shug'ullanuvchi pedagog.

Patogenez - patologiyaning organizmdagi kasallik jarayonlarining vujudga kelishi va sib borishi zaminidagi ichki mexanizmlarning zaro bog'lanishini rganuvchi b limi.

Patologik zgarishlar — ma'lum bir kasallik jarayonlari munosabati bilan inson organizmida vujudga keladigan zgarishlar. Bu zgarishlar anatomik (masalan, miya, jigar va boshqa ichki organlar hujayralarining aynishi) boiishi mumkin yoki funksional (masalan, anatomik jihatdan hujayralar saqlangani holda ularning buzilishi yoki lat yeyishi).

Pedantizm - tartib-intizomga ortiqcha berilish, injiqlik darajasiga yetib boradigan tartib rnatish ishtiyoqi, k pincha ishning mohiyatiga tushunmagan holda rasmiy, tashqi tartibga jarlik bilan rioya qilish.

Preformizm — metafizik (antidialektik) nazariya, bu nazariyaga binoan, katta yoshdagi organizmning taqdiri tuxum hujayrasida yoki spermatozoiddayoq belgilab q yilgan b ladi, uning sib borishi esa homila boshlangan paytda vujudga kelgan xususiyatlarning kengayishi va oddiy kattalashuvidangina iborat.

Psixik status — inson psixikasi holatining tasviri, bu narsa insonning intellektual, emotsional xarakteriga oid xususiyatlarni, xatti-harakat va faoliyatini z ichiga oladi.

Psixometrik mezonlar — bir qancha chet el mamlakatlarida tkaziladigan tajribalar, standart topshiriqlar b lib, aqliy kamol topish darajasini, bolalar va kattalar shaxsining ziga xos xususiyatlarini va boshqa jihatlarini belgilashga qaratilgan. Psixometrik mezonlardan bolalarni ommaviy maktablarga ham, maxsus maktablarga ham tanlab olishda keng foydalaniladi. Psixometrik mezonlar ilmiy asoslanmagan boiib, bola shaxsining asl xususiyatlarini ochib bermaydi va aqliy kamol topishga tashxis q yilayotganda ishonchli mezon boiib xizmat qila olmaydi.

Psixoterapiya — bemorga, tushuntirish, ishontirish tarzida psixik ta'sir k rsatish yordamida davolash. Bu ish eng qulay sharoitlar yaratish va har qanday noqulay faktorlarni bartaraf etish bilan q shib olib borilishi kerak. Har qanday bolalar muassasasidagi tarbiyaviy jarayonda, ayniqsa kamol topishida kamchiligi boigan bolalarni tarbiyalash sharoitida psixoterapevtik yoi tutish muhimdir.

Reaktiv holat - o'ir kechinmalar munosabati bilan vujudga keladigan ruhiy xastalik. Depressiya, emotsional esankirash, vahima, q'rq'uv tarzida namoyon boiishi mumkin.

Rezonoyorstvo (mahmadanalik) - mavhum va axloqiy mavzularda uzoq mulohaza yuritishga moyillik.

Retsidiv - y'qolib ketgandek tuyilgan biror hodisaning takrorlanishi, qaytar'y berishi.

Seksuallik - boshqa jinsdagi kishilarga ortiqcha qiziqish bilan qarash.

Somatik — badanga oid (psixik narsalardan farq qiladift).

Spontan faoliyat - g'yo'z' zidan, z'xohishi bilan^tashqi ta'sirlarsiz vujudga keladigan faoliyat.

Status - bemorni ko'zdan kechirish paytida uning holatini bayon qilish, bu hol jismoniy, asabiy-ruhiy sohaga yoki ayrim sistemalar va organlarga taalluqli b'lishi mumkin.

Stereotiplik (harakat, fikr stereotipligi) - harakatlar, fikrlarning z'garmasdan takrorlanishi, bir marta z'lashtirib olingan fikrdah boshqa fikrga tishning qiyinligi, bu hol miya qobig'idagi nerv jarayonlarining yetarli darajada harakatchan emasligidan dalolat beradi.

Struktura defekta (defekt strukturasi) - kamol topish anomalialarining har xil turlarida ba'zi' psixik funksiyalar r'tasidagi (masalan, xotira, diqqat, idrok va tafakkur r'tasidagi) yoki bilish faoliyati va emotsional-irodaviy soha xususiyatlari r'tasidagi, yoki tafakkur bilan nutq r'tasidagi va hokazo (z'aro bogianish va bir-birini taqozo qilishi).

Sumerechniye sostoyaniya — ongning t'satdan xiralashuvi, bir necha minutdan bir-ikki soatgacha davom etadi, shuningdek, t'satdan t'xtab qoladi, k'pincha chuqur uyquga aylanadi. Ong xiralangan vaqtida atrof-tevarakni tasavvur qila olmaydi, xatti-harakat motivlari y'qolib qoladi, bu davr mobaynida ;odir boiadigan hamma narsa esda qolmaydi.

Serebral - miyaga oid.

Toksikoz - organizmda zararli yoki zaharli moddalar - toksinlar t'planishi natijasida vujudga kelgan xastalik holati. Toksikozlar ba'zan homiladorlik vaqtida vujudga kelib, modda almashuvining ancha buzilishiga va qon aylanishining izdan chiqishiga sabab boiadi. Homiladorlik vaqtidagi toksikoz homilaning sib borishiga salbiy ta'sir k'rsatishi mumkin.

Toksoplazmoz - parazitar kasallik; uni vujudga keltiradigan parazit (toksoplazma) eng oddiy jonivorlar jumlasiga kiradi. Kishiga bu kasallik uy hayvonlaridan (it, sigir, ch'ch'qa, quyon, tovuq, kaptar) va ba'zi bir yovvoyi hayvonlardan (yumronqoziq, sichqon, yovvoyi quyon) yuqishi mumkin. Kishidagi toksoplazmoz tug'ma b'lishi va keyinchalik vujudga kelishi mumkin. Homilador ayollardagi parazit yoidosh orqali homilaga tib miya, k'z va boshqa organlarga og'ir zarar yetkazgan hollarda toksoplazmoz tug'ma boiadi. Tug'ma toksoplazmoz k'pincha oligofreniyani vujudga keltiradi.

Tonzillit — bodomcha bezlamning shamollashi. Tonzillit tkir va xronik b lishi mumkin. Xronik (surunkasiga) tonzillit b lganida mushaklar og'rishi, yurakda zgarish r y berishi, bosh og'rishi, b shashuvchanlik va ish qobiliyatining pasayuvi r y berishi mumkin.

Tonus - nerv markazlarining t xtovsiz q zg'alib turishi bilan ta'minlanadigan turli organlarning muayyan funksional holati.

Zerkalnoye (k zgudagidek) yozuv - yozuv buzilishining bir turi b lib, bu hol harf elementlarining makonda joylashuvini yetarli darajada ajrata olmaslik bilan bogiangandir, buning natijasida bola harfiarni g yo k zguda aks etgandek tasvirini yozadi. Normal quvchilarda, k pincha chapaqaylarda k zgudagidek yozuv ba'zan qitishning dastlabki bosqichida uchraydi va osonlikcha bartaraf etiladi. Makon tasawurining buzilishi natijasida vujudga kelgan yozuvdagi barqaror k zgudagidek holat uzoqroq davom etadi. K zgudagidek yozuv tuzilishi xshash b lgan harfiarni ajrata olishga va umuman makon tasawurini kamol toptirishga qaratilgan maxsus mashqlar yoi bilan bartaraf etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

I

1. zbekiston Respublikasi: n ikkinchi chaqiriq zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining n birinchi sessiyasida - 1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan. - T.: zbekiston, 1992.

2. **I.A.Karimov.** zbekiston z istiqloq va taraqqiyot y li: zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura: nutqlar, suhbatlar. - T.: zbekiston, 1993.

3. **I.A.Karimov.** Barkamol avlod - zbekiston taraqqiyotining poydevori. zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX sessiyasida s zlagan nutqi. — T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni. 1997.4—19-b.

4. **I.A.Karimov.** Tarixiy xotirasiz kelajak y q. «Muloqot» jumaU. 1998. 5-son.

5. Milliy istiqloq mafcurasi - xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javoblar. - T.: zbekiston. 2000.

6. zbekiston Respublikasi «Ta'lim t g'risida»gi Qonuni (1997-yil 29- avgustda qabul qilingan). Barkamol avlod - zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni. 1997.

7. Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi (1997-yil 29-avgustda qabul qilingan). Barkamol avlod — zbekiston taraqqiyotining poydevori. — T.: Sharq nashriyot-matbaa konserni.

8. **Abu Ali ibn Sino.** Tib qonunlari. Uch jildlik, saylanma. 1-jild. Xalq merosi. 1993.

9. **Abu AB ibn Sino.** Falsafiy qissalar /nashrga tayyorlovchi va tarjimon A.Irisov. 1963.

10. **Abu Nasr Forobiy.** «Fozil odamlar shahri» / tuzuvchi M.Mahmudov. - T.: Xalqmerosi. 1993.

II. «Avesto». «San'at» jurnali. 1992.3-son.

12. Axloq-odobga oid hadis namunalari. — T.: Fan. 1990.

13. **S.Sh.Aytmetova.** Yordamchi maktab quvchilarining psixik rivojlanish xususiyatlari. T.: qituvchi. 1984.

14. **JLCBirofCKHH.** Pa3BHne BbiciHX nHXMeCKHX (pyHKUHH. M. 1976.

15. **Mavlonova, O.T rayeva, Murodov.** «Pedagogika». qituvchi. 2000.

16. **L.R.M minova.** Nogiron bolalarni oilada tarbiyalash. 1996.

17. **K.X.Mamedov.** Ruhiiy rivojlanishida nuqson b lgan quvchilar psixologiyasi. T.: qituvchi. 1994.

18. **CMusurmonova.** quvchining ma'naviy madaniyatini shakllantirishning shakl va metodi. T.: Fan. 1999, 108-bet.

19. **A.K.Munawarov.** Oila pedagogikasi. T. « qituvchi». 1994. 112-b.
20. V.S.Rahmonova. Maxsus pedagogika - T.: G'afur G'ulom. 2005.
21. **K.X.Mamedov, A.M.Soatov, P.M. P latova.** Oligofrenopedagogika asoslari. T.: qituvchi. 1994.
22. **Safo Ochi.** Mustaqillik ma'naviyati va tarbiya asoslari T.: « qituvchi». 1995.206-b.
23. **ACMHPHOBa.** KoppeKUMOHHO-BocnnTaTejibHafl pa6oTa yiHTeJifl BcnoMoraTejibHoft UIKOJIB . «TIpocBemeHHe». M. 1985.
24. **M.Inamova.** Oilada bolalarning ma'naviy axloqiy-tarbiyasi. Nizomiy nomli TDPU.
25. **P.M.P latova.** Maxsus maktab quvchilariga ekologik ta'lim-tarbiya berish harakat dasturi. T.: TDPU. 2003.
26. **B.H.IHHCKHH.** DcHXOJioT-HH TpyaoBOM fleHTejibHOCTH yyamwxcfl BcnoMoraTejibHOH uikOJibi. «TIpocBemeHHe». M., 1976.
27. **B.H.IHHCKHH.** ricHXOJioT-HHeCKHe oco6cHHOCTH fle\$rejibHcoTH yMCIBHHO oTCTajibix uikOJibHHKOB. RcDA. 1978.

MUNDARIJA

S zboshi.....	3
1-bob. Oligofrenopedagogikaning umumiy masalalari.....	4
1.1. Defektologiya fani taraqqiyoti haqida.....	4
1.2. Oligofrenopedagogika fanining mavzu bahsi va uslublari.....	7
1.3. Oligofrenopedagogikaning boshqa fanlar bilan aloqasi.....	10
1.4. Oligofrenopedagogikada foydalaniladigan tadqiqot uslublari.....	13
1.5. Aqli zaif bolalar — ranganish, tarbiya va ta'lim manbai.....	14
2-bob. Maxsus ta'lim tizimi.....	26
2.1. Maxsus muassasalar.....	26
2.2. Yordamchi maktabni boshqarish va unga rahbarlik qilish.....	33
2.3. Yordamchi maktab, uning maqsad va vazifalari.....	38
3-bob. Yordamchi maktablarda ta'lim nazariyasi.....	52
3.1. Yordamchi maktablarda ta'lim jarayonining mohiyati.....	52
3.2. Yordamchi maktablarda ta'lim tamoyillarining qo'llanish xususiyatlari.....	59
3.3. Yordamchi maktablarda ta'lim mazmuni.....	76
3.4. Yordamchi maktablarda o'qitish uslubining qo'llanish xususiyatlari.....	80
3.5. Yordamchi maktabda o'qitishni tashkil qilish. Yordamchi maktablarda dars va darsturlari.....	89
3.6. Yordamchi maktab quvchilarining bilim, kashfiylik va malakalarini tekshirish hamda baholash darslari.....	100
4-bob. Yordamchi maktablarda ta'lim nazariyasi.....	104
4.1. Yordamchi maktablarda quvchilarni tarbiyalashning maqsadi, vazifasi, tamoyillari va usullari.....	104
4.2. Milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi — maxsus maktab quvchilari kamoloti mezonini sifatida.....	109
5-bob. Yordamchi maktablarda mehnat ta'limi.....	117
6-bob. Tarbiya usullari.....	133
6.1. Yordamchi maktabda tarbiya tamoyillarining qo'llanilishi.....	133
6.2. Tarbiya turlari.....	139
7-bob. Bolalar jamoasini ranganish, tashkil qilish va tarbiyalash.....	181
8-bob. Jamiyatni rivojlantirishning hozirgi bosqichida bolalarni tarbiyalashda oilaning roli.....	204
8.1. Yordamchi maktab quvchilarini oilaga tayyorlash.....	206
8.2. Yordamchi maktab quvchilarini tarbiyalashda mahallaning roli.....	208
8.3. Oilada yordamchi maktab quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash.....	209
Maxsus istilohlar lug'ati.....	214
Foydalanilgan adabiyotlar.....	221

Paridaxon P latova

MAXSUS PEDAGOGIKA

Oligofrenopedagogika

*O 'zbekiston Respublikasi Oliy va o 'rta maxsus ta 'lim vazirligi tomonidan
(5141800 - defektologiya) bakalavr ta 'lim yo 'nalishli talabalari uchun darslik
sifatida ruxsat etilgan*

Muharrirlar: *J.Suvonqulov, M.Y ldosheva*
Musawir E.Zakirov
Badiiy muharrir *A.Bobrov*
Texnik muharrir *T.Smirnova*
Musahhih D.Toychiyeva
Kompyuterda sahifalovchi *ZAhmedova*

IB Ns 4379

Bosishga 10.12.2005-y.da ruxsat etildi. Bichimi 60x90¹⁶/₁₆. Tayms gamiturasi. Ofet bosma. 14,0shartlibosmatoboq. 15.0nashrtobo i. Q shimcha 1000usxa. 113-2005 raqamli shartnoma. 33 raqamli buyurtma. Bahosi shartnoma asosida.

zbekiston Matbuot va axborot agentligining aflir ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 700129. Toshkent, Navoiy k chasi, 30//700128. Toshkent, Usmon Yusupov k chasi, 86.